

**Arvet efter Ernest Mandel -
en antologi**

Innehållsförteckning

Redaktionell kommentar.....	3
Michael Löwy - Ernest Mandels revolutionära humanism.....	5
Jesús Albarracín, Pedro Montes - Senkapitalismen: Mandels tolkning av den nutida kapitalismen. 15	15
1 Återställandet av Marx' metod.....	15
1.1 En öppen marxism.....	15
1.2 Den politiska ekonomin – analysens huvudaxel.....	18
1.3 En konkret analys av konkreta förhållanden.....	20
1.4. Kapitalismens dynamik: att gå utöver Marx.....	22
2. Senkapitalismens långa våg.....	24
3. Senkapitalismen och den nuvarande nedåtgående fasen.....	27
3.1 Produktion, ackumulation och arbetets organisering.....	27
3.2 Staten, ideologin och senkapitalismens politiska ekonomiska.....	29
3.3 Globalisering.....	30
3.4 Pengar och permanent inflation.....	31
3.5 Löner och klasskamp.....	33
3.6 Efterfrågans strukturella svaghet.....	34
3.7 Överdimensionerad finanssektor.....	35
Michel Husson - Efter den gyllene tidsåldern: Om Senkapitalismen.....	38
Profetior.....	38
Neokapitalismen.....	39
Löner.....	40
Reproduktionsscheman.....	43
Kapitalets organiska sammansättning.....	44
Profitkvoten.....	46
Stagnation, monopol, inflation.....	47
Vattendelaren.....	48
Varför kris?.....	50
Teknologi.....	51
Denna långa våg.....	52
Automatisering och arbetsdag.....	54
Kapitalismen: sen eller senil?.....	56
Francisco Louçã - Ernest Mandel och historiens pulsslag.....	58
Forskningsprogrammets ursprung.....	59
Mandels bidrag.....	60
”Parametrisk determinism” och halvt oberoende variabler.....	63
Komplexitet och historia.....	65
Charles Post - Ernest Mandel och den marxistiska teorin om byråkratin.....	67
1. Arbetarbyråkratin i de kapitalistiska samhällena.....	68
2. Byråkratin i de postkapitalistiska samhällena.....	75
3. Slutsats: behovet av arbetarklassens egen frigörelse och arbetardemokrati.....	87
Norman Geras - Marxister inför Förintelsen: Trotskij, Deutscher, Mandel.....	88
E Mandel - De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folk mord.....	104
E Mandel - Därför är jag marxist.....	108
I.....	108
II.....	110
III.....	114
IV.....	116
V.....	119
VI.....	122

Redaktionell kommentar

Föreliggande bok är en översättning av **The Legacy of Ernest Mandel** (London: Verso, 1999), som var en sammanställning av föredrag som hölls vid ett seminarium om Mandels bidrag till den marxistiska teorin. Som bilaga finns också en intervju med Mandel, och ett par artiklar som han själv skrivit.

Översättning från engelska, Göran Källqvist.

De I

Michael Löwy - Ernest Mandels revolutionära humanism.

Ernest Mandel är inte bara känd som Fjärde internationalens främsta teoretiker, utan också som en av de stora marxistiska ekonomerna under 1900-talets andra hälft. Men hans verk når en publik långt utanför den rörelse som grundades av Leo Trotskij eller ekonomistudenternas krets.

Det finns många orsaker till denna dragningskraft, detta utbredda intresse och sympati, från Paris till São Paulo, från Berlin till New York, och från Moskva till Mexiko City. En orsak är säkerligen den revolutionärt humanistiska dimensionen i hans skrifter.

Denna dimension är en enande princip hos hans tänkande, en röd tråd som löper genom alla hans verk, vare sig de handlade om den ekonomiska debatten på Kuba, fattigdomen i tredje världen, den marxistiska politiska ekonomin eller vår tids revolutionära strategi. Han knöt varje ekonomisk eller politisk fråga, varje händelse, konflikt eller kris till en internationell ståndpunkt, till kampen för människans världsomfattande och revolutionära befrielse. Hans arbete var inte fångat i någon inskränkt ståndpunkt, något tekniskt eller taktiskt synsätt, någon ekonomistisk eller ”politistisk” metod, utan utgick alltid från ett bredare, världshistoriskt, revolutionärt humanistiskt perspektiv.

Därför handlar hans ekonomiska skrifter aldrig bara om abstrakta krafter eller ”ekonomiska lagar”, utan om konkreta människor, deras alienation, utsugning och lidande – liksom om historien om deras kamp, deras vägran att underkasta sig kapitalets makt.

Mandels humanism hade givetvis inget gemensamt med den diffusa ”människovänlighet” som är så på modet idag. Som marxist ansåg han att mänsklighetens framtid var direkt beroende av de förtrycktas och utsugas klasskamp.

Mandel har inte skrivit något speciellt verk om den marxistiska humanismen: den finns i alla hans arbeten. I de följande korta anmärkningarna ska jag försöka samla, och i viss mån systematisera och – utan att ha några pretentioner på att vara uttömmande – kritisera hans teorier på detta område. Jag behöver inte påpeka att det är en *tolkning* av hans tänkande – som till stor del har inspirerats av så ”icke-ortodoxa” marxister som Lucien Goldmann och Walter Benjamin. Jag tänker speciellt inrikta mig på tre centrala ämnen, som hänger intimt samman och är dialektiskt förenade: kapitalismens omänsklighet, socialismen som ett förverkligande av människans förmågor, och varför det finns skäl till antropologisk optimism.¹

Det finns ett antal överraskande luckor i hans verk: man återfinner mycket lite om debatten rörande Althussers ”teoretiska anti-humanism” eller diskussionen om den marxistiska synen på människans natur. Detta kan förklaras av hans ovilja att delta i rent filosofiska diskussioner. Men mer bekymmersamt är att han ägnat så lite uppmärksamhet åt brotten mot mänskligheten: det stalinistiska Gulag, Hiroshima och (före 1990) till och med Auschwitz.² Inte så att dessa historiska händelser är frånvarande i hans skrifter: han nämner dem ofta (i synnerhet under de sista tio åren) men de behandlas något marginellt och tilldelas inte alltid sin fulla världshistoriska betydelse, som

1 Om jag följer en tematisk snarare än kronologisk ordning, så är det på grund av att det finns en imponerande kontinuitet i hans marxistiskt humanistiska tänkande. Men i många viktiga frågor – socialistisk demokrati, självbefrielse och självorganisering, de nya sociala rörelserna, marxistisk dialektik – berikades hans uppfattningar avsevärt från 40-talet och fram till 70- och 80-talet.

2 Av de 212 sidorna i Mandels i övrigt intressanta bok **Andra världskriget – vad det egentligen handlade om** (Bokförlaget Röda Rummet, 2005), ägnas bara fyra sidor åt Förintelsen och en åt Hiroshima. Det bör nämnas att den första begränsningen rättas till av hans korta men utmärkta uppsats ”De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folk mord” från 1990. [Som publiceras som bilaga till den svenska översättningen av Mandels bok – öa.]

den moderna världens katastrofer.

Mandel var en alltför (stolt) arvtagare och efterföljare till den franska upplysningen och dess optimistiska filosofi om historiens framsteg, för att betrakta dessa händelser som civilisationens sammanbrott, som centrala milstolpar under 1900-talet, som argument för en allmän kritik av hela den moderna industriella civilisationen – i Frankfurtsskolans anda. Han ansåg inte att de ifrågasatte den tanke på utveckling som finns inneboende i den ”klassiska” tolkningen av marxismen, och inte heller som en avgörande vändpunkt i mänsklighetens historia som skulle kräva en förnyad tolkning av vårt århundrade.³

För Mandel – liksom för Marx själv – är kritiken av kapitalismen som ett *omänskligt* system ett av de viktigaste skälen till att detta produktionssätt behöver bekämpas och avskaffas på ett revolutionärt sätt. Liksom Marx hänvisar Mandel naturligtvis till kapitalismens civiliserande roll och att den bidragit till mänsklighetens framsteg genom att utveckla produktivkrafterna på ett exponentiellt sätt. Men han betonar att ”industrikapitalismen [ända från början] har utvecklat en blandning av framsteg och förfall, av produktivkrafter och destruktiva tendenser”.⁴ Kapitalismens tillbakaverkande och ”omänskliga” natur visar sig i stymningen av människans liv, den mänskliga naturen, och av möjligheterna till mänsklig frihet, glädje och solidaritet.

Kapitalismen är ett system som skapar och återskapar utsugning, förtryck, sociala orättvisor, ojämlikhet, fattigdom, svält, våld och alienation. Begreppet alienation, det vill säga människans förslavande under produkterna av deras eget arbete, under varuproduktionens ”lagar”, och under en samhällsorganisation som har förvandlats till en fientlig och självständig kraft, är en central del i Mandels kritik av kapitalismen. Efter att – i viss utsträckning – ha undkommit tyranniet under naturens ödesbestämmdhet, har människan i och med alienationen istället blivit offer för en samhällelig ödesbestämmdhet, som verkar döma mänskligheten till kriser, krig, diktaturer, och imorgon kanske en kärnvapenkatastrof.

Alieneringen av arbetet är en alienation av den mänskliga naturen, motsatsen till människan som en social och politisk varelse, eftersom det underordnar människans relationer under en irrationell anhopning av varor. Denna sorts arbetsdelning stympar människan på ett sätt som står i direkt motsättning till den mänskliga naturen, och till en harmonisk utveckling av individen.⁵ (Det är värt att notera att vi här återfinner några av de få stycken där Ernest Mandel använder begreppet människans natur, dock utan att på något sätt försöka definiera det.)

I sin bok **Marx' ekonomiska tänkande** polemiserar Mandel mot de marxister – oftast med anknytning till kommunistpartierna, som Wolfgang Jahn, Manfred Buhr, Auguste Cornu, Emile Bottigelli och givetvis Louis Althusser – som förkastar termen ”alienation” som ”ovetenskaplig”, ”förmarxistisk”, och som en del av det Feuerbachs humanistiskt intellektuella universum som fanns hos den ”unge Marx”. Mot denna uppfattning argumenterar Mandel att *Entfremdung* (alienation på tyska) inte alls försvinner från Marx' senare ekonomiska skrifter: en studie av hans intellektuella utveckling visar att han övergår från en antropologisk syn på alienationen, som är typisk för **Manuskripten från 1844**, till en historisk syn, som kan återfinnas i **Den tyska ideologin**, **Grunddragen** och till och med i **Kapitalet**.⁶

Den kapitalistiska alienationen förvandlar även det sociala livet till en vara och korrupperar det: allting ska säljas eller köpas på marknaden. Den frenetiska privatiseringen av konsumtionen och livet bryter sönder de mänskliga relationernas levande nätverk, minskar alltmer de talade kommunikationerna och gemensamma handlingarna, och berövar människor de band av tillgivenhet

3 Mandels marxistiska kunnande var imponerande, men uppenbarligen kände han inte till Benjamins, Adornos, Horkheimers eller Marcuses skrifter.

4 ”Kommunismens framtid”, *International Viewpoint* nr 179, 26 februari 1990, s 15.

5 **Marxist Economic Theory**, London 1968, band 2, s 681. *Socialism eller barbari på randen till det 21:a århundradet: Fjärde internationalens programmatiska manifest*, *International Viewpoint*, 1993, s 15 (detta dokument skrevs av Ernest Mandel).

6 **Marx' ekonomiska tänkande**, kapitel 10. ”Från *Manuskripten* till *Grunddragen*: från ett antropologiskt till ett historiskt alienationsbegrepp”.

och sympati som skapas i kollektiva grupper, och ger istället upphov till mer och mer ensamhet och cynism. De sociala relationerna domineras av egoistisk individualism, konkurrens och girighet, och leder till det *allas krig mot alla* som sliter upp och förstör de känslor, värderingar och motiveringar som allra mest kännetecknar mänskligheten: försvar av de svaga, solidaritet, strävan efter samarbete och ömsesidig hjälp, kärlek till sin granne.⁷ (Den marxistiska ateisten Ernest Mandel tvekade inte att använda detta ”kristna” bud i sina skrifter.)

Homo hominis lupis [människan är varg mot människa] och *bella omnium contra omnes* [alla mot alla] är inte – som Hobbes och många andra borgerliga ideologer påstår – kärnan i den mänskliga naturen, utan istället kärnan i kapitalismens själ. Systemets logik leder till utbredd samhälleligt våld, som det brutala krossande av förkapitalistiska samhällen med hjälp av primitiv ackumulation och kolonisering som Marx och Engels beskrev: de var ”alltför passionerade humanister för att inte... revoltera mot dessa vidriga brott.”⁸ Med imperialismens uppkomst flyttar det koloniala våldet på en ännu högre destruktiv nivå till de utvecklade länderna, i form av krig och fascism. Sedan 1935 har vi inte upplevt ett enda år utan krig. Första världskriget kostade tio miljoner människor livet, och var med sin våldsamma brutalitet och våld en vändpunkt i mänsklighetens historia. Men det överträffades avsevärt av Andra världskriget, med åttio miljoner döda och ett dittills aldrig skådat barbari: Auschwitz, Hiroshima. ”Vilket kommer priset för Tredje världskriget att bli?”⁹

Kapitalismen har inte monopol på barbari: dess konkurrent och andra jag, det stalinistiska byråkratiska systemet, är också ansvarigt för fruktansvärda brott. Rättegångarna och ”utrensningarna” på 30-talet utgör för Mandel ”en hel rad tragedier och brott i gigantisk skala”, med mord på miljontals offer, inklusive majoriteten av de kommunistiska kadrerna i Sovjetunionen. Listan över stalinismens brott börjar med tvångskollektiviseringarna i Sovjet och slutar med fasorna under Pol Pots regim i Kambodja.¹⁰

Ett av de viktigaste skälen att kämpa mot det kapitalistiska systemet – liksom mot dess byråkratiska motpart – är att förhindra nya krig och nya utbrott av det moderna barbariet. Rosa Luxemburgs formulering ”socialism eller barbari” förekommer ofta i Mandels skrifter, och belyser på ett dramatiskt sätt tanken att det socialistiska samhällets uppkomst ingalunda är oundviklig, utan bara en av flera möjliga framtida utvecklingsvägar. Det är ingen slump att Mandel valde titeln *Socialism eller barbari på randen till det 21:a århundradet* för Fjärde internationalens manifest från 1992.

Detta sätt att ställa upp alternativen visar att Mandel inte skrev så mycket i egenskap av ”orakel” – det vill säga någon som säger sig kunna förutsäga en oundviklig framtid – som ”profet”, det vill säga i bibliska termer en person som förkunnar vad som kommer att hända om folket glömmer bort sina bästa traditioner. Profeten uttalar bara en villkorlig förutsägelse: han talar om en överhängande katastrof om man inte vidtar åtgärder mot faran. Utifrån detta betraktelsesätt är profetior en avgörande beståndsdel i alla revolutionära skrifter – exempelvis Lenins välkända pamflett från 1917, **Den hotande katastrofen och hur den bör bekämpas**.¹¹

Efter 1985 ersätts ”socialism eller barbari” i Mandels skrifter alltmer av ett nytt alternativ: ”socialism eller död”. Kapitalismen leder till livsfarliga katastrofer som inte bara hotar civilisationen utan själva den mänskliga rasens fysiska överlevnad – om det inte sker världsomfattande

7 **Marxist Economic Theory**, band 1, s 173. *Socialism eller barbari*, s 18-19.

8 *Marxismens plats i historien*, IIRE, **Notebooks for Study and Research**, nr 1, Amsterdam 1986, s 28.

9 ”Den nuvarande situationen och socialismens framtid”, i **Socialism of the Future**, vol 1, nr 1, London 1992, s 56. Denna artikel är en av Mandels mest kraftfulla politiska uppsatser.

10 *Zur Geschichte der KpdSU*, Frankfurt 1976, s 10. ”Den nuvarande situationen”, s 51. Man kan emellertid hävda att Mandel inte riktade tillräcklig uppmärksamhet eller lade tillräcklig vikt vid det sovjetiska koncentrationslägersystemet (*Gulag*) och folkmordet i Kambodja, som brott mot mänskligheten. Han nämner dem som exempel på stalinistiska brott (bland andra), men gör ingen klar rangordning som visar deras världshistoriska omfattning och betydelse. Denna brist kanske hänger ihop med hans övertygelse om att Sovjetunionen och de andra så kallade ”arbetarstaterna” utifrån mänsklighetens utvecklings måttstock trots allt var mer ”avancerade” samhällsformationer än de kapitalistiska samhällena.

11 Jag hänvisar till Daniel Bensaid's mycket insiktsfulla distinktion mellan ”orakel” och ”profet” i sin nya bok **Marx l'intempestif**, Paris 1995, s 71-2.

revolutionära aktioner mot systemet.¹²

Är detta en alltför pessimistisk ”undergångsuppfattning” av framtiden? Mandel var inte rädd för att använda ”undergångs”-illustrationer för att beskriva sina varningar. I sin uppsats från 1990 om socialismens framtid ser han redan hur apokalypsens fyra hästar löper amok: hotet om kärnvapenkrig, faran för en ekologisk katastrof, utarmningen av tredje världen, och hotet mot demokratin i metropolerna. Speciellt var Mandel förbittrad över hur *sexton miljoner barn* varje år dör i tredje världens länder på grund av svält och sjukdomar som går att bota (enligt UNICEF:s siffror): ”Var femte år orsakar denna tysta massaker lika många offer som Andra världskriget – inklusive Förintelsen och Hiroshima. Det motsvarar flera världskrig mot barnen sedan 1945: detta är det pris som vi har fått betala för kapitalismens överlevnad.”¹³

Trots Mandels ”antropologiska optimism” (som vi kommer att säga mer om senare) finns det i hans teorier ingen enkel och självbelåten tro på oemotståndliga ”framsteg”, ingen blind tilltro till framtiden. Om, som Gramsci en gång föreslog (med en formulering från Romain Rolland), marxismen måste kombinera ”intellektets pessimism” med ”viljans optimism”, så finns det i Mandels ”profetiska” varningar en rejäl dos av förståndig pessimism. I en av hans sista böcker, **Power and Money** från 1992, argumenterade han till exempel: ”Om detta irrationella beteende [i fråga om kärnvapen och hotet om en miljökatastrof] fortsätter”, så ”är mänskligheten dömd till utrotning.” Om mänskligheten ska överleva eller ej beror på dess förmåga att sätta stopp för ”de självdestruktiva tendenserna”.¹⁴ Med andra ord: om saker och ting fortsätter ”som vanligt”, om det inte sker några revolutionära aktioner, så kommer historiens ”naturliga” utveckling, den kapitalistiska så kallade rationalitetens spontana inriktning att leda till katastrof. Detta *intellektets pessimism* är en av skälen till den känsla av moralisk och politisk aktualitet som uttrycks i Mandels skrifter, och till att hans diagnoser är så överlägsna många svaga och menlösa förutsägelser om ”sociala framsteg”. Mandel trodde inte på någon linjär utveckling och han hävdade envist behovet av att förklara och i marxistiska termer bedöma den ”rad barbariska och civiliserade perioder som har uppträtt under mänsklighetens historia”.¹⁵

Bara en proletär revolution och upprättandet av ett nytt produktionssätt, ett nytt sätt att leva, en ny civilisation grundad på samarbete och solidaritet – med andra ord *socialismen* – kan förhindra denna katastrof. För Mandel är mänsklighetens öde nära knutet till den internationella arbetarrörelsens seger. Hela mänsklighetens befrielse är beroende av proletariatets befrielse, men de två är inte identiska: ”Proletariatets befrielse är en absolut förutsättning för hela mänsklighetens (*gesamtmenschliche*) befrielse, men den är bara en förutsättning, inte en ersättning.”¹⁶ En världsomfattande befrielse kräver inte bara befrielse av arbetarklassen, utan ett avskaffande av *alla* former av förtryck och utsugning av mänskligheten: av kvinnor, förtryckta raser eller nationer, och koloniala folk.¹⁷

För Mandel är proletariatets revolutionära kamp – definierad i klassiska marxistiska termer¹⁸ – en rättmätig arvtogare till de tusentals år av strävanden efter befrielse som den arbetande

12 Denna nya formulering uppträdde för första gången i en artikel om ”Socialismens aktualitet” som Mandel skrev till den samling uppsatser som gavs ut efter Cavtat-konferensen i Jugoslavien, **Socialism on the Threshold of the Twenty-First Century**, Milos Nolic, red, London 1985: ”... de nuvarande trenderna kan leda till att det mänskliga livet på jorden förstörs... alternativet är inte längre 'socialism eller barbari'. Det är 'socialism eller död'” (s 147).

13 *Socialism eller barbari*, s 8 (se även ”Den nuvarande situationen”, s 56). Vidare:

”Resurser för att ge mat åt, ta hand om, ge bostäder åt och utbilda dessa barn finns förvisso i världsskala – under förutsättning att de inte slösas bort på upprustning, att de fördelas till förmån för de mest utfattiga och att kontrollen över dem tas från de som bara bryr sig om sin egen törst efter privata rikedomar.” (*ibid*, s 8.)

14 **Power and Money: A Marxist Theory of Bureaucracy**, London 1992, s 243-46.

15 ”Solzjenitsyn, stalinismen och oktoberrevolutionen”, *New Left Review* 86, juli/augusti 1974, s 56.

16 **Karl Marx: Die Aktualität seines Werks**, ISP Verlag, Frankfurt 1984, s 77. Detta citat, och även huvuddelen av de följande citaten ur denna samling kommer ur uppsatsen ”Befrielse, vetenskap och politik hos Karl Marx”, som första gången publicerades 1983.

17 *Ibid*, s 105.

18 Ibland med en ”ekonomistisk” vändning, som när Mandel härleder proletariatets revolutionära kraft ur dess ”förmåga att sätta stopp för den kapitalistiska ekonomin i sin helhet” (se till exempel ”Den nuvarande situationen”, s 23).

mänskligheten uppvisat, från Spartakus till Thomas Münzer och Babeuf. Det finns en historisk kontinuitet i kampen mot sociala orättvisor, en mäktig tradition av mänsklighetens kamp mot omänskliga villkor som ger näring till proletarietets befrielsekamp.¹⁹

Den moderna revolutionära rörelsen har sin grund i de objektiva materiella intressena hos en samhällsklass – lönarbetarna i bred mening – men den inspireras enligt Mandel också av etiska värden, av ett *kategoriskt imperativ* [oavvisligt krav] (i den kantianska termens mening, men med ett helt annat innehåll) som Marx själv formulerade: att kämpa mot alla samhällsförhållanden där människor sugts ut, förnedras, förtrycks, alieneras.²⁰

Det är en grundläggande plikt att kämpa sida vid sida med offren mot orättvisor, mot omänsklighet (*Unmenschlichkeit*), mot omänskliga samhällsförhållanden som gör världen till ett helvete. Denna grundläggande plikt har sin grund i en självklar princip: det yttersta värdet för människan är människan själv. Den historiska materialismen och försvaret av proletariet i klasskampen motsäger absolut inte denna moraliska förpliktelse, tvärtom ger den ytterligare skäl.²¹

Denna plikt att bekämpa utsugning, orättvisor, förtryck och omänskliga förhållanden motiveras inte av att det garanterat kommer att leda till socialismens seger. Även om vetenskapen skulle bevisa att denna kamp inte skulle kunna nå framgång inom en överskådlig framtid, så gäller fortfarande det kategoriska imperativet:

Är man inte en bättre människa om man försöker slita piskan ur slavägarens hand när han pryglar sin slav, eller om man försöker organisera ett uppror mot massmord (som i Warszawas getto)? Att göra motstånd mot omänskliga villkor är en mänsklig rättighet och mänsklig plikt – oavsett den vetenskapliga kunskapen eller förutsägelseerna.²²

Om den revolutionära socialismen representerar hoppet om att avbryta mänsklighetens katastrofala väg mot självdestruktion och inleda en ny era, så är det för marxismen inte – som många ytliga kritiker hävdar – ”slutet för historien”, ”paradiset på jorden”, perfekt lycka och harmoni: det är bara slutet för mänsklighetens ”förhistoria”, slutet på ett drama som är ovärdigt människor, och inledningen på mänsklighetens verkliga historia, det verkligt mänskliga dramat.

Klassmotsättningarna kommer att försvinna och ersättas med nya motsättningar, inte djuriska och förnedrande, utan konflikter som är värdiga mänskliga varelser.²³

Socialismen är också det första steget mot *frihetens rike*. De förenade producenternas medvetna kontroll över produktionen – en demokratisk planering – är en början till att uppnå friheten genom gemenskap, att undertrycka de alienerade yttre begränsningar som varuproduktionens ekonomiska lagar skapar, de så kallade ”järnhårda ekonomiska lagarna”.²⁴

I ett av de mest kraftfulla styckena i sin **Marxist Economic Theory**, tillbakavisar Mandel kategoriskt den positivistiska varianten av marxism, enligt vilken de ekonomiska lagarna är ”objektiva” och ”nödvändiga” och friheten enbart består av ”medvetandet om nödvändigheten”: han tar ställning för ”Marx' och Engels' sant humanistiska tradition” - för vilka ”frihetens rike börjar

19 **Karl Marx: Die Aktualität**, s 78 och *Marxismens plats*, s 18-19. Det är vad Walter Benjamin kallade ”de förtrycktas tradition”, i motsättning till den historia som skrivs av segrarna.

20 Denna hänvisning finns ofta i Mandels skrifter, med små variationer. Marx' exakta formulering är: ”*alle Verhältnisse unzuwerfen, in denen der Mensch ein erniedrigtes, ein geknechtes, ein verlassenes, ein verächtliches Wesen ist*” (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Einleitung*, i **Marx-Engels Werke**, vol 1, s 385) - ”att omstörta alla förhållanden, där människan är ett förnedrat, förslavat, övergivet, föraktligt väsen.” (Marx, **Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin. Inledning.**) Se Mandel, **Karl Marx: Die Aktualität**, s 75.

21 **Ibid**, s 76.

22 ”Marxismens framtida funktion”, i H Spatzenegger red, **Das verspielte 'Kapital'? Die marxistische Ideologie nach dem Scheitern des Realen Sozialismus**, Salzburg 1991, s 173.

23 **Marxist Economic Theory**, band 2, s 686. ”Den nuvarande situationen”, s 50.

24 Motsättningen mellan ekonomisk alienation och socialistisk frihet (demokratisk planering) behandlas utförligt i Mandels tal från 1967 i Korçula (en jugoslavisk stad där det ägde rum omtalade internationella socialistiska möten på 60-talet). Se **Aliénation et planification**, La Brèche, Document 1, Lausanne 1969, s 5-6.

bortom nödvändighetens rike” - och argumenterar att frihet inte består av ”frivilligt accepterade” begränsningar, utan av människans fria egenutveckling, av en ständig process av förändring och berikande. Under socialismen finns det inte längre några ”järnlagar” i egentlig mening, eftersom produktionen har sin grund i de förenade individernas fria och demokratiska val, i enlighet med deras samhälles sociala behov.²⁵

För den revolutionära humanisten Ernest Mandel är inte socialismen ett ”produktivistiskt” mål. I sina ekonomiska skrifter betonar han att utvecklingen av produktivkrafterna under socialismen upphör att vara ett mål i sig, och bara blir ett medel för mänsklighetens mål: utvecklingen av en socialt rik individualitet. I allt större utsträckning fördelas varor på andra sätt än med hjälp av pengar, och fördelas istället efter behov. Istället för att samla på ting, och producera mer och mer varor, är målet en allsidig utveckling av människan, att förverkliga hela hennes mänskliga potential. Kriteriet för välbefinnande kommer att bli fri tid, tid som kan användas till skapande uttryck och ömsesidigt socialt utbyte, som låter varje individ uppnå sin egen utveckling som en fullkomlig och harmonisk person.²⁶

Den moderna *homo faber* [arbetande människan] har varken tid eller möjlighet till fritt skapande, lek, ett spontant och osjälviskt utövande av sin förmåga – den speciella formen för människans praktik. Den socialistiska människan kommer, precis som i det förkapitalistiska förflutna, återigen att bli både *faber* och *ludens* [lekande] – faktiskt mer och mer *ludens* utan att därmed upphöra att vara *faber*:

Den materiella osjälviskheten kröns av en kreativ spontanitet som i samma eviga ungdom sammanför barnets lekfullhet, artistens entusiasm och vetenskapsmannens 'eureka'.²⁷

Med andra ord är inte socialismen en ”stat”, ett ”system”, utan en *process*, en historisk process av successivt förmänskligande av samhällsförhållandena. Det leder i sin tur till uppkomsten av nya mänskliga relationer mellan individerna – istället för förtingligade förhållanden mellan saker – och slutligen till en ny människa: ”den socialistiska humanism som sätter mänsklig solidaritet och kärlek till sin granne främst bland motiven för mänskliga handlingar” är ett viktigt bidrag till den nya människans födelse.²⁸

Är detta bara ännu en *utopi*? Trots att Mandel beundrade Ernst Bloch, så brukar han vanligtvis inte beskriva hans uppfattningar om ett möjligt socialistiskt alternativ som ”utopiska” - ett adjektiv som alltför ofta har använts för att vifta undan radikala förslag om samhällsomvandlingar som ”omöjliga”, ”orealistiska”, ”ogenomförbara” eller ”omöjliga att förverkliga”. Men i **Power and Money** hänvisar han till Lenins kända återupprättande av drömmen, för att utmana den vanliga och inskränkta definitionen av termen ”utopi”:

Lenin av alla människor... uppmärksammade faktiskt ”rätten att drömma”, nej ”behovet att drömma”, under förutsättning att drömmen handlar om något som inte existerar men som under vissa speciella omständigheter skulle kunna uppstå... Utopi i ordets vidaste mening har varit en av de viktigaste motorerna bakom den historiska utvecklingens framsteg. Slaveriet skulle till exempel inte ha avskaffats när och på det sätt det gjordes, om de revolutionära eller ”utopiska” förespråkarna för slaveriets avskaffande hade begränsat sig till att kämpa för bättre förhållanden för slavarerna inom den ”speciella

25 **Marxist Economic Theory**, band 2, s 686, 730. Som Mandel betonar i sitt förord till den franska utgåvan (Paris 1970) så finns de första skrivningarna om den politiska ekonomins försvinnande under socialismen i Rosa Luxemburgs **Introduction to Political Economy**.

26 **Marxist Economic Theory**, band 2, s 679. **Karl Marx: Die Aktualität**, s 171-3.

27 **Marxist Economic Theory**, band 2, s 685. Mandel tvekar inte att hylla den välkända holländske (icke-marxistiska) romantiske historikern Huizinga, som i sin bok **Homo Ludens** hävdar att den lekande människan är den verkliga skaparen av kulturen. Se **Marxist Economic Theory**, band 2, s 684.

28 **Ibid**, band 2, s 683 och **Aliénation et planification**, s 19.

institutionen”.²⁹

Enligt Mandels uppfattning är den revolutionära drömmen, en tänkt framtida horisont, hoppet om radikala förändringar, en avgörande del av det mänskliga livet: i Ernst Blochs efterföljd – en av de nutida marxistiska författare han var mest förtjust i – hävdar han bestämt att människan är en *homo sperans*, som styrs av ”hoppets princip”.³⁰ För Mandel står naturligtvis inte denna utopiska dimension i motsättning till den vetenskapliga: båda är nödvändiga delar av den socialistiska rörelsen för revolutionär befrielse.

Vetenskapen kan visa att klasskampen existerar, men inte hur den kommer att sluta: ”socialism eller död”. I ett engagemang för den proletära socialistiska saken finns det med nödvändighet ett element av *förtröstan*, det vill säga (för att använda Lucien Goldmanns definition) en tro på värden utanför individen, vars förverkligande inte går att bevisa med fakta eller vetenskapligt.³¹ Redan i en av sina allra första längre artiklar, ”Trotskij, människan och hans verk” (1947), skrev den unge Mandel:

I hjärtat hos varje sann marxist finns en tro på människan, och utan den saknar den revolutionära verksamheten all mening. Under de sista 20 åren av sitt liv kämpade han [Trotskij] i motvind, mot skändligheter, förtal, och mänsklighetens allt större förnedring, men behöll ändå hela tiden denna orubbliga förtröstan, utan att på något sätt fångas av illusioner... Men hans tro på människan har inget mystiskt eller irrationellt över sig. Det är bara den högsta formen av medvetenhet.³²

Denna tro på ”människan” - på mänskligheten – hänger hos den revolutionära marxismen samman med tron på den utsugna klassens förmåga till frigörelse. I en artikel med den förvånande titeln ”Leo Trotskijs seger” - utgiven 1952, under Kalla krigets höjdpunkt! - argumenterade Mandel:

Trotskismen är framförallt tron, den *orubbliga förtröstan* på att proletärer i alla länder har förmågan att ta ödet i sina egna händer. Denna tro skiljer mer än något annat trotskismen från andra strömningar inom arbetarrörelsen... Trotskijs övertygelse var inte någon irrationell eller mystisk förtröstan. Den hade sin grund i en djupgående förståelse av vårt industriella samhälle.³³

Lucien Goldmann upptäckte en gemensam källa till Pascals *vadslagning* om Guds existens och socialisternas envig för att historiskt upprätta ett verkligt mänskligt samhälle: båda kräver tilltro, och båda innebär en fara, risk att misslyckas och förhoppning om framgång.³⁴ I en uppenbar anspelning på Goldmanns tes (som han var välbekant med) argumenterade Ernest Mandel i sin uppsats om varför Fjärde internationalen grundades (från 1988), att eftersom den socialistiska revolutionen var den enda möjligheten att garantera den mänskliga rasens överlevnad, så var det rimligt att satsa på den genom att kämpa för dess seger:

Aldrig tidigare har det revolutionära engagemangets motsvarighet till ”Pascals vadslagning” varit giltigare än idag. Om man inte engagerar sig är allting förlorat på förhand. Hur kan man låta bli att göra detta val även om chansen till framgång bara är en procent? I själva verket är oddsen mycket bättre än så.³⁵

29 **Power and Money**, s 233.

30 Se hans hyllning till Bloch, ”Förväntningar och hopp som kategorier i den historiska materialismen”, i Karola Bloch, Adelbert Reif, red, **Denken heißt überschreiten: In memoriam Ernst Bloch 1885-1977**, Köln 1978, s 224. Mandel hänvisar ofta till Bloch i sina skrifter.

31 Lucien Goldmann, **Le Dieu caché**, Paris 1955, s 99-100. En engelsk översättning av denna bok har publicerats under titeln **The Hidden God** (London 1964).

32 ”Trotsky, the Man and his Work”, *Fourth International*, vol 8, nr 7, juli-augusti 1947, s 205.

33 ”E Germain” (Ernest Mandel), ”20 augusti 1940-20 augusti 1952: Leo Trotskijs seger”, *Quatrième Internationale*, vol 10, nr 5-10, oktober 1952, s 18-19 (M Löwys kursivering).

34 Goldmann, s 334-36.

35 ”Orsakerna till Fjärde internationalens grundande och varför de är giltiga än idag”, *International Marxist Review*, vol 3, nr 2, hösten 1988, s 20.

Centralt för Mandels revolutionära förtröstan är en sorts *antropologisk optimism*, det vill säga en optimism som grundas på tron att "när det kommer till kritan har strävan efter frigörelse (*Emanzipationsstreben*) en antropologisk grundval." Upprorssinnet finns inneboende i människan: så länge mänskligheten existerar kommer de förtryckta och förslavade att resa sig mot förtrycket och det revolutionära släktet kommer aldrig att försvinna.³⁶

Det innebär inte att marxister har en naiv eller ensidig syn på den mänskliga naturens inneboende "godhet": de är överens med den moderna psykologin (Freud) om att människan är en motsägelsefull och tvetydig varelse. De kombinerar individualism och gruppkänsla, själviskhet och solidaritet, destruktivitet och kreativitet, Thanatos och Eros, oförnuft och förnuft. Men som den moderna antropologin har visat är människan en social varelse: alltså finns det möjligheter för ett samhälle som organiseras så att det gynnar människans förmåga till kreativitet och solidaritet.³⁷

Det finns också *historiska* orsaker till optimism: en studie av de primitiva samhällena visar att girighet inte är en del av den "mänskliga naturen" utan en produkt av samhällliga omständigheter. Långt från att vara en "naturlig del" av människans karaktär, så existerade under tusentals år inget privat samlande av rikedomar: i de primitiva stam- eller byasamhällena var samarbete och solidaritet förhärskande. Det finns på förhand ingen orsak till varför de inte åter skulle kunna bli universella mänskliga kvalitéer i ett framtida socialistiskt världssamhälle. Det är ingen slump att socialismen under många sekler var drömmen om en återgång till den förlorade "gyllene tidsåldern".³⁸

Detta argument är för övrigt ett av de sällsynta "romantiska" exemplen hos Mandels revolutionära humanism, det vill säga en positiv hänvisning till samhällliga och mänskliga kvalitéer hos gamla och förkapitalistiska samhällen som krossats av den kapitalistiska civilisationen och som återupprättas i en ny, utopisk och modern form av socialismen.³⁹

På grundval av denna revolutionärt humanistiska "antropologiska optimism" tillbakavisar Mandel kategoriskt alla former av "antropologisk pessimism": läran om mänsklighetens i grunden "onda" natur är ren vidskepelse. Den fick en pseudo-vetenskaplig fernissa av Konrad Lorenz' skola om människans påstått allenarådande aggressivitet – en reaktionär mystifiering som tillbakavisas av Freuds mycket mer djupgående psykoanalytiska teori, som visar att *både* Eros och Thanatos är avgörande delar av det mänskliga psyket.⁴⁰ Som en sammanfattning av denna fråga hävdar Mandel i avslutningen av **Power and Money**:

Socialister tror att det går att undvika domedagen om vårt kollektiva handlande blir mer förnuftigt, om vi försöker ta framtiden i våra egna händer. Det är denna frihet och detta självbestämmande vi kämpar för. Att tro att mänskligheten är oförmögen till det är inte att "vara realistisk". Det är att anta att män och kvinnor ända från födseln saknar självbevarelsedrift. Det är ytterst vidskepligt, en ny version av sagan om arvssynden.⁴¹

Denna antropologiskt grundade *viljans optimism* är ett avgörande element hos Ernest Mandel som marxistisk tänkare och kämpe: det genomsyrar hela hans liv, hans politiska handlingar och skrifter. Utan den är det omöjligt att tänka sig så otroliga episoder i hans liv som hans två rymningar från tyska interneringsläger under Andra världskriget.⁴² Det var förvisso en viktig del i hans personliga styrka och orubblighet, hans övertygande charm som offentlig talare, den entusiasm och de

36 **Karl Marx: Die Aktualität**, s 80, 12.

37 "Den framtida funktionen", s 174.

38 "Socialismens aktualitet", s 153 och *Marxismens plats* s 5.

39 En annan romantisk del av hans tänkande – i egenskap av en trogen arvtogare till den klassiska *upplysningens* anda skulle Mandel inte ha hållit med om denna beteckning! - är hans tidigare omnämnda hänvisning till blandningen av *homo faber* och *homo ludens* i de förkapitalistiska samhällena. Angående förhållandet mellan romantiken och marxismen se Michael Löwy och Robert Sayre, **Révolte et mélancolie: le romantisme à contre-courant de l'histoire**, Paris 1992.

40 Mandel, "Marxistiska argument för revolutionen idag", *Socialist Register* 1989, London, s 204.

41 **Power and Money**, s 246.

42 Se hans intervju med Tariq Ali, "En galen ungdoms smala lycka", i **The Legacy of Ernest Mandel**, s 217-24.

förhoppningar som han ofta lyckades förmedla till sin publik och läsare.

Men när det upphörde att vara "viljans optimism" i Gramscis mening (det vill säga knutet till "intellektets pessimism") och blev en sorts ogrundad "intellektets optimism", eller helt enkelt överoptimism, så blev det en källa till avgörande svagheter. Det orsakade en del av hans okänt optimistiska uttalanden och förutsägelser, som upprepades så ofta och så ofta kom på skam, om "massornas våldsamma revolt" och en omedelbart förestående revolution i Sovjetunionen, Spanien, Tyskland, Frankrike, Europa och hela världen. Detta ofta upprepade mönster började mycket tidigt, vilket följande exempel visar: i en artikel från 1946 hävdade "E Germain" (Mandel) att upproren under åren 1944-45 bara var "den europeiska revolutionens första skede", som snart skulle följas av ett andra stadium. Det kommer inte att bli någon "relativ stabilisering" sa han: den nuvarande situationen är bara "lugnet före stormen", "en övergång till ett allmänt revolutionärt uppror". "Germain" snoppade av alla motargument och slutade med: "detta är inte optimism, det är revolutionär realism".⁴³ Kommentarer är överflödiga.

Mandels överoptimistiska förutsägelser var kortlivade. Men hans humanistiskt revolutionära budskap är lika giltigt som någonsin:

Marxister kämpar inte mot utsugning, förtryck, utbrett våld mot människor och utbredda orättvisor bara i den mån som denna kamp gynnar utvecklingen av produktivkrafterna eller strikt definierade historiska framsteg... Än mindre kämpar de mot dessa fenomen bara i den mån som det är vetenskapligt bevisat att denna kamp kommer att leda till socialismens seger. De kämpar mot utsugning, förtryck, orättvisor och alienation därför att de är omänskliga och ovärdiga villkor. Det räcker som grund och motivering.⁴⁴

Mandels orubbliga moraliska och politiska engagemang för mänsklighetens befrielse, hans mäktiga dröm om en världsomfattande solidaritet mellan människor kommer att leva kvar hos oss under många år framåt, och de kommer att inspirera framtida generationers kamp.

43 "Den europeiska revolutionens problem" (maj 1946), i Mandel, **La longue marche de la révolution**, Paris 1976, s 59-66. Vi behöver inte tillägga att Mandel inte är den enda revolutionära marxist som har begått sådana misstag. Vem har inte det (inklusive författaren till denna not)?

44 "Den framtida funktionen", s 173.

Jesús Albarracín, Pedro Montes - Senkapitalismen: Mandels tolkning av den nutida kapitalismen

[Forskningsmetoden] har att i detalj tillägna sig stoffet, analysera dess olika utvecklingsformer och uppspåra det inre sambandet. Först sedan detta arbete är fullbordat, kan den verkliga rörelsen tillfredsställande beskrivas.

(Karl Marx, Efterskrift till andra upplagan av **Kapitalet. Första boken.**)

Under decennierna efter Andra världskriget förändrades kapitalismens grunddrag avsevärt, inte bara från vad de hade varit på Marx' tid, utan också från vad de hade varit före kriget. Systemets förändringar gjorde att det krävdes en helt ny analys av de konkreta former som det kapitalistiska produktionssättet hade antagit. Stalinismens förklaring av teorin och västmarxismens misstag innebar att denna uppgift inte kunde genomföras. Ernest Mandel förändrade denna situation. Han återvände till de metoder och grundläggande begrepp som Marx hade använt, och införlivade de teoretiska framsteg och praktiska erfarenheter som hade gjorts därefter. Den tolkning av kapitalismen efter Andra världskriget, eller "senkapitalismen", som han genomförde utgjorde utan tvivel ett oerhört framsteg för marxismen.

Denna uppsats analyserar de grundläggande särdragen hos Ernest Mandels marxistiska politiska ekonomi, och de viktigaste dragen hos hans teori om senkapitalismen.

1 Återställandet av Marx' metod

Kapitalismens förändringar efter Andra världskriget borde inte ha varit något oöverstigligt hinder för marxismen, eftersom den hade en metod och en teoretisk arsenal för att analysera dem. Men i praktiken var marxismen [inte] så väl rustad för att genomföra denna uppgift. Å ena sidan hade den ända sedan 30-talet dominerats av den så kallade "sovjetmarxismen", en rättfärdigande och dogmatisk variant som stalinismen hade skapat. Å andra sidan hade den marxistiska analysen, också ända sedan 30-talet, flyttat sin tyngdpunkt från den politiska ekonomin till filosofin. Slutligen hade den marxistiska politiska ekonomin redan innan stalinismens uppkomst övergivit Marx' metod. Som ett resultat av detta hade marxismen och i synnerhet den marxistiska politiska ekonomin stelnat, och den kunde inte förstå de former som kapitalismen antog under 1900-talets andra hälft.

Ernest Mandel byggde en bro och knöt ihop marxismens ursprung med dess fortsatta utveckling. Han satte ekonomin i centrum för sin analys, och återerövrade de grundläggande kategorier som fanns i Marx' politiska ekonomi för att förklara kapitalismens utveckling och nuvarande tillstånd. Därmed kunde han lägga grundvalarna till en analys av de konkreta former som systemet hade antagit efter Andra världskriget.

1.1 En öppen marxism

Marxismen är inte ett dogmatiskt och oföränderligt system, utan den lär sig och påverkas av praktiken och dess ständiga utveckling. Den är resultatet av en mångsidig syntes som måste upprepas om och om igen vart efter tiden går.

Först och främst är marxismen en syntes av de viktigaste samhällsvetenskaperna. Marx och Engels menade att den var en syntes av den tyska filosofin, engelska politiska ekonomin och den franska politiken. Men precis som alla icke-dogmatiska, utvecklande läror måste marxismen ständigt in-

förliva samhällsvetenskapernas framsteg, ty dessa framsteg bidrar till att vi kan förstå och omvandla världen för att befria mänskligheten från utsugning och förtryck.

För det andra är marxismen en syntes av de viktigaste pågående befrielseprojekten. Marx och Engels har mycket att tacka sin tids utopiska socialism, men de vidareutvecklade den med sin vetenskapliga socialism. Under varje historisk epok måste man göra samma sak, ty marxismen har inte monopol på frigörelse eller kritiskt tänkande. Sexuellt förtryck, den ekologiska krisen och den nationella frigörelsen är exempel på ämnen som marxismen har behandlat ofullständigt, och vilka borde ha en plats i marxismen.

Marxismen måste införliva alla befintliga frigörande bidrag, i ständig dialog och med ett ömsesidigt inflytande. Marxismen är i själva verket en mötespunkt, inte ett komplett system.

Slutligen är marxismen en syntes av de aktuellt existerande befrielseströrelserna. Marx och Engels tog sin tids arbetarrörelse som utgångspunkt, kämpade för att den skulle organisera sig oberoende från borgarklassen, arbetade för att ge den ett revolutionärt program och lärde sig av dess erfarenheter. Under den mer komplicerade kapitalistiska värld som existerar under 1900-talets andra hälft går det inte att komma undan denna uppgift. Marxismen måste lära sig av de olika samhällsrörelsernas erfarenheter och arbete, och inte bara av arbetarrörelsen, och den måste pröva sin strategi i praktiken.

Med hjälp av denna tredubbla syntes byggde Marx och Engels ett system som måste utvecklas i takt med utvecklingen av det samhällssystem som de försökte analysera och bekämpa, samtidigt som det måste behålla sina grundläggande kännetecken. Marxismen måste alltid komma ihåg det kapitalistiska samhällets historiska kännetecken och de konkreta yttringarna av dess rörelselagar. Sökandet efter en magisk formel som förklarar allting är främmande för marxismen. Den är tvungen att i varje historiskt ögonblick analysera verkligheten.

Men som ett resultat av den så kallade sovjetmarxismens dominans förstördes på 30-talet denna syn på marxismen som ett öppet system. Under nästan sex årtionden har denna rättfärdigande och dogmatiska variant, med sina rötter i stalinismen, varit den officiella läran i den så kallade "reellt existerande socialismens" länder, och den har nästan fullständigt dominerat de kommunistiska partierna i väst. Som ett resultat har teorin förklamats och alltmer avskilt sig från praktiken.

Marxismen förlorade sin ekonomiska medelpunkt och flöt istället via de filosofiska kanaler som öppnades av det välkända stycket i förordet till **Till kritiken av den politiska ekonomin**:

I sitt livs samhällseliga produktion träder människorna i bestämda nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhällseliga medvetandet... På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållandena, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution.¹

På detta sätt blev den ekonomiska strukturen, den politiska överbyggnaden, produktionssättet och så vidare, och förhållandena mellan alla dessa begrepp, det som ansågs viktigast. Även de som höjde en avvikande röst, som exempelvis Althusser (som inte var den ende), utgick från samma filosofiska utgångspunkt. Detta sätt att närma sig frågan dög inte för att analysera den konkreta kapitalistiska verklighet som vi stod inför. Det gynnade istället utvecklingen av en marxistisk kultur som befann sig ännu längre bort från klasskampens behov. Marxismens framtidsutsikter gav i bästa

1 Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm: Arbetarkultur, 1970, s 9.

fall vänstern en känsla av moralisk tillfredsställelse, och trygghet i tanken att socialismen var oundviklig. Välfärdsstatens framväxt i de imperialistiska länderna gjorde att den antikapitalistiska kampen blev mindre akut, särskilt som det fanns en både teoretisk och historisk garanti för att systemet ändå skulle ta slut.

I denna syn på marxismen spelade den marxistiska ekonomin alltid andrafiolen. Värde teorin och teorin om utsugning blev en övergripande lärosats, men denna allmänna formel underlättade inte förståelsen av den kapitalistiska ekonomins allt större komplexitet (ökande statliga ingripanden i ekonomin, konsumtionssamhället, tjänstsektorns tillväxt, de teknologiska förändringarna och förändringarna av arbetets organisering, nykolonialismen och det ojämlika utbytet, och så vidare) eller rörelselagarnas konkreta uttryck (profitkvotens fallande tendens, kapitalets ökande organiska sammansättning, och så vidare). Marxismens grundläggande begrepp blev allt mer utlevade. De användes bara, återigen till vänsterns stora tillfredsställelse, för att visa att kapitalismen obönhörligen måste gå under, samtidigt som de också användes för att fjärma tankarna från klasskampens uppgifter. Samhällsvetenskapernas stora framsteg, i synnerhet de ekonomiska teoriernas, ansågs vara borgerliga och fördömdes som sådana. Enbart de författare som hade kommit från ekonomins huvudfåra undvek denna trend (Sweezy, Baran, den nya vänstern, Cambridgeskolan, och andra), men kommunistpartierna betraktade dem alltid med viss misstanke. Framstegen inom sociologin, den politiska vetenskapen och de övriga samhällsvetenskaperna bemöttes på samma sätt. Det var en "vattentät" marxism som inte ville se någon annan samhällslig verklighet än vad de västeuropeiska kommunistpartierna såg, och de hade i sin tur hade antagit stalinismens fallfärdiga version.

Med dessa verktyg var det mycket svårt att förstå de särdrag som kännetecknade kapitalismen under 1900-talets andra hälft, för att inte tala om att bekämpa dem. Ernest Mandel vände upp och ner på denna situation. 1962 gavs den första franska utgåvan av **Marxismens ekonomiska teori** ut, och i och med det återerövrade Mandel den klassiska marxistiska politiska ekonomins tradition, som under årtionden hade försvunnit från litteraturen. Han berikade den med senare bidrag som hade gjorts både på marxismens område och utanför det. Han tillämpade dem på den marxism han hade framför sig, och drog under denna process en del politiska slutsatser. **Marxismens ekonomiska teori** är ensam ett verk som får oss att betrakta Mandel som en klassisk ekonomisk teoretiker, med direkta band till traditionens grundare, Marx och Engels. Denna bok fick inte bara teoretisk betydelse. Den gavs ut på flera språk och blev en viktig referenspunkt för många marxistiska kämpar från jordens alla hörn. Med **Senkapitalismen**, som för första gången gavs ut på tyska 1972, och den stora mängd artiklar och böcker som följde, utvecklade och moderniserade Mandel den politiska ekonomin och använde den för att göra en djupgående analys av efterkrigstidens kapitalism.

Hans öppna marxism gjorde att han kunde införliva inte bara den marxistiska ekonomins hela teoretiska arsenal, utan också användbara delar av den traditionella ekonomins nya utveckling. I **Marxismens ekonomiska teori**, **Senkapitalismen** och många andra artiklar och böcker återfinns en stor del av de senaste årtiondenas diskussion inom den akademiska ekonomiska sfären, Mandels ståndpunkt under dessa diskussioner, och de positiva delar som marxismen kunde införliva från dessa framsteg. När universitetslärare i ekonomisk teori studerar hans verk, blir de överraskade av den energi, rikedom och djup med vilken han närmar sig många av de problem som de sysslar med, och samma sak gäller diskussionen om den marxistiska ekonomiska teorins giltighet. Inledningen till Penguins engelska upplaga av **Kapitalet** visar att han inte var främmande för någon diskussion om marxistisk ekonomi, innanför och utanför familjen (ricardianer, sraffianer, keynesianer och andra). Speciellt tydlig är hans ståndpunkt om värde teorin under diskussionen med ricardianerna.² Man överraskas över hur han införlivade den traditionella ekonomins största framsteg i marxismens ekonomi för att visa den senares giltighet, samtidigt som använde dessa framsteg för att utveckla den. Och teorin anknöt hela tiden till praktiken, till den klasskamp från vilken han, i egenskap av ledare av Fjärde internationalen, aldrig var frånvarande. Hans teori om senkapitalismen var inte så mycket en akademisk övning som ett försök att förstå och blottlägga systemet, för att desto bättre kunna bekämpa det. Hans internationalism förde honom utöver det enskilda landets och kulturens

2 Se Ernest Mandel och Alan Freeman, red, *Ricardo, Marx, Sraffa*, London : Verso, 1984.

horisont, och han blev indragen i den politiska kampen i många länder, och fick betala ett högt personligt pris. Men fördelarna för marxismen var enorma: han knöt analysen och teorin till klasskampens förändringar, återupptäckte den politiska ekonomins roll för den historiska materialismen, och bidrog på ett avgörande sätt till analysen av kapitalismen under 1900-talets andra hälft.

Otvivelaktigt finns det ur vårt nuvarande perspektiv brister i Mandels verk. Hans syntes lyckades inte införliva en del samhällsfenomen, och han drog inte de logiska konsekvenserna av vissa tankar. Det gäller speciellt den detaljerade analysen av de subjektiva faktorer som kan påverka arbetarklassens styrka, organisation och benägenhet att kämpa, ett ämne där han alltid intog en överdrivet optimistisk ståndpunkt, eller feminismen, som han alltid behandlade helt otillräckligt, eller miljöpolitiken, där han bara behandlade de mest övergripande motsättningarna mellan kapitalismen och ekosystemet. Men det är ingen kritik, utan snarare ett erkännande av det enorma teoretiska arbete han genomförde, den komplexitet som det nuvarande samhällssystemet har antagit och de uppgifter som marxismen har kvar att fullfölja. Det viktiga är att hans metod, den öppna marxismen, som ingen annan metod gör det möjligt att analysera och förstå dagens kapitalism, en uppgift som alla som gör anspråk på arvet efter Ernest Mandels tänkande och politiska arbete måste ge tillräcklig uppmärksamhet.

1.2 Den politiska ekonomin – analysens huvudaxel

För att kunna förstå kapitalismen tvingades Mandel bryta radikalt med de synsätt och mål som dominerade den då förhärskande marxismen. Ett av Mandels viktigaste bidrag var utan tvivel hans framgångsrika och djupgående omarbetning av marxismen.

Den politiska ekonomin har en dominerande plats inom marxismen. I början analyserade Marx kapitalismen med hjälp av alla delar av den kunskap han besatt. Tysk filosofi och fransk politik fick en central och dominerande plats. Men denna arsenal räckte inte till för att förstå ett ekonomiskt system där marknaden, prisbildning, uppdelningen av produkten mellan arbetarklassen, borgarklassen och de jordägande klasserna, samhällets ekonomiska utveckling, och så vidare är centrala. Dessa problem går alltså knappast att närma sig enbart genom att använda filosofi och politik. Efter **Manuskripten 1844** insåg Marx den engelska politiska ekonomins enorma potential att analysera alla dessa fenomen.³

De första resultaten av detta införlivande av den politiska ekonomin i analysen av kapitalismen var de manuskript som han skrev mellan 1857-58, och som 1939 gavs ut av Marx-Engels-institutet i Moskva under namnet **Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie**. **Grunddragen**⁴ kan betraktas som ett första utkast till **Kapitalet**, och de följdes av en rad manuskript där Marx analyserade den ekonomiska utvecklingen och utvecklade sin förklaring av kapitalismen: de från 1861-63, ur vilka Kautsky hämtade **Teorier om mervärdet**⁵ de från 1864-65, som innehåller ämnen som återfinns i band 3 av **Kapitalet**, och de från 1865-70, ur vilka Engels hämtade material till band 2 av **Kapitalet**. Slutligen publicerades band 1 av **Kapitalet** 1866-67.

Från och med början av 1850-talet inriktades således Marx sitt arbete på den politiska ekonomin. I hans händer fick den en dimension som var en helt annan än de klassiska ekonomernas, och härnäst blev den en grundläggande del i hans analys av kapitalismen. Denna sammansmältning mellan den tyska filosofin och den franska politiken ägde rum kring den centrala axel som utgjordes av kapitalismens ekonomiska dynamik. Man kan säga att **Grundrisse** och framförallt **Kapitalet**, utgör en sorts brytning med Marx' tidigare arbete, som bara var en förening av filosofi och politik. Det som gör **Kapitalet** till alla tiders viktigaste revolutionära text, är inte de filosofiska tal eller politiska proklamationer som finns i den, utan det sätt på vilket den avslöjar den kapitalistiska ekonomins funktions sätt, hur utsugningen av arbetarna äger rum, vilka dess inre motsättningar är och varför det är omöjligt att avskaffa de sociala orättvisorna under detta system.

3 Marx, [Ekonomisk-filosofiska manuskript 1844](#), på marxists.org.

4 Marx, [Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin](#), på marxists.org.

5 Marx, [Teorier om mervärdet](#), på marxists.org.

Men under marxismens senare historia har den politiska ekonomin inte alltid spelat den framträdande roll som den borde. Perry Anderson hävdar att förändringar i klasskampen förklarar marxismens förskjutning från politisk ekonomi till filosofi.⁶ Som ett resultat av arbetarrörelsens nederlag efter den ryska revolutionen (kväsandet av upproren i Centraleuropa mellan 1918-1922, de fullständiga nederlagen i Spanien och Frankrike på 30-talet, det antifascistiska motståndets oförmåga att erövra någon varaktig politisk makt efter Andra världskriget), förflyttades arbetet med marxismen utveckling från fackföreningarna och de politiska partierna till universiteten. Efter Andra världskriget har det nästan inte funnits en enda marxistisk teoretiker som inte har haft en tjänst inom universitetsvärlden, medan ytterst få har varit direkt indragna i politisk kamp. Detta åtskiljande av marxismen från klasskampen återspeglades i ett förändrat betraktelsesätt. Medan det hos Marx var den politiska ekonomin som var den ryggrad som höll uppe filosofin, sociologin och politiken, så fick efter 30-talet filosofin den mest framträdande platsen.

Den förklamation av marxismen som det stalinistiska förfallet orsakade, förklarar också varför den politiska ekonomin förlorade sin centrala roll. Medan sovjetmarxismen var helt dominerande ville många författare ta avstånd från kommunistpartiernas officiella läror. De sökte efter en mer nyansrik version av marxismen i den unge Marx' skrifter, och det fick dem att inrikta sig på frågan om metoden. Värde teorin och dess utveckling, kapitalismens rörelselagar, och den marxistiska ekonomins grundläggande begrepp förvandlades till dogmer som antogs vara givna, på det sätt som Marx hade formulerat dem. Det gick inte att införliva nya teoretiska framsteg, eller de avvisades som oanvändbara. Utgångspunkten för analysen av kapitalismen grundades hädanefter inte på den materiella produktionen som betingar utbud och efterfrågan, utan på frågor som subjektet, den ekonomiska strukturen, dess förhållande till överbyggnaden, uppkomsten av klassmedvetandet och så vidare. Sålunda förblev Marx' politiska ekonomi frusen, och i dess ställe kom den filosofiska utvecklingen, som oavsett hur mycket den berikade marxismens lummiga träd och i en del av sina grundläggande aspekter var ett betydande framsteg, inte tog itu med de mest väsentliga delarna av det system som den bekämpade. Exempel på detta är Sartres existentiella marxism och Althusser's strukturella marxism, och samma sak kan man till exempel säga om Adornos, Marcuses, Habermas' och Blochs olika projekt. I allmänhet gav det marxistiska tänkandet upphov till böcker som, i linje med författarnas ställning i universitetsvärlden, mer motsvarade behoven hos en liten grupp individer som var knutna till en intellektuell omgivning, än klasskampens krav.

I och med Mandels **Marxismens ekonomiska teori**, som gavs ut 1962, började denna situation förändras. Men det definitiva återupprättandet av den politiska ekonomins roll i marxismen kom inte förrän **Grunddragen** återupptäcktes, en bra bit in på 60-talet. **Grunddragen** publicerades första gången 1939, men västvärlden kände inte till den förrän den trycktes på nytt i Berlin 1953. Alltså fanns inte ett grundläggande verk som fördjupar den politiska ekonomi som Marx utvecklade i **Kapitalet**, tillgängligt förrän nästan ett sekel efter att det ursprungligen skrevs. Men eftersom sovjetmarxismen var helt dominerande under denna period, och filosofin hade blivit marxismens huvudaxel, så tog det några år innan boken började få ett inflytande på marxismen.

Det skedde inte förrän 1968, med den första utgåvan på tyska av Roman Rosdolskys (1898-1967) postuma bok.⁷ Rosdolsky var inte ekonom utan historiker, och han rekonstruerade Marx' mogna ekonomiska tänkande med hjälp av en uttömmande analys av **Grunddragen** och deras förhållande till **Kapitalet**. Därmed lade han grunden till en ytterligare utveckling av den marxistiska ekonomin, så att den kunde göra en djupgående analys av efterkrigstidens kapitalism. Som vi tidigare nämnt kom den första tyska utgåvan av Mandels **Senkapitalismen** ut fyra år senare, 1972. Den införlivade det teoretiska kapital som hade utvecklats av Rosdolsky och framstegen inom den marxistiska och traditionella ekonomin, och är till dags dato den mest ingående analys som gjorts av dagens kapitalism. Den engelska utgåvan kom ut 1975, och den innehåller, som en del av teorin om senkapitalismens långa vågor, en profetisk analys av den ekonomiska krisen som i sina huvuddrag är giltig än idag. Analysen är än mer insiktsfull med tanke på att **Senkapitalismen**

6 Perry Anderson, *Om den västerländska marxismen*, Lund : Arkiv, 1984.

7 Roman Rosdolsky, *"Kapitalets" tillkomsthistoria*, Göteborg : Röda bokförlaget, 1977-1979.

skrevs innan 1975 års recession!

Senkapitalismen spelade en avgörande roll för återupptäcka marxismens politiska ekonomi. Men det finns ingen tvekan om att filosofin än idag, ett kvartssekel efter den ekonomiska krisens inledning, är mest framträdande inom marxismen. Med undantag av de verk som har givits ut av Mandel och hans anhängare, eller de författare som samlas under den sammanfattande benämningen ”regleringsskolan”, så har den överväldigande delen litteratur som analyserar marxismens utveckling fortfarande en filosofisk infallsvinkel.

1.3 En konkret analys av konkreta förhållanden

Marx använde inte den politiska ekonomin för att bygga ett teoretiskt byggnadsverk, utan för att förstå det system han stod inför och hitta medel för att bekämpa det. För honom var inte kapitalismen ett abstrakt system, utan en konkret samhällsbildning som skilde sig från land till land, och vars utvecklingslagar måste blottläggas vart efter de utvecklas med tiden. Systemets mål, allmän varuproduktion, skulle var detsamma oavsett hur mycket systemet utvecklades. Värdelagen och kapitalismens rörelselagar skulle existera så länge systemet levde vidare, men de former de skulle anta i ett viss ögonblick skulle skilja sig vart efter det kapitalistiska produktionssättet utvecklades. För att kunna förstå och bekämpa systemet måste man knyta ihop den teoretiska analysen med empiriska data – man måste smälta samman teorin och historien. När man idag läser **Kapitalet**, får man en känsla av att dess analys passar det sena 1900-talets kapitalism bättre än den period för vilken den skrevs⁸ - faktum är att marxismen inte bara är en teori för 1800-talet. Det visar **Kapitalets** analytiska förmåga och förebådande karaktär. Det viktiga är att Marx betraktade kapitalismen som ett system i utveckling, och att teorin följaktligen inte kan stå stilla, utan i varje ögonblick måste anpassa sig till den konkreta form systemet antog. För Marx innebar det att teorin inte gick att skilja från historien.

Men det är bara vid några få tillfällen efter Marx som denna samverkan mellan en teoretisk analys och erfarenhetsmässiga data har återupprepats. Detta misslyckande har inneburit att man inte på ett korrekt sätt har kunnat förstå de på varandra följande steg som det kapitalistiska produktionssättet har genomgått. Delvis beror detta på den tillfälliga förklaring av teorin som sovjetmarxismen orsakade, och förskjutningen från ekonomi till filosofi. Men den marxistiska politiska ekonomin bär också ett ansvar, eftersom den har utvecklats enligt en inre logik som har hindrat den från att formulera teorier som kan förklara konkreta fenomen. I första kapitlet i **Senkapitalismen** och i inledningarna till Penguins engelska upplaga av **Kapitalet** i 3 band, pekar Mandel på de aspekter hos den marxistiska politiska ekonomiska teorins inre logik som, enligt hans uppfattning, var grundläggande för att förhindra den marxistiska ekonomin från att på ett korrekt sätt förena teorin och historien till en helhet. De mest betydelsefulla av dessa var:

- Ett oriktigt användande av reproduktionsscheman för att förklara kapitalets rörelselagar. Reproduktionsschemans funktion är att bevisa att det kapitalistiska produktionssättet kan existera. De visar hur ett system som grundas på marknadens anarki kan fungera normalt, hur det periodvis uppstår jämvikt, och så vidare. Men det går inte bara att förklara krisen med att värdeförhållandet mellan olika produktionsgrenar inte är proportionerliga, med de kapitalismens rörelselagar som beskrivs i reproduktionsschemana. Detta misstag har redan från början dominerat en stor del av den marxistiska litteraturen – detta misstag gjordes på

8 Det har blivit populärt att argumentera att marxismen är en ideologi för 1800-talet, men i viss mening analyserade inte Marx så mycket 1800-talet som dagens kapitalism. Under 1800-talets andra hälft var den kapitalistiska ekonomin begränsad till Europa väster om Donau, Nordamerika och en del städer eller stater i Sydafrika och Oceanien. Större delen av världen var inte kapitalistisk och i industriländerna var den överväldigande delen av befolkningen fortfarande lantbrukare, och arbetarklassen var en liten minoritet. Skillnaden i välstånd mellan de kapitalistiska och icke-kapitalistiska länderna var inte stor (med dagens mått från 1 till 1,8), och ingen intelligent observatör kunde anse att Kinas civilisation var underlägsen Europas. Det system som analyseras i *Kapitalet* liknar mer dagens kapitalism än 1800-talets kapitalism. Se E J Hobsbawm, *Imperiernas tidsålder*, Stockholm : Tiden, 1994.

ett eller annat sätt av Rudolf Hilferding,⁹ Rosa Luxemburg¹⁰ och Nikolaj Bucharin. Det var också ett typiskt misstag hos sovjetmarxismen. Marxismen i väst, i synnerhet författare med en keynesiansk bakgrund, har ofta använt reproduktionsscheman för att analysera kapitalets dynamik. Kort sagt, under en lång period överskuggades **Kapitalets** band 1 och 3 av band 2.

- Det kapitalistiska produktionssättets utveckling analyseras enbart utifrån ett enda orsaks-sammanhang. Vid alltför många tillfällen har kapitalismens dynamik härletts ur en enda variabel, och alla de andra lagar som Marx formulerade betraktades som en funktion av denna enda variabel. Grundorsaken bakom de kapitalistiska utvecklingslagarna har varierat mellan olika författare: i Henryk Grossmans **The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System** betraktas överackumuleringen som den kapitalistiska dynamikens viktigaste motor, hos Rosa Luxemburg eller Paul Sweezy¹¹ är det svårigheten att realisera mervärdet, hos Rudolf Hilferding konkurrensen, och så vidare. Det finns inget tvivel om att den marxistiska ekonomin, i motsats till Marx eget synsätt, har gjort sig skyldig till en överdriven reduktionism,¹² kanske som ett resultat av påverkan från den traditionella ekonomins kartesianska¹³ metoder. Även idag begränsar man ofta Mandels analys av senkapitalismen till långa vågor, som bestäms av en enda variabel, profitkvoten. Mandel upprepade ständigt att senkapitalismen var ett komplicerat fenomen som inte kunde begränsas till långa vågor, att dessa var konkreta historiska fenomen och som sådana också komplexa, och att profitkvoten bara var ett tecken som sammanfattade många andra fenomen. Vi kommer att återvända till denna punkt.

Eftersom den marxistiska ekonomin missförstod kapitalets rörelselagar och lade ner all kraft på att fruktlöst söka efter en övergripande mekanism som skulle förklara historiens hela förlopp, har den inte lyckats formulera mer komplicerade teorier som anpassade sig till verkligheten. Det krävdes en radikal förändring för att bryta med denna ohållbara situation, och det var vad Mandel åstadkom. Målet för hans analys är inte en abstrakt kapitalism, utan den konkreta form som kapitalismen antog efter Andra världskriget. Denna kapitalism var av samma karaktär som den Marx hade beskrivit, men det hade ägt rum betydande förändringar: som ett resultat av Andra världskriget och fascismen hade styrkeförhållandena mellan klasserna förändrats; en ny teknologisk revolution, den tredje under kapitalismens historia, pågick; företagen hade nya produktionsprocesser och produkter, och i och med det hade också arbetets organisering ändrats; den minimala, liberala staten hade lämnat plats åt en stat som allt mer ingrep i ekonomin. Världsekonomin hade omstrukturerats (fallande råvarupriser, strukturella förändringar av monopolkapitalet, förändringar i det ojämna utbytet, allt större skillnad på profitkvoten mellan centrum och periferin, och så vidare) och det internationella valutasystemet baserades på en fast växelkurs under en enda kapitalistisk makts hegemoni, USA, som också gjorde den möjlig. Den dominerande ideologin ändrades genom att liberalismen och den neoklassiska skolans teorier lämnade plats för keynesianismen. Den fulla sysselsättningen, löneökningarna, en mängd varor som ställdes till arbetarnas förfogande, och välfärdsstaten gav systemet en legitimitet som det inte hade haft tidigare.

I Mandels analys av senkapitalismen står den politiska ekonomin åter i centrum och filosofin blir en underordnad vetenskapsgren. Reproduktionsschemana fick sin rätta funktion, det vill säga att visa hur det kapitalistiska systemet fungerar, hur det kunde uppnå periodisk jämvikt samtidigt som militärutgifterna fick en allt större vikt. Det kapitalistiska produktionssättets utveckling beror inte på utvecklingen av en enda variabel, utan är en samverkan mellan många variabler: bland andra förändringen av kapitalets organiska sammansättning och dess fördelning mellan olika sektorer, en förändrad fördelning av det konstanta kapitalet mellan cirkulerande och fast kapital, utvecklingen av utsagnings- och ackumuleringstakten, kapitalets omsättningshastighet, och utbytesrelationerna

9 Rudolf Hilferding, *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, London 1981.

10 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London 1951.

11 Paul Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1980; Paul Baran och Paul Sweezy, *Monopolkapitalet*, Stockholm : Zenit : Rabén & Sjögren, 1970.

12 Ungefär grov förenkling – övers anm.

13 Ungefär rätvinkliga – övers anm.

mellan avdelning I (produktion av produktionsmedel) och II (produktion av konsumtionsmedel). Genom sina effekter på utsagningsgraden och profitkvoten har klasskampen en nyckelroll. Det sker ingen effektiv utjämning av profitkvoten, och det är inte bara avgörande av teoretiska orsaker (omvandlingen av värden till produktionspriser), utan också för att förstå vissa av systemets grundläggande drag (förändringar av monopolkapitalets struktur, den växande klyftan mellan centrum och periferin).

1.4. Kapitalismens dynamik: att gå utöver Marx

I den traditionella marxistiska litteraturen definierades kapitalismens dynamik utifrån två olika cykler: å ena sidan dess livscykel som samhällsregim, vilken avgjordes av produktionssättets rörelselagar (ökningen av kapitalets organiska sammansättning, framväxten av den industriella reservarmén, fallande profitkvot, teknologiska framsteg); å den andra kortsiktiga rörelser som avgjordes av periodiskt återkommande industrikriser. För Marx var inte dessa rörelser oberoende av varandra, och kunde framförallt inte betraktas som mekaniska fenomen.

I det långa loppet var det oundvikligt att profitkvoten föll, men en rad faktorer (ökad utsagningsgrad, imperialism, minskad omsättningstid av kapitalet, och så vidare) kunde under en period kompensera detta fall. Därmed gick det inte att använda kapitalets rörelselagar som en filosofens sten för att i varje historiskt ögonblick förstå kapitalismen. Det krävdes återigen en konkret analys av konkreta förhållanden.

I detta sammanhang var de ekonomiska cyklerna, det vill säga de återkommande industrikriserna, uttryck både för den form som kapitalets rörelselagar antog under olika perioder och för många andra faktorer. En del av dessa faktorer kanske inte är avgörande för att analysera kapitalismens trender, men kan ha en mycket tydlig inverkan under specifika historiska perioder. Det gick alltså inte att formulera en allmän teori om industrikriserna, som skulle kunna förklara både kapitalismen under 1800-talets första hälft och efterkrigstidens kapitalism.

Men under marxismens hela historia har ett stelbent användande av Marx' begrepp och analys lett till viktiga misstag vid studierna av den kapitalistiska utvecklingens dynamik.

Lagen om profitkvotens fallande tendens har använts och missbrukats för att rättfärdiga teorin om kapitalismens sammanbrott, det vill säga för att visa att det socialistiska produktionssättet oundvikligen kommer att efterträda kapitalismen. Men för att kunna kämpa mot systemet är det viktigaste inte att förstå denna allmänna, ohistoriska härledning, utan istället det faktum att de tendenser som motverkar denna lag, och vilka beskrivs i del 3 av **Kapitalet**, under långa perioder kan leda till att profitkvoten återhämtar sig. Att förvänta sig att kapitalismen förr eller senare kommer att falla samman, oberoende av systemets konkreta kännetecken under varje historisk period, står i direkt motsättning till Marx' metod.

Det är också vanligt med en liknande analys av de kortsiktiga cyklerna. Det finns åtminstone tre olika versioner av orsaken till de återkommande kriserna: bristande proportioner mellan avdelning I och II (Tugan Baranovski, Rudolf Hilferding), underkonsumtion bland massorna (Rosa Luxemburg, Paul Sweezy) och överackumulation. Bara vid sällsynta tillfällen sätts analysen av dessa kriser inom ramen för den specifika historiska perioden. I själva verket avgörs de periodiska kriserna inte bara av vilken form det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar antar, utan också av många andra faktorer: den förhärskande ideologin, makthegemoni, teknologisk utvecklingsgrad, klassens organisationsgrad och medvetande, den kapitalistiska världsmarknadens struktur, valutasystemet och så vidare. Det finns en tredje rörelse mellan de periodiska trenderna och kriserna: den kapitalistiska utvecklingens långa vågor. Marx kunde aldrig formulera någon teori om långa vågor, eftersom det bara hade funnits en fullständig lång våg, den under 1800-talets första hälft, när han publicerade **Kapitalet**. Men utifrån den metod han slog fast finns det ingen anledning att inte gå utöver hans analys.

Långa vågor hade varit föremål för ett visst intresse redan under förra seklet, bland marxister såväl

som neoklassiska författare. Bland andra Jevons (1884), Wicksell (1894), Casel (1918) och van Gelderen (1913) accepterade att dessa långa cykler existerade. Men det var Kondratiev som på 20-talet gjorde den första statistiska studien med data från Frankrike, England och USA. Data från slutet av 1700-talet till 1920-talet tydde på att det fanns ”långa vågor” med en medellängd på femtio år. Kondratiev ansåg att långa vågor var ett uttryck för kapitalismens inre krafter. De hade sin grund i orsaker som fanns inneboende i den kapitalistiska ekonomins innersta väsen. De var ”inifrån verkande” och inte ”utifrån verkande”. Den kapitalistiska ekonomins cykliska beteende bestämdes av inre krafter och inte genom någon yttre faktors inverkan. Därför menade Kondratiev att teknologiska uppfinningar inte orsakade långa vågor. De skapades istället av djupare krafter som styr den kapitalistiska ekonomins utveckling. Dessutom pekade Kondratiev på ett brett spektrum av ekonomiska och sociala fenomen som uppstod inifrån: krig och upptäckten av guldfyndigheter, marknadens geografiska utvidgning, etc. Teknologiska uppfinningar har ett starkt inflytande på den kapitalistiska utvecklingen men orsakar den inte, och är själva ett svar på inifrån kommande faktorer. Givetvis ska inte begreppen ”inifrån” och ”utifrån” definieras i förhållande till det kapitalistiska samhället i sin helhet, eftersom i så fall allting skulle komma inifrån, utan i förhållande till dess grundläggande ekonomiska mekanismer. I denna mening är Kondratievs förklaring inte korrekt, vilket Trotskij påpekade i en kort men vederhäftig artikel som han skrev 1923, vid den tid då Kondratiev formulerade sin teori om långa vågor.¹⁴

Att de långa vågorna kommer utifrån har försvarats utifrån två mycket olika utgångspunkter. Den första, vars mest framstående företrädare är Schumpeter,¹⁵ utgår från tanken att de långa cyklerna orsakas av innovationsprocesser. Den andra har som utgångspunkt att långa vågor bestäms av yttre faktorer, inte teknologiska uppfinningar utan icke systemiska och icke återkommande fenomen som är olika under olika perioder av kapitalismen. Till denna andra ståndpunkt måste man räkna författare som Rostow. Men keynesianismens dominans inom den traditionella ekonomin och sovjetmarxismens dominans inom den marxistiska ekonomin ledde till att de långa vågorna inte studerades i den ekonomiska litteraturen under 50- och 60-talen.

Det var i detta sammanhang som Ernest Mandel återerövrade och utvecklade teorin om långa vågor, och förvandlade den till den länk som saknades mellan lagen om profitkvotens fallande tendens och de återkommande industrikriserna.¹⁶ Profitkvoten faller, men i ett svängande mönster över långa tidsperioder. Varje svängning utgör en lång våg, med motsvarande fallande och uppåtgående fas. Flera yttre faktorer är inblandade i den långa vågens inledning och utveckling, och de avgör hur de kapitalistiska utvecklingslagarna verkar under denna särskilda historiska period. Profitkvotens utveckling är en sammanfattning av alla dessa yttre och inre fenomen, men varje lång våg måste bedömas som en distinkt period, med sina egna kännetecken. Dessutom går inte långa vågor att förklara mekaniskt, på det sätt som den traditionella ekonomin förklarar affärscykeln, eller med hjälp av några inneboende mekanismer i det kapitalistiska systemet själv, som Kondratiev hävdade och dagens regulationister påstår. Under inledningen av en lång expansiv fas påverkar yttre faktorer, framförallt klasskampen. Därför är inte förklaringen av de långa vågorna ett försök att bygga upp en abstrakt teoretisk modell, utan den försöker istället underlätta en analys av de kapitalistiska utvecklingslagarnas förändring. I denna mening har varje lång våg varit unik, eftersom kapitalets rörelselagar varje gång har uppfyllts på olika sätt.

2. Senkapitalismens långa våg

Inte utan orsak anses Ernest Mandels teori om den kapitalistiska utvecklingens långa vågor vara hans viktigaste bidrag till den nutida marxismen. Den ger ett begreppsmässigt ramverk för att kunna samordna olika ekonomiska, politiska, teknologiska och sociala variabler inom ramen för kapitalis-

14 Leo Trotskij, ”Den kapitalistiska utvecklingens kurva”, i *Problems of Everyday Life*, New York 1973, s 273-80.

15 Joseph A Schumpeter, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, Philadelphia 1982; *Capitalism, Socialism and Democracy*, London 1976.

16 Ernest Mandel, *Senkapitalismen*, Stockholm : Coeckelbergh, 1974-1975, och *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen*, Göteborg : Röda bokförlaget, 1982.

mens inre dynamik under varje enskild historisk period, och knyter på så sätt an till den klassiska marxismens främsta intresse och mål. Men även om Mandels teori är ett ovärderligt verktyg för att kunna förklara kapitalismens tidigare utveckling, så det viktigaste sättet på vilket den klargör efterkrigstidens kapitalistiska dynamik.

Under senkapitalismen antar det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar en annan konkret form än under systemets normala livscykel. Det finns många faktorer som bestämmer denna skillnad, och de spelade en helt annan roll under de expansiva årtiondena efter Andra världskriget än under decennierna efter den ekonomiska kris som bröt ut i början av 70-talet. Under expansionsperioden ledde dessa faktorer till en långvarig bibehållen ökning av profitkvoten, men den återspeglade bara utvecklingen under en hel historisk period. På samma sätt inleddes nedgången med en fallande profitkvot, men även denna nedgång och de följande händelser är resultatet av ett samspel mellan många faktorer.

För att kunna analysera senkapitalismens långa våg måste man således analysera senkapitalismen bit för bit. Ernest Mandel bröt ner var och en av dessa bitar, kritiserade den marxistiska analysens tidigare misstag, tillämpade Marx' metod på varenda konkret aspekt av den mer komplicerade kapitalism som växte fram efter Andra världskriget, införlivade de teoretiska framsteg som hade gjorts inom de traditionella samhällsvetenskaperna, och utarbetade dessutom ett ramverk som beskrev varje konkret del av senkapitalismen. Därefter förenade han allt detta inom den begreppsmässiga ram som den långa vågen utgjorde. Ur denna kombination växte teorin om senkapitalismen fram, det vill säga Mandels marxistiska tolkning av dagens kapitalism. I korthet lyder denna förklaring så här:

Efter Andra världskriget sammanföll två processer som lade grunden till en historiskt aldrig tidigare skådad kapitalistisk tillväxtperiod. Å ena sidan innebar arbetarklassens svaghet och delvisa uppsplittring som hade uppstått på grund av nederlagen efter fascismens uppkomst och avslutningen av Andra världskriget, att utsagningsgraden kunde ökas enormt i de flesta industriländer, och reallönerna minskade jämfört med före kriget. Dessutom förlängdes arbetsdagen, framförallt under de första åren. Det orsakade en utomordentlig ökning av profitkvoten, vilket tillsammans med behovet att återuppbygga den produktionskapacitet som hade förstörts under kriget ledde till en enorm kapitalackumulation. Å andra sidan kunde de teknologiska framsteg som ursprungligen hade utvecklats inom militärindustrin (elektronik, atomenergi, syntetiska råvaror, plast, etc) överföras till industrins alla grenar, och skapa det som har kallats den Tredje industriella revolutionen. Nya produktionsprocesser infördes i stor omfattning, som tillverkade nya produkter som snabbt ersatte de tidigare produkterna, arbetets organisering förändrades, arbetsproduktiviteten ökade märkbart, och kostnaderna för maskiner och material minskade i förhållande till produktionsvärdet. Kort sagt gav profitkvotens återhämtning upphov till ytterligare kapitalackumulation, vilken i sin tur införlivade nya teknologiska framsteg och ökade profitens tillväxt.

Det uppstod en positiv cirkel som gynnade en allmän ekonomisk tillväxt. Den Tredje teknologiska revolutionen krävde nya marknader. De uppnåddes inte geografiskt, utan genom att vissa produkter ersattes: glas och trä av plast, naturfibrer av konstfibrer, och så vidare. Produktionens och produktivitets tillväxt innebar att reallönerna kunde öka i viss mån utan att påverka profitkvoten, och det skapade en efterfrågan på dessa nya produkter. Lönerna ökade vilket ökade efterfrågan och i och med det produktionen. Stora industrisektorer byggdes upp kring masskonsumtionen. Tillväxten gav upphov till högre inkomster, vilket ledde till större skatteinkomster. Denna ökade möjlighet att finansiera de statliga utgifterna spelade en viktig roll för att kunna tillfredsställa de gemensamma behoven. Således inrättades sjukvårdsinrättningar och offentliga undervisningsanstalter, pensionsystemen blev allmänna och arbetslöshetskassan utvidgades att täcka alla arbetslösa. Detta större statliga ingripande i ekonomin användes för att hålla uppe efterfrågan, vilket avsevärt gynnade den ekonomiska tillväxten genom att lindra effekterna från de periodiska kriserna. I kölvattnet på detta blev den fulla sysselsättningen i praktiken ett "normal" tillstånd i alla utvecklade kapitalistiska länder, och dök upp som det viktigaste målet för alla politiska partier, både till vänster och höger.

Under denna tillväxtperiod blev keynesianismen den ideologi som inspirerade regeringarnas sociala och ekonomiska politik i samtliga industriländer. Inom ämbetsverken och de internationella organisationerna ersattes den neoklassiska skolan, som innan den Stora depressionen hade varit den ledande liberalismens teoretiska grundval, av keynesianismen. Den svarade mot den kapitalistiska expansionens behov, och det faktum att det för första gången i kapitalismens historia fanns en mycket mäktig materiell och ideologisk konkurrent, nämligen den så kallade reellt existerande socialismen. Eftersom kapitalismens återkommande kriser berodde på en otillräcklig efterfrågan, så måste den ekonomiska politiken inriktas på att undvika det, och alltså skapa full sysselsättning. När produktiviteten ökade skulle reallönerna stiga, och det skulle garantera att konsumtionen ökade utan att påverka profitkvoten. Dessutom måste staten ingripa i ekonomin och skapa efterfrågan, och vad kunde då vara bättre än att utvidga välfärdsstaten? Samtidigt var det ett sätt att motverka den dragningskraft som den ”reella socialismen” hade på arbetarna i väst. Sysselsättningen berodde inte på hur arbetsmarknaden såg ut, utan på hur ekonomin i sin helhet fungerade, och det var därför meningslöst och till och med skadligt att låta marknadslagarna bestämma över förhållandena mellan arbetsmarknadens parter.

Denna politik var grunden till det som kom att bli känt som det keynesianska samförståndet. Staten garanterade full sysselsättning och ökande sociala utgifter för att tillfredsställa de gemensamma behoven (sjukvård, utbildning, pensioner etc): den så kallade välfärdsstaten. Kollektivavtal såg till att reallönerna höll takten med produktiviteten, förbättrade arbetarnas levnadsstandard och höll upp efterfrågan utan att påverka profiterna. Förhållandet mellan arbetsmarknadens parter reglerades av arbetslagstiftningen istället för av marknadsmekanismer. I utbyte mot allt detta behövde arbetarnas organisationer, fackföreningarna och de politiska organisationerna, bara garantera samhällsfreden och framförallt inte ifrågasätta hur systemet fungerade. Detta keynesianska samförstånd var den grundval som bar upp socialdemokratien under årtiondena efter Andra världskriget.

Resultatet blev att större delen av befolkningen i de industrialiserade länderna fick en betydligt förbättrad levnadsstandard. Den fulla sysselsättningen, högre löner, den enorma mängd konsumtionsvaror som ställdes till arbetarnas förfogande och utbyggnaden av välfärdsstaten i de flesta utvecklade länder gav kapitalismen en viss legitimitet, trots det faktum att utsugning, fattigdom, ojämlikhet och social utslagning fortsatte att existera. Men allt detta åstadkoms till ett mycket högt ekologiskt pris. Smutsiga och energikrävande teknologier, det slöseri som infördes med den Tredje teknologiska revolutionen, och en konsumtionsnivå som mer grundade sig på att få avsättning för den kapitalistiska produktionen än att tillfredsställa mänskliga behov, ledde till betydande angrepp på miljön och är den främsta orsaken till den globala ekologiska kris som mänskligheten står inför.

Nedgången för den långa vågen inleddes i slutet av 60-talet. Vid denna tidpunkt mognade en rad faktorer som hade utvecklats under den föregående uppgången, och ledde till en klar nedgång för profitkvoten. Den fulla sysselsättningen och arbetarorganisationernas tillväxt i de viktigaste industriländerna gjorde att det inte gick att öka utsuningsgraden. Den Tredje teknologiska revolutionen var allmänt utbredd, och var inte längre en källa till profiter utan istället en källa till överproduktion och ökad konkurrens. Användandet av keynesianska metoder för att motverka krisen ökade inflationen och orsakade till sist en kris inom det internationella valutasystemet, med negativa återverkningar på handeln och cirkulationen av kapital. Slutligen tog perioden av billiga råvaror och billig energi slut, vilket ledde till en rad problem för det kapitalistiska systemets funktionssätt. Om vi använder den traditionella begreppsvärlden var inte detta en efterfrågekris, eftersom förändringen av produktionen och ackumuleringen inte berodde på att kapitalet hade svårt att sälja sina varor. Det var istället en utbudskris, som berodde på att produktionen inte var lönsam för kapitalet eftersom kostnaderna var för höga.

Till en början svarade alla regeringar med en keynesianskt inspirerad efterfrågepolitik, likt dem som hade använts under decennierna av tillväxt efter Andra världskriget. Men denna politik angrep inte

krisens grundläggande orsak.¹⁷ Exempelvis ledde inte högre konsumtion eller ökade statliga utgifter till att kapitalisterna ökade produktionen, eftersom problemet inte var otillräcklig efterfrågan utan en minskad profitkvot. Under sådana förhållanden leder ökad efterfrågan bara till att priserna ökar. Av samma skäl innebar inte den ökade efterfrågan att investeringarna ökade, eftersom det fanns stora svårigheter att hitta lönsamma projekt. Och om investeringarna inte ökade så skulle heller inte sysselsättningen öka, utan tvärtom skulle kapitalisterna tvingas minska sin arbetsstyrka för att återställa lönsamheten, som pressades av alltför höga kostnader.

En ekonomisk politik som grundade sig på att öka efterfrågan hjälpte följaktligen inte till att övervinna krisen, eftersom den inte återställde profitkvoten och därmed inte fick någon positiv effekt på produktionen eller investeringarna. Tvärtom drev den på inflationen, och istället för att förhindra en ökning av arbetslösheten gjorde den bara den värre. Den ekonomiska krisen blev alltså en kris för keynesianismen. För att hitta en lösning på sina problem fick den härskande klassen leta i det förflutna. Nyliberalismen blev den ideologi som kapitalet använde för att utarbeta en social och ekonomisk politik som gynnade dess intressen. Så småningom blev nyliberalismen helt dominerande inom samtliga industriländers regeringspolitik. Oavsett politisk färg tillämpade alla en nyliberal ekonomisk politik. De kommer inte att kunna övervinna den långa nedåtgående vågen automatiskt, eller med hjälp av inifrån kommande medel. Det avgörande kommer att bli klasskampen, det vill säga den organisering och grad av medvetande som de stridande klasserna uppvisar och den framtida utvecklingen av dem.

3. Senkapitalismen och den nuvarande nedåtgående fasen

Den första upplagan av **Senkapitalismen** kom ut när allt var förberett för en inledning av den nedåtgående fasen, men krisen hade ännu inte slagit igenom med full kraft. Sedan dess har det förflutit ett kvartssekel av nedgång. Kapitalismen och arbetarklassen har genomgått betydande förändringar. En mekanisk överföring av teorin om senkapitalismen på dagens värld skulle alltså vara att falla i samma fälla som Ernest Mandel kritiserade den marxistiska traditionen för: att skilja den teoretiska analysen från empiriska data. Det betyder inte att vi måste börja från noll, utan bara att vi måste anpassa teorin till de förändringar som har ägt rum. Teorin om senkapitalismen innehåller de verktyg som behövs för att förstå dessa förändringar och den situation som kapitalismen genomgår under ledning av den nyliberala läran.

3.1 Produktion, ackumulation och arbetets organisering

Under tillväxtperioden var industrin ekonomins viktigaste motor, och den drog med sig de andra ekonomiska sektorernas verksamhet. Men i början av 70-talet förändrades situationen drastiskt. Å ena sidan ledde kapitalackumulationen och det faktum att den Tredje teknologiska revolutionen var allmänt utbredd till att produktionskapaciteten ökade enormt i jämförelse med efterfrågan. Dessutom innebar de högre lönerna och ökande råvaru- och energipriserna att kostnaderna ökade enormt. Som ett resultat av detta uppstod ett produktionsöverskott och till sist förluster inom de flesta industrisektorer. Därefter spred sig industrins kris till resten av ekonomin.¹⁸

Kapitalisterna vidtog åtgärder för att återställa lönsamheten i sina företag, och den sociala och ekonomiska politiken fick också detta som sitt yttersta syfte. Alltså måste man bryta den positiva cirkel som hade hållit uppe tillväxten. Medan man tidigare hade använt löneökningar för att hålla uppe efterfrågan, så måste lönerna nu sänkas för återställa lönsamheten. Tidigare hade ackumulationen

¹⁷ Krisen berodde inte på en för liten efterfrågan, utan på en minskade profitkvot och det faktum att produktionen inte var lönsam. Men det blev inte tydligt förrän OPEC höjde oljepriset 1973. Det försatte den kapitalistiska ekonomin i den värsta nedgången sedan Andra världskriget. 1975 sjönk industriproduktionen med 6,7% inom EEC [dåvarande EU – öa], med 10% i USA och med 11% i Japan. Det började uppstå överskott och förluster inom de flesta industrisektorer, och det optimistiska klimat som hade dominerat under flera decennier övergick i pessimism.

¹⁸ För en analys av inledningen på den nedåtgående långa vågen, se Ernest Mandel, *The Second Slump: A Marxist Analysis of Recession in the Seventies*, London : NLB, 1978.

ökat sysselsättningen, men nu måste produktionsapparaten omstruktureras och arbetsstyrkan skäras ner. Tidigare hade ökade statliga utgifter använts för att hålla uppe efterfrågan, men nu måste de minskas för att underlätta skattesänkningar. Man använde en recessiv politik för att minska efterfrågan på industriprodukter, och tanken var att fortsätta tills man hade uppnått det slutgiltiga målet att återställa profitkvoten. På så sätt överfördes industrins kris till ekonomin i sin helhet.

Alla industrisektorer påverkades inte på samma sätt. För det första var lönerns andel av de totala kostnaderna mycket olika, beroende på hur arbetsintensiv produktionen var och vilken lönenivå arbetarna inom olika sektorer hade uppnått. Därför fick den fallande profitkvoten mycket olika effekter inom olika sektorer. Medan profiternas nedgång inom vissa sektorer inte var så betydande, blev förlusterna inom andra (stål-, varvs-, textilindustrin) snabbt avsevärda och orsakade en ohållbar situation. För det andra stod även råvaru- och energikostnaderna för en mycket varierande andel. Industrins tillväxt hade utgått från att det fanns billig energi. De högre oljepriserna innebar att energikostnaderna ökade enormt, och gjorde att de energiintensiva sektorerna snabbt förlorade sin ekonomiska betydelse. För det tredje bromsade den ekonomiska krisen kapitalackumuleringen, och det påverkade de sektorer som producerade traditionella kapitalvaror. Slutligen ledde den ökande arbetslösheten, de långsammare löneökningarna och den förändring av konsumtionen som orsakades av de ökande energikostnadernas påverkan på de relativa priserna till en minskande efterfrågan av konsumtionsvaror, och innebar att även konsumtionsvarusektorn påverkades.

Under den industriella expansionsperioden innebar den snabba produktionsökningen, de teknologiska framstegen och den allmänna utbredningen av en "fordistisk" organisering av arbetsprocessen – löpande band, halvautomatiseringar av arbetet – att industrins produktivitet ökade snabbt. Det gjorde det möjligt att bibehålla en hög profitkvot samtidigt som lönerna kunde vara höga och driva på efterfrågan. När krisen inleddes minskade produktionsökningen, och som ett resultat saktade även produktivitetens ökningen in. För att återställa profitkvoten krävdes en ökad produktivitet, men i och med de krympande marknaderna kunde man bara åstadkomma det genom rationaliseringar inom produktionsapparaten och förändringar av arbetets organisering.

Precis som alltid är fallet under långvariga nedåtgående faser, har investeringarna sedan dess inte inriktats på att öka produktionskapaciteten, utan på att rationalisera den existerande produktionen. Under det första skedet ägde omstruktureringen av produktionsapparaten rum på bekostnad av sysselsättningen. Inom sektorer som stål-, textil-, varvs- och bilindustrin genomfördes omvandlingen genom att minska överkapaciteten och samtidigt öka användandet av arbetskraften i syfte att öka produktiviteten. Men under hela den nedåtgående fasen har industriscenen därefter dominerats av investeringar som har syftat till rationaliseringar. Automatiseringar, automatisk databehandling och mikroelektronik har allt mer införts i sammanhängande industriprocesser (kemisk produktion, vissa grenar inom livsmedelsproduktionen), i den produktion som grundas på löpande band (biltillverkning är det mest framstående exemplet), och inom andra uppdelade industriprocesser som exempelvis tillverkning av stora transformatorer eller varvsindustrin, där de dock är mycket svårare att införa. Resultatet har som regel blivit att en ökad produktion har åtföljts av en motsvarande minskning av sysselsättningen. De flesta industrisektorer har påverkats av samma process, om än ojämnt.¹⁹

Vad gäller modellen för att organisera arbetet, var den "fordistiska" modellen mycket användbar för att upprätthålla en tillräcklig produktion för att tillgodose en växande marknad. Men när krisen väl började blev frågan hur man skulle kunna öka produktiviteten samtidigt som marknaden krympte. Robotisering, automatisk databehandling och datanätverk var värdefulla verktyg för att uppnå dessa mål. För det första gjorde de det möjligt att flytta produktionen mellan olika länder, mellan regioner i samma land och mellan olika fabriker i samma företag. Kapitalet kunde undfly traditionella industricentra, som i allmänhet var mer konflikttrabbade, och slå sig ner i landsbygdsområden eller andra länder där lönerna var lägre och möjligheterna att suga ut arbetarna var bättre. Kapitalet

19 För särdragen hos investeringar och arbetsorganisering under den nedåtgående fasen, se Jesús Albarracín, *La onda larga del capitalismo español*, Madrid 1987, och OECD, *Technical Change and Economic Policy*, Paris 1980.

kunde också lägga ut delar av produktionen på underleverantörer och verka för en exponentiell tillväxt av hemindustrin eller tillverkningsindustrin. För det andra gjorde de nya teknologierna det också möjligt för företagen att konkurrera genom att differentiera produkterna, som ett sätt att svara på krympande marknader. Således ersattes Fords uttalande att kunderna kunde få bilen i vilken färg som helst så länge den var svart, med nya möjligheter att kombinera chassi, motor, färg och så vidare för att erbjuda marknaden ett brett utbud av produkter. Slutligen gjorde automatisk databearbetning och mikroelektronik det möjligt med en förbättrad lagerhantering, och ett bättre användande av råvaror och en större tillgång till möjliga marknader, oavsett var varorna ifråga producerades. Allt detta krävde en ökad flexibilitet vad gällde anställning, ökad geografisk rörlighet och möjlighet att byta funktion, och förändrade arbetsförhållanden. Denna förändrade organisering av arbetet infördes i praktiken under det första skedet, men återspeglades senare i yrkesnormerna, som utan tvekan var en av de viktigaste källorna till produktivitetsoökningarna.

De objektiva effekterna på arbetarklassen i industriländerna har varit betydande: stagnerande sysselsättning, fortsatt stigande arbetslöshet, omflyttning av sysselsättningen från industrin till service-sektorn, ökande fattigdom, och så vidare. Om vi också tar hänsyn till de förändringar som skett av arbetets organisering, så måste vi dra slutsatsen att splittringen och skiktningen inom arbetarklassen har ökat.²⁰

3.2 Staten, ideologin och senkapitalismens politiska ekonomiska

Under efterkrigstidens tillväxt spelade den kapitalistiska ideologin och politiska ekonomin en avgörande roll för att avgöra utsagningsgraden och systemets själva funktionssätt, i så stor omfattning att Ernest Mandel betonade dem som ett av senkapitalismens mest karakteristiska element. Det är ett av de områden där de allra största förändringarna har ägt rum under nedgångsfasen.

Så fort krisen inleddes började den keynesianska ideologin, som hade inspirerat tillväxtperiodens ekonomiska politik, förlora mark till nyliberalismen, som den härskande klassen ansåg vara det bästa sättet att komma över nedgångsfasen. För att kunna genomdriva denna politik måste en del grundläggande tankar som var fast rotade i arbetarrörelsen raderas ut.²¹

Tanken på socialismen som ett annat sätt att organisera samhället måste få ett mindre inflytande i arbetarnas medvetande. Det enda sättet att få arbetarna att acceptera åtgärder som var mot deras intressen var att de accepterade att marknadsekonomin var det enda möjliga systemet, att krisen var ett problem som kräver uppoffringar från alla. Marknadsekonomin måste framstå som det enda effektiva sättet att organisera samhället. För nyliberalismen är marknaden en nästan perfekt mekanism för att fördela de begränsade produktionsresurserna så att produktionen maximeras och samhällets behov tillfredsställs. Om marknaden får verka fritt kommer alla rubbningar att korrigeras. Om en företagare tar fel produktionsbeslut och erbjuder en produkt som inte har en tillräcklig efterfrågan på marknaden, så kommer det antingen att uppstå förluster, misstaget att rättas till eller bolaget gå under. Arbetslösheten beror på att arbetarna har lönekrav som överstiger de nivåer som krävs för att uppnå full sysselsättning. Marknadsekonomin antas därför vara en i det närmaste perfekt mekanism, som kombinerar maximal effektivitet med maximal frihet för individen.²²

20 Vi tänker inte på dessa sidor ta upp den diskussion som skär tvärsigenom hela vänstern. Vi måste dock peka på att man överdriver de förändringar av produktionen som, utan stöd från objektiva fakta, används för att rättfärdiga påståendet att arbetarklassen har förlorat sin centrala roll. Tag till exempel siffrorna i EU. Mellan 1956 och 1991 ökade den totala sysselsättningen från 123 till 135 miljoner personer, alltså mindre än befolkningsökningen, men den har ändå ökat. Sysselsättningen inom industrin, som 1956 utgjorde 40% av den totala sysselsättningen, har minskat till 31%, men den utgör fortfarande en avsevärd del. Industrisysselsättningens inre struktur har praktiskt taget inte genomgått några förändringar. Textil-, konfektions- och skoindustrin är står fortfarande för den mesta sysselsättningen, följda av elektrisk maskinindustri, livsmedelsindustri, icke elektrisk maskinindustri och så vidare. Det innebär att arbetarklassens strukturella uppdelning, trots det yttre skenet fortsätter att vara densamma. Se Europakommissionen, *Panorama of EC Industry*, Luxemburg 1992.

21 För nyliberalismens utseende, innehåll och konsekvenser, se Pedro Montes, *El desorden neoliberal*, Madrid 1996.

22 Jesús Albarracín, *La economía de mercado*, Madrid 1994.

De keynesianska tankar som hade inspirerat den ekonomiska politiken under expansionsperioden efter Andra världskriget måste dessutom läggas åt sidan, eftersom man för att kunna återupprätta profitkvoten måste minska välfärdsstaten drastiskt. Nyliberalerna ansåg att keynesianismens dominans under efterkrigstidens tillväxtperiod hade medfört att staten hade fått en alltför stor tyngd inom ekonomin – i de flesta industriländer ligger de statliga utgifterna på mellan 40 och 50% av bruttonationalprodukten – och till ett överdrivet socialt skydd, som hämmar arbetarna och leder till höga skatter. För att övervinna den ekonomiska krisen måste detta upphöra, och marknaden måste få vad den tillhör. Den ekonomiska politiken skulle inte längre ingripa, utan begränsa sig till att garantera att marknaden skulle kunna fungera effektivt (upprätthålla en grundläggande jämvikt, avskaffa hinder för arbetsmarknaden att fungera effektivt, och så vidare). Marknaden måste återfå sin rätta funktion, och den statliga sektorns tyngd i ekonomin måste minska genom att offentlig service och vinstgivande offentliga företag privatiseras. Slutligen måste välfärdsstaten minskas till ett minimum, om än inte så mycket att det orsakade samhälleliga explosioner.²³

Nyliberalismen och den neoklassiska ekonomin var inte de enda alternativen, och under inledningen av den långa nedåtgående vågen var det faktiskt inte de som dominerade. De infördes i och med valet av Reagan 1980 och Thatchers maktövertagande i Storbritannien. Idag för alla regeringar denna sociala och ekonomiska politik, oavsett vilken politisk stämpel de har. Den så kallade reellt existerande socialismens kris kom senare, och stärkte det nyliberala projektet. Efter 25 års nedgång skiljer sig den dominerande ideologin, kapitalismens politiska ekonomi och den roll som staten tilldelas betydligt från det som kännetecknade tillväxtperioden efter Andra världskriget. Konsekvenserna är betydande på alla områden, både på nationell och internationell nivå.

3.3 Globalisering

Under expansionen efter Andra världskriget fanns det ingen ände på sökandet efter ekonomiskt svängrum utanför varje enskilt lands inhemska marknad.²⁴ Bevis på detta är de upprepade GATT-förhandlingarna, uppkomsten och den fortsatta utvecklingen av den europeiska gemensamma marknaden och skapandet av EFTA. Efterkrigstidens intensiva tillväxt avslöjade snabbt de begränsningar nationalstaten satte upp för den kapitalistiska utvecklingen. De enskilda ländernas begränsade inhemska marknader hämmade en storskalig produktion, samtidigt som de nödvändiga investeringarna för att möta konkurrensen och tjäna utvidgade marknader krävde kapitalutlägg och innebar risker som låg utanför ett enskilt lands räckvidd. Detta passade de multinationella bolagen, den organisatoriska form som dominerar storkapitalet under kapitalismens nuvarande stadium. Multinationella företag har ett verksamhetsområde som är mycket större än de enskilda ländernas inhemska marknader, och vill organisera sin verksamhet på den marknad där de verkar. Alltså måste man riva ner de gränser som hindrar den internationella cirkulationen av varor och kapital. Denna process stötte på de begränsningar som keynesianismens dominans över alla regeringar satte upp. Ingen regering ville in-teckna den inhemska ekonomiska politikens kapacitet, och tvingades därför behålla tulltariffer och begränsningar för det internationella kapitalets rörlighet. Den ekonomiska krisen och nyliberalismens totala dominans har lett till att saker och ting har förändrats drastiskt.

För nyliberalismen är marknaden det bästa sättet att organisera samhällets ekonomiska aktiviteter, och det får återverkningar även på det internationella området. För nyliberalerna är en fri handel mellan alla länder grundvalen för det ekonomiska välståndet, eftersom den låter var och en av dem specialisera sig på att producera det de är bäst på och skaffa det alla saknar till lägsta möjliga kostnad. Samtliga länder kan dra nytta av detta, men bara om det inte finns några hinder för den internationella handeln. Alltså borde man avskaffa alla tullar och kvantitativa begränsningar som hindrar världsmarknaden att verka fritt. I enlighet med samma tankegångar måste kapitalet vara fritt rörligt, så att produktionsresurserna kan tilldelas effektivt och utan några hinder.

23 Se Jesús Albarracín, "Ideologi, misstag, onda avsikter", i *La larga noche neoliberal*, Madrid 1993; R Milliband, L Panitch och J Saville, *El neoconservadurismo en Gran Bretaña y Estados Unidos: retórica y realidad*, Valencia 1992.

24 Se Pedro Montes, *La integración en Europa: Del plan de estabilización a Maastricht*, Madrid 1993.

Nyliberalismen uppfattar alltså världen som en enda stor marknad där varor och kapital kan röra sig fritt. Världshandelsorganisationen och de många överenskommelserna mellan länder och ekonomiska områden – bland annat Gemensamma marknaden och Maastrichtavtalet i Europa, och Nordamerikanska Frihandelsöverenskommelsen (NAFTA) mellan Kanada, USA och Mexiko – försöker förverkliga denna tanke.

Avskaffandet av tulltariffer och möjligheten för kapitalet att röra sig fritt har fått avgörande konsekvenser för de enskilda ländernas ekonomiska politik. Eftersom det inte finns några hinder som skyddar de inhemska marknaderna blir konkurrensen systemets allenarådande styrmedel. Det har utlöst en global kamp för att förbättra konkurrenskraften och erbjuda kapitalet bättre lönsamhetsmöjligheter. Regeringarna har mindre manöverutrymme vad gäller förhållandena i de enskilda länderna, och tvingas anta en ekonomisk politik som går ut på att försämra arbetarnas levnadsstandard. Det tenderar i sin tur att minska efterfrågan ytterligare.

Konkurrenskraften beror i själva verket på flera faktorer – kapitalbildningen inom ekonomin, den teknologiska utvecklingsnivån, infrastruktur och samhällsservice, multinationella företag, genombrott på utländska marknader – men ingen av dessa kan omvandlas på kort sikt. Eftersom regeringarna är genomsyrade av tankar på den globala byn och av den nyliberala ideologin, kan de inte göra annat än att minska lönerna – både direkta och uppskjutna löner, eftersom även pensionerna utgör en del av kostnaderna genom socialförsäkringspremier och skatter – och öka produktiviteten med hjälp av flexibla arbetsmarknader. Alltså stärks den nyliberala politiken ännu mer, samtidigt som konkurrensen används som utpressning mot arbetarna för att få dem att acceptera de nya villkoren och som ett vapen för att få världens arbetare att konkurrera med varandra. Men denna politik har en benägenhet att minska efterfrågan, och när processen upprepas i land efter land uppstår en ond spiral som tenderar att förvärra krisen (denna aspekt kommer att analyseras mer i detalj i del 3.6).

Liberaliseringen får också konsekvenser för andra delar av den ekonomiska politiken. De mindre konkurrenskraftiga länderna får underskott i handelsbalansen, och tvingas genomföra en recessiv valuta- och finanspolitik som minskar inflationen och den ekonomiska aktiviteten, och bromsar importen och ökar exporten. Även om denna politik ger de önskade effekterna, så måste underskottet ändå finansieras, och i en värld där kapitalet är nästan helt rörligt, kommer kapitalet bara att anlända om räntan är högre än i andra länder, växelkursen är stabil och finanspolitiken är sund: alltså om regeringarna för en regressiv ekonomisk politik och har ett motsvarande skattesystem. Återigen upprepas denna process i land efter land, så att de konkurrerande depressionerna tenderar att minska efterfrågan överallt. Ingen kan undkomma normen, eftersom en tillväxtstimulerande ekonomisk politik skulle skapa ohållbara problem. Det skulle öka inflationen och utlandsskulden, kapitalet skulle fly och sysselsättningen minska. För de svaga länderna och arbetarna blir globaliseringen en fälla som inte går att undkomma.

3.4 Pengar och permanent inflation

Ett av senkapitalismens kännetecken är den permanenta inflationen. Den hjälper till att förklara den långa vågens intensiva och långdragna uppåtgående fas, liksom vissa särdrag hos den nedåtgående fasen. Mandel håller med Marx om att fluktuationerna i cirkulationen av pengar varken avskaffar eller avbryter värdelagen. Varornas relativa priser (inklusive guld, den vara som används som pengar) bestäms av den arbetstid som är socialt nödvändig för att producera dem. Men det ökade användandet av papperspengar som inte är utbytbara mot guld och tillväxten av kredit- eller bankpengar, leder till en ökning av penninguttrycket för priset på varor och tjänster, och det röjer vägen för fenomenet permanent inflation. Även om det fanns tendenser till ständiga prisökningar beroende på valutafaktorer redan innan senkapitalismen uppkom, så kom detta fenomen till sin rätt under efterkrigstiden. Till skillnad från under kapitalismens tidigare stadier, då kriserna åtföljdes av fallande priser på varor, så var det nu inflation även under recessionerna. Mandel menar att ursprunget till detta fenomen var den Stora depressionen. I samband med den började staten ta en aktiv roll i eko-

nomin för att dämpa krisen, och ådrog sig underskott som måste ges ett penningvärde. Det ökade mängden cirkulerande pengar, och innebar att regeringarna slutade att ta hänsyn till den ortodoxa penningpolitikens regler för att utfärda papperspengar.

Företrädarna för en ortodox penningpolitik var mer bekymrade över att deras teoretiska modeller gick sönder än för de faror som hotade kapitalismen, och fördömde det som oansvarigt att trycka pengar som inte baserades på guldmyntfoten (enligt vilken den mängd pengar som cirkulerar beror på storleken hos den utgivande bankens guldreserv). De argumenterade att en förändring av systemets inneboende lagar innebar att de justeringar som de fria marknadskrafterna pressade fram inte kunde genomföras. Om man ”artificiellt ändrade” den verkliga produktionsprocessen genom att öka mängden krediter och pengar, så skulle det, hävdade de, få allvarliga återverkningar på systemets jämvikt och en sund återhämtning för verksamheten och sysselsättningen. Systemet skulle inte kunna återhämta sig, eftersom man hämmade den utrensning av kapital som äger rum när de rena marknadsmekanismerna tillåts verka (Mandel insåg att detta argument innehåller ett korn av sanning). Striden mellan den neoklassiska och keynesianska ekonomin inleddes alltså under ytterst ogynnsamma förhållanden för kapitalismen. Det var orsaken till att den teori som varken kunde förutse, eller undvika eller lösa kapitalismens värsta historiska kris trängdes undan.

De omfattande statliga ingripandena under Andra världskriget ledde till en fördjupning av denna brytning med de ortodoxa metoderna, och de drev på en ökning av penningmängden genom att utmynta offentliga underskott för att täcka de militära utgifterna. När kriget tog slut skapade statens nya sociala och ekonomiska roll – med målen full sysselsättning, utgifter för att motverka cyklerna, framväxten av välfärdsstaten, övertagande av produktion som var dåligt lönsam, krävde lång tid för att fullbordas eller var av strategiskt intresse, etc – ett ständigt tryck att trycka pengar. Detta nya penningsskapande ägde rum samtidigt som valutamyndigheterna fullständigt tappade disciplinen, utöver åtagandena i Bretton Woods-överenskommelsen om att ha en fast växelkurs gentemot dollarn. Fram tills dess detta system rasade samman 1971, och dollarns utbytbarhet mot guld upphörde, ledde det i internationell skala till vad kreditsystemet innebar på nationell nivå: att det gick att öka likviditeten utan att underkasta sig guldmyntfotens regler, och att det därmed var möjligt att utvidga ekonomin och den internationella handeln.²⁵

Den nya situationen och den ekonomiska politikens nya inriktning, som anpassades till den förhärskande keynesianska läran, märktes kraftfullt under den långa vågens uppåtgående fas. Den stimulerade tillväxten, dämpade recessionerna, upprätthöll profitkvoten och sköt därmed upp dess slutliga fall och förändrade trend. Den statligt pådrivna efterfrågan och de ökade krediterna till den privata sektorn underlättade tillväxtens tempo och långvarighet, och gjorde det också lättare för mervärdet att förverkligas. Men precis som företrädarna för ortodoxin hävdade, störde den utvidgade efterfrågan och krediterna den utrensande funktion som kriserna hade, och kapital som i vanliga fall skulle ha skrivits ned tilläts överleva. Följderna av den permanenta inflationen blev en akut och chockartad överproduktionskris, som började förändra riktningen på den långa vågen. Senare kriser har förvärrats av de tidigare inflationstendenserna, i motsvarande grad som kapitalet inte ”rengjordes” så ordentligt som den ortodoxa politiken önskade under den långa vågens expansiva fas.

Men man kan inte säga att en ortodox penningpolitik av den typ som föreslogs av gurus som Hayek och Friedman återinfördes när krisen bröt ut, inte ens sedan den neoklassiska skolan hade tagit hämnd på Keynes genom att bli nyliberalismens teoretiska grund. För det första ifrågasätts staten bara i så måtto att man försöker begränsa dess föreskrifter och ingripande. Samtidigt ligger dessa kvar på en nivå som är högre än den som fanns i början av den långa vågen. Skillnaden är att det idag finns stora budgetunderskott som gör det svårt att tillämpa en strikt ortodox penningpolitik. För det andra: den av nyliberalismen främjade avregleringen av de internationella och inhemska

25 Mandel förutsade det internationella valutasystemets kris innan den ägde rum. Systemet led av en grundläggande motsättning, som härrörde ur dollarns dubbla roll: som valuta i ett land, med tendens att minska i värde på grund av den permanenta inflationen och den amerikanska ekonomins situation; och genom sin knytning till guld som en reservvaluta och nyckelfaktor i systemet, vilket krävde att den skulle vara en pålitlig och stabil valuta.

finanssystemen underlättar en enorm tillväxt av de lån och den mängd valuta som finansierar både de offentliga och privata sektorerna. Också detta motverkar den disciplin som krävs för en starkare utrensning av kapital och ökad produktivitet. Det finns inte ens ett internationellt valutasystem med fasta växelkurser som de nationella penningutvecklingen måste underkasta och anpassa sig till, utan fördomar mot vare sig det högt värderade målet med stabila valutor eller de flerfaldiga försöken att återställa en stabil växelkurs. Det mest ambitiösa av dessa projekt utgörs av Maastrichtprojektet att upprätta en gemensam europeisk valuta inom EU. Slutligen måste vi betona att borgarklassens entusiasm inför att återupprätta ortodoxin eller fördelen med en restriktiv penningpolitik inte har fått den att förlora sina bredare intressen ur sikte. Precis som på 30-talet svarar borgarklassen på sociala och politiska problem, snarare än att tillfredsställa vissa läror. Arbetslöshetens nuvarande nivå och de sociala spänningar som krisen har orsakat gör det olämpligt att driva ortodoxin till sin logiska slutsats. Vid allvarliga incidenter, som exempelvis börskraschen på hösten 1987, förändrades penningpolitiken. Borgarklassen var med rätta övertygad om att några procents ökad inflation var att föredra framför en okontrollerad finanskris.

Det faktum att ett finanssystem som kan mångfaldiga krediter och pengar oberoende av objektiva kriterier av olika skäl tillåts fortleva, förklarar varför inflationen envist fortsätter i alla länder även under den nuvarande nedåtgående fasen. Inflationen leder till sociala spänningar, men dämpar krisens konsekvenser och förhindrar den från att anta den grova och meningslösa form som den skulle få om man följde den politik som ortodoxins patriarker förespråkar. Men precis som innan den expansiva långa vågen men under andra omständigheter, åtföljs den också av en fortsatt betydande ekonomisk obalans och avsevärd finansiell instabilitet.

3.5 Löner och klasskamp

I **Senkapitalismen** kritiserade Mandel den dominerande marxistiska löneteorin för att vara mekanisk. Enligt denna teori leder en tillväxt av den industriella reservarmén till att reallöner sjunker och utsugningsgraden ökar, och en minskning av den industriella reservarmén leder till högre löner och minskande utsugningsgrad. Detta går inte att härleda ur Marx' skrifter och svarar ännu mindre mot verkligheten.

Löneutvecklingen pendlar mellan två nivåer: å ena sidan den fysiologiska gräns under vilka lönerna inte kan falla utan att orsaka allvarliga samhällsliga reaktioner, å den andra den samhällshistoriska gräns över vilka de inte kan stiga, eftersom det skulle innebära att mervärdet och kapitalismen försvann. Lönerna varierar mellan dessa två gränser beroende på var i cykeln och den långa vågen man befinner sig, så att den ekonomiska tillväxten och en minskning av den industriella reservarmén pressar dem uppåt, medan nedgångar driver dem neråt. Men det är inte det avgörande. Det viktigaste är istället vilken organisationsgrad och klassmedvetande de två klasser har som är in-dragna i kampen och dessutom arbetsdelningens särdrag. Därför kan lönerna öka även om arbetslösheten ökar, och de kan minska även om den industriella reservarmén minskar. Allt beror på klasskampen, en faktor som ligger utanför kapitalets egna rörelselagar.

Mandel grep in i debatten om Phillips-kurvan, som dominerade den traditionella ekonomin under det sista årtiondet av den långa vågens tillväxtfas. Den traditionella ekonomiska teorin, som var rotad i den neoklassiska skolan, kunde inte förklara hur lönerna ökade trots att arbetslösheten steg. Om arbetslösheten låg över friktionsnivån så betydde det att efterfrågan på arbetskraft var mindre än tillgången, och enligt den neoklassiska skolan måste detta överskott leda till en lönesänkning. Den brittiske ekonomen A W H Phillips (1914-75) försökte rädda teorin genom att hävda att det inte fanns något samband mellan lönerna och nivån på arbetslösheten. Istället fanns det en kompromiss mellan stigande löner och arbetslöshetens storlek: när arbetslösheten sjönk gick löneökningarna snabbare, och när arbetslösheten ökade minskade takten på löneökningarna. Lönerna ökade ändå hela tiden. Enligt Mandel gjorde Phillips-kurvans försvarare samma misstag som den mekaniska marxismen. Löneökningarna berodde inte bara på arbetslöshetens storlek, utan också på de två kämpande klassernas organisationsgrad. Phillips-kurvan förklarade ingenting, eftersom den hela

tiden följde klasskampens svängningar.

Senkapitalismens teori om lönerna har en central roll i att förklara den långa vågen. Tillväxtfasen inleddes tack vare den ökande utsagningsgrad som hade sin grund i proletarietets nederlag före, under och efter Andra världskriget. Under tillväxten bromsades utsagningsgraden först av den fulla sysselsättningen, och även arbetarnas höga organisationsgrad, och så småningom minskade den. Under nedgångsfasen har det motsatta ägt rum. Eftersom arbetslösheten har ökat har utsagningsgraden kunnat öka. Men detta fenomen kan inte bara förklaras med objektiva orsaker. Nyliberalismens ideologiska offensiv och arbetarnas lägre medvetenhetsnivå och organisering har varit lika viktiga som arbetslösheten och arbetarklassens skiktning.

Klasskampen är en faktor som ligger utanför kapitalismens grundläggande ekonomiska mekanismer och kommer att bli avgörande för vilket resultat den nedåtgående fasen leder till. Den har påverkat hela den långa vågen. Den var en betydande faktor under övergången från expansion till tillbakagång, och det leder till slutsatsen att tillbakagången inte bara ägde rum på grund av inre orsaker. Det finns en subjektiv del i vad den nuvarande krisen ska leda till, och Mandel gav den kanske inte den betydelse den förtjänar. Men subjektet fanns underförstått i hans teori om senkapitalismen, eftersom den insåg klasskampens betydelse. De sociala konflikter som bröt ut i slutet av 60-talet var så omfattande och djupgående att man inte kan bortse från att en av orsakerna till den ekonomiska krisen var borgarklassens reaktion på den sociala situationen under expansionen.

3.6 Efterfrågans strukturella svaghet

Den nyliberala politiken har lett till att den nuvarande krisen har fått en efterfrågekomponent. Det är ingenting nytt i kapitalismens historia. Fram till 30-talets kris hade den neoklassiska ekonomin, som var grunden till den ekonomiska liberalismen, varit helt förhärskande inom borgarklassen. Marknaden var den allra mest perfekta institutionen, eftersom den garanterade att alla produktionsökningar översattes i en motsvarande ökning av efterfrågan. Som von Mises och Hayek argumenterade 1929, så kan inte depressioner uppstå i en situation med perfekt konkurrens.

Den neoklassiska strukturen grundade sig på antagandet att ekonomin arbetade vid full sysselsättning, att alla avvikelser från full sysselsättning var tillfälliga, och att ekonomin själv skulle skapa det som behövdes för att återgå till det normala. Periodiska kriser skulle äga rum, men deras objektiva funktion var att anpassa produktionskapaciteten till efterfrågan. De gjorde att de minst produktiva eller omoderna företagen försvann, gav under denna process upphov till en produktivitetsökning, och skapade därmed förutsättningarna för en återhämtning. Det räckte att låta marknadskrafterna verka i lugn och ro för att det skulle ske en långsiktig ekonomisk utrensning.

Men detta hade ingenting med 30-talets ekonomiska verklighet att göra. Arbetslösheten nådde aldrig tidigare skådade nivåer, det normala blev att industrikapacitet stod oanvänd, och det fanns inga tecken på att situationen skulle rätta till sig själv om man lät den vara ifred. Det var farligare att låta situationen vara än att förhindra en ekonomisk utrensning eller rubba valutans stabilitet. De främsta kapitalistiska grupperna och regeringarna valde att förändra den ekonomiska politiken för att dämpa krisens verkningar. Den så kallade "keynesianska revolutionen" och statens nya roll var inget annat än det medvetna ideologiska uttrycket för den härskande klassens förändrade prioriteringar. Härefter spelade staten en viktig roll i den kapitalistiska ekonomins funktionssätt. Den keynesianska ideologin dominerade och regeringarna utnyttjade dess förslag både för att upprätthålla en effektiv efterfrågan och undvika kriser och utvidga regeringens sociala utgifter för att integrera arbetarklassens krav.

När det gäller svag efterfrågan befinner sig kapitalismen för närvarande i en situation som liknar 30-talet.²⁶ Den ekonomiska krisen krävde lönesänkningar för att återställa profitkvoten, än mer som

26 Jämförelsen med situationen på 30-talet och förklaringen till varför krisen inte är lika "dramatisk" nu, belyses systematiskt i en intervju med J K Galbraith, som publicerades i *El país* (14 januari 1993). I denna intervju argumenterar Galbraith att:

det samtidigt skedde en minskning av produktiviteten. Den växande arbetslösheten, de försämrade arbetsförhållandena och uppsplittringen av arbetarklassen har minskat arbetarklassens förmåga att göra motstånd. Den nyliberala politiken och de ständiga kampanjerna som skyller på lönerna gjorde resten. Effekten blev att arbetarnas köpkraft på 80-talet sackade efter produktionen i de viktigaste industriländerna, och gav upphov till en relativt svag lönekonsumtion som nu har blivit strukturell. Liberalismens ständiga lönesänkningar har förbisett lönernas roll som motor för efterfrågan, och har orsakat en strukturellt svag konsumtion som nu försvårar återhämtningen.

Den svaga privata konsumtionen vore inte lika viktig om de offentliga utgifterna, exporten, investeringarna eller flera av dessa efterfrågekomponenter växte tillräckligt för att driva på efterfrågan. Men det finns enorma hinder för att dessa delar ska växa.

Vad gäller de offentliga utgifterna, så har krisens effekter på de statliga inkomsterna och utgifterna och nyliberalernas skattesänkningar för kapitalet, och de ökande räntorna på staternas skulder, lett till en snabb ökning av budgetunderskotten i alla industriländer. Det ortodoxa sättet att finansiera dessa underskott har orsakat en så kraftigt ökad offentlig skuldsättning att det, utifrån kapitalismens sätt att fungera, till sist har blivit ett av de allra allvarligaste problemen. I OECD-länderna var statsskulden 1980 större än 20,2% av BNP och 1994 42,4%. Alla regeringar prioriterar att minska statsskulden, vilket i sin tur tvingar dem att tillämpa en recessiv skattepolitik.

De hinder som står i vägen för investeringarna är inte mindre. Profitkvotens nedgång och en lägre tillväxttakt för efterfrågan är fenomen som kännetecknar en nedgångsfas, och de har nu fått sällskap av stigande långsiktiga räntor. Räntorna hade blivit mycket höga i slutet av 80-talet, men har under de senaste åren minskat. 1994 var de dock fortfarande runt 4,5% inom EU, och i USA var de betydligt högre än före den ekonomiska krisen. Höga reella räntor är ett logiskt resultat av den penningpolitik som har tillämpats i de flesta länder (med målet att minska inflationen och stabilisera växelkursen). En enorm mängd finanskapital flyttar sig från land till land på jakt efter spekulationsvinster, och skapar tillsammans med den höga skuldsättningen höga räntor. Denna situation kan inte förändras under den närmaste framtiden, eftersom de reella räntorna kommer att förbli höga. Om vi till det lägger den svaga konsumtionen och profitkvotens otillräckliga återhämtning, så kan vi inte förvänta oss att investeringarna blir den motor på efterfrågan som kan hålla uppe en varaktig återhämtning.

Enligt nyliberalismen måste en ökning av den effektiva efterfrågan i grunden drivas på med hjälp av export. Den friare världshandeln, den ständiga jakten på ökad konkurrenskraft, angreppen på löner och arbetsförhållanden, den strikta inhemska penningpolitiken, och så vidare, har som enda mål att underlätta exporten. Om exporten ökar antas investeringar, konsumtion och profiler följa efter. På ett ytligt plan har denna politik utan tvekan varit framgångsrik, eftersom exporten av varor och tjänster har ökat snabbare än BNP i samtliga industriländer, och som ett resultat av det har dess andel av den totala efterfrågan ökat. Men problemet är att internationaliseringen av de olika ekonomierna har lett till att även importen ökat betydligt, och därmed visat hur motsägelsefullt det är att försöka lösa krisen i varje land på bekostnad av de andra genom att invadera deras marknader. Nyliberalismens tillväxtmodell har misslyckats. Politiken att minska den inhemska efterfrågan har inte drivit på den yttre efterfrågan. Den så kallade "globala byn" har inte skapat mer tillväxt eller profiler i de imperialistiska länderna, av den enkla anledningen att vart och ett av dem har försökt vinna konkurrenskriget, och som ett resultat av det har ingen av dem fått något avgörande övertag.

Nyliberalismen och krisen har orsakat en strukturell svaghet för den privata konsumtionen, och den har inte ersatts av någon annan efterfrågan. "Tillgångskrisen" som bröt ut i början av 70-talet har nu smält samman med en "efterfrågekris". Profitkvoten har hämtat sig en aning, men det har uppstått

"den amerikanska ekonomin för närvarande befinner sig i vad jag kallar en *arbetslöshetsjämvikt*, liknande den som fanns under den Stora depressionen på 30-talet. Skillnaden är att vi har fört in en rad säkerhetsnät i systemet, som socialförsäkringar och liknande åtgärder, men också och framförallt regeringsstöd till ekonomin, förutom vilka vi nu skulle befinna oss i en situation av total bankkatastrof. Så liksom på 30-talet har vi en låg och eftergivlig jämvikt, men tack vare regeringens säkerhetsanordningar befinner den sig på en högre nivå. Om den nyliberala politiken fördjupas kan dessa 'säkerhetsanordningar' försvinna."

ett annat problem som också hindrar en lösning av krisen: en otillräcklig effektiv efterfrågan. För att övervinna denna motsättning behövs en varaktig, yttre nettoefterfrågan. Det kräver i sin tur att det öppnas nya marknader, och det kommer inte att ske inom den närmaste tiden.

3.7 Överdimensionerad finanssektor

Nyliberalismen ligger bakom att kapitalismen har utvecklat en finansfär som baseras på papper, med bara en minimal koppling till den verkliga ekonomin. Det är inget speciellt för den nuvarande nedgångsfasen, utan har funnits under olika tidigare långdragna nedgångsfaser i kapitalismens historia. När det är svårt att realisera profiterna inom produktionssfären söker kapitalet efter spekulationer, som för med sig att arbetarna sugts ut ännu mer. Idag har finanssektorn tillvuxit i en omfattning som saknar motstycke.

Under de senaste åren har de stora statliga underskotten och det ortodoxa sättet att finansiera underskotten skapat en statlig skuldsättning som saknar motstycke i kapitalismens historia. 1993 utgjorde statsskulden i de tolv EU-länderna 66% av deras sammanlagda BNP, det vill säga mer än 4 biljoner [tusen miljarder] dollar. Den amerikanska regeringens samlade skuld uppgick till 39,6% av BNP, vilket motsvarar ytterligare 2,7 biljoner dollar. Om vi till det lägger skulden hos resten av OECD-länderna, som också utgör en mycket stor procentuell andel av BNP, så kan man med säkerhet säga att kapitalmarknaden har vuxit med en statsskuld som närmar sig tio biljoner dollar. Därmed har staterna sugit upp en stor del av det kapital som har frigjorts ur produktionssfären, och erbjudit en räntesats som inte var lätt att hitta med tanke på överskottskapaciteten och den sjunkande profitkvoten. Betänk det faktum att räntan inom EU uppgick till 5,6% av den totala BNP, eller ungefär 350 miljarder dollar.

Till detta ska man lägga företagets och familjernas privata skulder. På denna grundval har det rest sig en enorm finansbyggnad av mångdubblade skulder. Staterna skapar skulder, företag eller investeringsfonder köper dessa skulder, och de använder dem för att finansiera sin egen skuldsättning, och så vidare i en oändlig kedja som underhåller en ständig process av "finansiella innovationer". Resultatet blir ett enormt berg av pappersskulder, det som Marx kallade ett "fiktivt kapital", som är beroende av att det existerar ett direkt produktivt kapital och som kräver en del av det mervärde som det skapar, och medför en avsevärd instabilitet i kapitalismens funktionssätt.

Den överdimensionerade finanssektorn har gynnat en tillväxt av praktiskt taget alla börser. Sedan börskraschen 1987 har börsexindex stigit i alla industriländer utom Japan: med mer än 25% i Italien och Kanada, mer än 50% i USA, Tyskland och Storbritannien, och mer än 100% i Frankrike. Höga priser på börserna leder till dålig lönsamhet. Men finanskapitalet förväntar sig inte att det ska göra profiler med hjälp av de aktieutdelningar som företagen gör, utan istället med kapitalvinster som skapas genom spekulationer. Kort sagt, höga börsexindex har föga samband med bolagens verkliga situation. Det som driver investeringarna är inte så mycket de faktiska lönsamhetsförväntningarna som de vinster som uppstår genom rätta spekulationer. Resultatet är att de hektiskt aktiva kapitalmarknaderna är övervärderade. En justering av index till kapitalismens nuvarande situation är överhängande, och väntar bara på att utlösas av någon händelse.

I den nuvarande situationen där kapitalet har fullständigt fri rörlighet, så återspeglas finanssektorns överdimensionering också i utlandskonton. Mellan 1981 och 1993 har de sju största industriländernas utlandsskuld fyrdubblats, från 2,3 till 9,2 biljoner dollar. Även om de utländska tillgångarna har visat en liknande utveckling, så är faktum att en enorm mängd kapital rör sig i internationell skala på jakt efter profiler på kapitalmarknaden eller genom valutaspekulationer. Resultatet blir en uppenbar instabilitet på valutamarknaden, vars utveckling inte nödvändigtvis motsvarar bytesbalansens utveckling. I och med de spekulerande fondernas storlek kan regeringarna oftast inte kontrollera dem.

Till allt detta måste man lägga problemet med Tredje världens skuld, som långt från att ha blivit löst är svårare än någonsin, med katastrofala resultat för de berörda länderna. 1994 kostade räntorna på

utlandsskulden dessa länder 203 miljarder dollar, 4,3% av deras BNP. 1986 var skulden en biljon dollar, 1995 1,5 biljoner dollar, det vill säga den hade vuxit med nästan 50%, till vilket man ska lägga 215 miljarder dollar för länderna i Östblocket. Mer än hälften av skulden finns i länder som har svårigheter att klara avbetalningarna, så ”skuldfrågan” är fortfarande en tidsinställd bomb i det internationella finanssystemet. Mexiko, som är ett av de mest berörda länderna om än inte det enda, har skickat klara varningssignaler.

Finansfrågan är mer omfattande än under någon tidigare historisk period, inklusive åren som föregick den stora kraschen 1929. De nuvarande förhållandena – kapitalets internationalisering, det internationella valutasystemets sönderfall, avregleringen av marknaderna – innebär att det korthus som utgörs av finans- och lånesektorn tillväxt är ytterst instabilt, och risken att det kommer att rasa går inte att avfärda. Innan man kan inleda en tillväxtcykel liknande den på 80-talet och framförallt innan det går att inleda en långvarig återhämtningsfas, så förefaller det nödvändigt att genomföra en rengöring av systemet och förstöra delar av finanskapitalet. Den nuvarande överdimensionerade och degenererade finanssektorn är en börda som hindrar en stabil återhämtning.

Mandel hävdade alltid bestämt att det krävdes djupgående sociala och ekonomiska förändringar för att kapitalismen skulle kunna övervinna den nedåtgående långa vågen. Det faktum att kapitalismen efter ett kvarts sekel inte verkar ha återhämtat sig från den långa depressiva vågen, styrker hans bidrag och den marxistiska analysen. Trots nyliberalismens totala dominans, visar en analys av den ”nya världsordningens” olika aspekter att systemet knappast är stabilt. Avgörande ekonomiska händelser och hårda klasskonflikter skyntar vid horisonten.

Michel Husson - Efter den gyllene tidsåldern: Om Senkapitalismen

Den nya utgåvan av Ernest Mandels **Senkapitalismen** som en del av Versos *Klassiska serier* ger oss tillfälle att göra en översikt av den aktuella debatten. Denna kommentar har dock inte som mål att vara en systematisk diskussion. Den genomförs snarare av eget intresse, som har bestått av att fördjupa mig i Mandels *magnus opus*, inte i syfte att ge ett postumt försvar och förklaring, utan som en inbjudan till kritisk bedömning och förkovran. Detta är också det bästa sättet att fortsätta den öppna marxistiska tradition och metod som Mandel var så hängiven.

Den centrala tesen i **Senkapitalismen** sammanfattas så här, alldeles i början av sista kapitlet:

Senkapitalismen är den epok i det kapitalistiska produktionssättets utvecklingshistoria, där motsättningen mellan produktivkrafternas tillväxt och de åldrande kapitalistiska produktionsförhållandena antar explosiv form. Denna motsättning utlöser en generaliserad kris för de kapitalistiska produktionsförhållandena.¹

Mandels verk skrevs mellan 1970 och 1972, och tesen måste alltså sättas in i den tidens sammanhang. Samhällsrevolten 1968 hade redan ägt rum men den första allmänna recessionen 1974-75 låg fortfarande i framtiden. Mandels påstående var alltså inte en enkel observation utan till stor del en förkänsla. Man talade visserligen om kapitalismens kris men oftast i form av civilisationens allmänna kris. USA hade drabbats av en maktkris, med en mycket markerad svängning i cykeln 1967, slutet på dollarns konvertibilitet som Nixon tillkännagav 1971, och givetvis det imperialistiska invasionskriget i Vietnam. Men slutet för expansionen och övergången till en lång period av svag tillväxt och uppkomsten av massarbetslöshet var inte en del av de ekonomiska framtidsförutsägelseerna. Kritiken mot kapitalet var direkt social och politisk, och för resten räckte det att förkunna att "Cheferna kan betala". Socialismens aktualitet stod återigen på dagordningen, men i viss mening var det kapitalismens ekonomiska framgångar som gjorde övergången till ett annat sätt att organisera samhället rimligt. Så det faktum att de antikapitalistiska åsikterna senare tappade mark lika mycket som tillväxttakten är inte fullständigt paradoxalt.

Profetior

Den profetiska aspekten på Mandels arbete ger en första ledtråd för denna omläsning. Hans motståndare brukade skämta, att om man alltid förutsade en kris så skulle man givetvis få rätt till sist. Men motsatsen till dessa gladlynta gliringar stämmer inte: välmentade personer har sedan ett kvarts sekel lovat att krisen är slut, men tiden går och verkligheten har inte besannat deras charmerande optimism. Vårt mål är dock att återskapa det intellektuella och politiska klimat som rådde under den tidigare generationen. Det är således inte ovidkommande att erinra om hur självklart det för 30 år sedan var att slå fast kapitalismens överlägsenhet, och dess förmåga att övervinna sina motsättningar. I sin bok **The Second Slump** [Den andra nedgångsperioden] njuter Mandel av att citera diverse av dåtidens auktoriteter, som Samuelson, som sa "genom att på lämpligt sätt stärka valuta- och finanspolitiken kan vårt system med blandade företag undvika hög- och lågkonjunktorens överdrifter och se fram mot en hälsosam fortlöpande tillväxt." 1969 skrev Harrod i sin lärobok **Money** [Pengar] att en tämligen "full sysselsättning nu bör betraktas som ett institutionellt drag i den

1 Ernest Mandel, *Senkapitalismen, del 2*, på marxistarkiv.se, s 163.

brittiska ekonomin.”² I **L'équilibre et la croissance économique** [Jämvikt och ekonomisk tillväxt] från 1970 gick Stoleru ännu längre: ”Det har ofta sagts att det, med tanke på de framsteg som gjorts vad gäller statliga tekniker för krisbekämpning, inte längre skulle kunna äga rum en kris som den Stora depressionen. Trots att dessa påståenden kan verka alltför självsäkra, så saknar de inte grund.”³

Det går inte att skilja förutsägelser från vare sig deras metoder eller deras grundläggande antaganden. Även om Mandels förutsägelser var omoderna så gjorde han dem inte av en tillfällighet, och inte heller hade de sin grund i en systematisk katastrofsyn. Det är därför det kan vara lämpligt att gå tillbaka lite längre i tiden, som Mandel själv uppmanar oss att göra. I sitt förord till den tyska utgåvan förklarar han att projektet att skriva **Senkapitalismen** härrörde ur hans missnöje med kapitel 14 i sin **Marxist Economic Theory** [Marxistisk ekonomisk teori].

Detta kapitel utarbetades 1961, och kallas ”Den kapitalistiska nedgångsepoken”, och förtjänar en viss diskussion. Det analyserar monopolkapitalismen efter kriget, med speciell betoning av staten, inflationen och deras funktion att finansiera ackumulationen. (Mandel talar till och med om ”överkapitalisering”.) De statliga ingripandena kan minska ”storleken på de cykliska svängningarna”, men med motsägande resultat eftersom de leder till inflation. Vad gäller ”välfärdsstaten” så begränsas dess utveckling av de effekter den har på profitkvoten, i så måtto som en fördelningsspolitik till förmån för löntagarna ”skulle tendera att avsevärt öka minimilönen, de 'element som anses historiskt nödvändiga' i denna lön, och då inte som ett resultat av en ökning av arbetsproduktiviteten utan genom en verklig omfördelning av den samhälleliga inkomsten, det vill säga genom en *avsevärd minskning av profitkvoten*.”⁴

Neokapitalismen

Så tidigt som 1962 tog Mandel hänsyn till efterkrigstidens landvinningar, som han kallade ”neokapitalism”. Det tydligaste uttrycket för hans uppfattningar finns i de föreläsningar han 1963 gav vid det franska Parti Socialiste Unifié (PSU) skola, och vilka senare gavs ut som **Introduktion till marxismens ekonomiska teori**. Där åberopar sig Mandel på Kondratiev, och tillägger: ”Den 'långa period' som började med andra världskriget och som vi ännu befinner oss i – låt oss säga cykeln 1940-64 eller 1940-70 – karaktäriseras däremot av expansion.” Den möjliggjorde ”en fortlöpande höjning av arbetarnas levnadsstandard.” Detta relativt nya sätt för kapitalismen att fungera härrör ur en speciell gestaltning som framförallt tar formen av ökande statliga ingripanden i det ekonomiska livet. Till stor del hade detta nödvändiggjorts av det kalla kriget och mer allmänt av den utmaning mot kapitalismen som ”de icke-kapitalistiska krafterna” utgjorde.⁵

Denna fortlöpande expansion hade också en materiell bas, nämligen effekterna från en ”ständig teknologisk revolution”. I och med den militära forskningens och utvecklingens oproportionerligt stora roll styrs den inte längre av den cykliska utvecklingstakt som Schumpeter beskrev i sin **Business Cycles** [Affärscykler] (New York 1939). Ur denna synvinkel utgör kapprustningen en ”stark stimulans för en forskning som fortgår utan avbrott och praktiskt taget utan ekonomiska begränsningar”. Denna teknologiska revolution får till resultat att tiden för ”det fasta kapitalets förnyelse” minskar, och att cyklernas längd och svårighetsgrad minskar. Bland de tillgängliga anti-cykliska politiska åtgärderna nämner Mandel också den allt större del av nationalinkomsten som utgörs av sociala utgifter. Denna uppskjutna lön ”förhindrar en alltför snabb och kraftig sänkning av nationalinkomsten om en kris skulle inträffa.”⁶

2 Paul Samuelson, **Economics**, New York 1958, s 360, och Roy Harrod, **Money**, London 1969, s 188, båda citerade i Mandel, **The Second Slump: A Marxist Analysis of Recession in the Seventies**, London 1978, not s 9.

3 Detta citat finns inte med i den engelska upplagan. L Stoleru, **L'équilibre et la croissance économique**, Paris 1970, citerad i Mandel, **La crise**, Paris 1985, not s 10.

4 Mandel, **Marxist Economic Theory**, London 1968 [franska upplagan kom 1962], s 531, 533.

5 Mandel, **Introduktion till marxismens ekonomiska teori**, på marxistarkiv.se, s 27-28.

6 *Ibid*, s 28, 29, 32.

De nya åtgärderna, huvudsakligen de militära utgifterna, ledde till en tendens till ständig inflation. Den härrörde också ur monopolens agerande, som skapade en stelhet i prisbildningen. Ekonomiska förhandlingar och inkomstpolitik bidrog också till att de cykliska svängningarna minskade och att man undvek lönekrav under ”den enda fas i cykeln då maktförhållandena mellan klasserna är till arbetarnas förmån”. Slutresultatet blev en cykel ”där lönernas relativa andel av nationalinkomsten tenderade att ständigt sjunka.”⁷ Därmed var ramarna fastslagna. De utvecklades på ett mer systematiskt sätt i en artikel om ”Neokapitalismens ekonomi” som publicerades 1964 i *The Socialist Register*.

Detta perspektiv tillät Mandel att analysera den ”långa vågens” grunder och på samma gång förutse dess nära förestående slut. I Mandels system är begreppet neokapitalism raka motsatsen till teorierna om att kapitalismens motsättningar hade upphört. Den text som på bästa sätt förenar logiken i denna prognos är de teser om ”världsrevolutionens nya uppsving” som Mandel skrev, och vilka antogs av Fjärde internationalens nionde kongress 1969:

[D]e revolutionära marxisternas... övergripande analys av orsakerna till den långa perioden av imperialistisk expansion ligger i linje med den allmänna marxistiska teorin...

Denna marxistiska analys drog tre slutsatser: för det första att de viktigaste drivkrafterna bakom den långvariga expansionen successivt skulle ta slut, och på så sätt leda till en allt intensivare konkurrens mellan imperialisterna; för det andra att den försiktiga tillämpningen av keynesianska metoder för att motverka recessionen skulle leda till en världsomfattande ökning av inflationen och en ständig urholkning av valutornas köpkraft, som till sist skulle orsaka en mycket allvarlig kris för det internationella valutasystemet; och för det tredje att dessa två faktorer tillsammans skulle ge upphov till begränsade recessioner och få den ekonomiska utvecklingen att luta åt en allmän recession inom den imperialistiska ekonomin. Denna allmänna recession skulle förvisso skilja sig från den stora depressionen 1929-32, både vad gäller omfattning och varaktighet. Icke desto mindre skulle den drabbar alla imperialistiska länder och vara betydligt djupare än de senaste 20 årens recessioner. Två av dessa förutsägelser har slagit in. Den tredje ser ut att göra det på 70-talet.”⁸

Denna text förtjänar beundran, eftersom den föregick recessionen 1974-75. Vi kan se att den var en i en lång rad arbeten som ägnades en studie av den konkreta kapitalismen, så den kan inte anklagas för en ständig katastrofsyn. Tvärtom kunde Mandels tänkande kring neokapitalismen verka icke ortodox för anhängare till en dogmatisk version av marxismen, som hindrade dem att ta hänsyn till förändringar av kapitalismen och följaktligen från att bara citera Mandel.

Löner

Analysen av den långa vågen efter kriget för oss till frågan om ökningen av reallönerna. Hur går det att passa in den i en marxistisk analys? I Mandels verk är utgångspunkten en kritik av ”teorin” om absolut utarmning som i synnerhet utvecklades av stalinistiska ekonomer på 1950-talet. Frågan blir om kapitalismen kan öka arbetarnas reallöner på ett varaktigt sätt, eller rättare sagt i vilken mån den kan ge löntagarna hela eller en del av vinsterna från den ökade produktiviteten. Denna fråga är uppenbarligen helt central. Erfarenheterna efter kriget visar att svaret måste vara ja, vilket tabell 1 visar (sammanställd utifrån franska data, som på intet vis är ovanliga). Under perioden 1946-76 såg man en genomsnittlig årlig ökning av reallönerna på 4,5%, och de gick alltså upp 280% på 30 år, medan den genomsnittliga årliga ökningen av reallönerna under resten av seklet var 1,7%.

7 *Ibid*, s 36.

8 ”World Congress of the Fourth International: Documents”, *Intercontinental Press*, vol 7, nr 26, 14 juli 1969, s 673.

	Tabell 1 Löner och produktivitet ⁹	
<i>Period</i>	<i>Reallönernas tillväxt</i>	<i>Produktivitetsökning</i>
1896-1938 (42 år)	30% (0,6% per år)	100% (1,6% per år)
1946-1976 (30 år)	280% (4,5% per år)	400% (5,5% per år)
1976-1996 (20 år)	40% (1,5% per år)	60% (2,5% per år)
1896-1996 (100 år)	530% (1,9% per år)	1250% (2,6 per år)

Det är därför Mandel med rätta betonar att det fanns en ”tendens för arbetarnas levnadsstandard att öka”. Betyder det att efterkrigstidens kapitalism på ett uppenbart sätt får den marxistiska teorin att komma på skam? Om vi återvänder till Marx så visar det sig att frågan inte är helt ovidkommande. Vi kan till exempel hitta följande kategoriska uttalande i **Kapitalet**: ”Men när arbetets produktivkraft stiger, blir arbetskraften, som vi har sett, ständigt billigare, medan mervärdekvoten växer, t.o.m. om reallönen samtidigt stiger. Arbetslönen ökar aldrig i samma grad som arbetets produktivkraft.”¹⁰ Men denna mening skrevs på ett annat sätt i den franska utgåvan, som Marx kontrollerade personligen, och inskränks där till ett banalt uttalande: ”Genom att göra existensmedlen billigare, minskar också arbetsproduktivitetens utveckling arbetets pris.”¹¹ I en fotnot till den franska utgåvan i den ansedda ”La Pléaïde”-serien, menar Maximilien Rubel att denna skillnad utgör ett klargörande av tanken att mervärdekvoten ökar trots att arbetarnas köpkraft ökar.

Detta är inte bara marxologi. Marx tvekan väcker frågan om den franska regleringsskolans begrepp ”fordism” är motsatsen till Marx uppfattning på denna punkt eller ej. Det finns många skäl att tro att det var detta schema Marx tänkte på. Marx teoretiserade med andra ord vanligtvis utifrån en modell av kapitalismen som är oförenlig med att reallönerna ökar samtidigt som arbetsproduktiviteten ökar. Om det stämmer så hade han fel, även om detta misstag inte skulle ifrågasätta teorins övergripande sammanhang. I själva verket finns Marx mest djupgående diskussion i en text som har beskrivits som ett opublicerat kapitel i **Kapitalet**. Här finns ett jämförbart påstående:

Men som vår undersökning av den kapitalistiska produktionsprocessen har visat, är det fullständigt sant att det – alldeles frånsatt förlängningen av arbetsdagen – finns en definitiv tendens för arbetskraften själv att bli billigare. Det beror på priset på de varor som avgör arbetskraftens värde och utgör en beståndsdel av arbetarens nödvändiga konsumtion. Följaktligen finns det på samma gång en trend att minska den *betalda* delen av hans arbete och utöka den *obetalda* delen...¹²

Detta argument är till hälften makroekonomiskt och ganska statistiskt. Det visar visserligen att en ökad arbetsproduktivitet gör att värdet på arbetskraften minskar, men vad utlöser det för dynamik? I så måtto som Marx förkastar den ”järnhårda lönelagen” finns alltid möjligheten att arbetskraftens värde kan öka genom att innefatta fler bruksvärden. Det uppstår också genast en fråga om realisering. Om mervärdekvoten ökar lika mycket som produktiviteten, då måste lönerns del och den del av marknaden som grundas på lönerna hela tiden minska. Marx tar upp just denna punkt i samma stycke, när han polemiserar mot Proudhon: ”Hur är det då möjligt för arbetarklassen att använda sin veckoinkomst, som bara består av '*salairé*' [löner], för att köpa ett antal varor som består av '*salairé*' + mervärde?”¹³ Hans klassiska svar är att arbetarna bara köper en del av den samhällsliga produktionen. Icke desto mindre har han i detta sammanhang rest en annan fråga: vem köper den del av den samhällsliga produktionen som motsvarar ökningen av mervärdet?

9 Källa: Pierre Villa, **Un Siècle de données macroéconomique, INSEE Résultats**, Paris, nr 303-4, april 1994.

10 Karl Marx, **Kapitalet**, första boken, på marxists.org.

11 Marx, **Le Capital**, La Pléaïde, Paris 1965, Économie I, s 1111.

12 Marx, **Capital**, vol 1, s 970. [Ej hittat i svenska utgåvan- öa.]

13 **Ibid**, s 971-972.

Det finns många marxistiska skrifter från efterkrigsperioden som i huvudsak kan läsas som försök att besvara denna fråga samtidigt som de åtminstone i teorin utesluter möjligheten av ökande reallöner. Mandel kritiserar helt klart teorin om absolut utarmning, och antar i **Senkapitalismen** en ståndpunkt av principiell obeslutsamhet:

Om den industriella reservarmén förblir stabil på lång sikt eller minskar, så får ökningen av arbetsproduktiviteten ett dubbelt och motsägelsefullt resultat för arbetslönens storlek: å ena sidan reducerar den värdet av varan arbetskraft, genom att de för arbetskraftens "normala" reproduktion nödvändiga varornas värde nu sänks; å andra sidan höjer den värdet av varan arbetskraft, eftersom nya varor införlivas med existensminimum (de varaktiga konsumtionsvarorna, vars inköpspris så småningom kom att ingå i genomsnittslönen).¹⁴

Kapitel 5 om mervärdekvoten gör sedan ett misstag åt ett annat håll och åsidosätter frågan om produktivitetens och reallönernas relativa tillväxttakt. Inga av de data som åberopas analyserar produktivitetens utveckling. Diskussionen syftar direkt på indikatorer på mervärdekvoten, som ofta är öppna för diskussion.

Mandel betonar med rätta att detta grundläggande förhållande beror på arbetslöshetens storlek, uppfattad som ett tecken på de samhälleliga styrkeförhållandena och bara i andra hand på ackumulationstakten. Något som vi kan kalla "den primitiva tillväxten av mervärdet" som ägde rum under de direkta efterdyningarna till Andra världskriget tilldelas dessutom en nyckelroll, som gjorde det möjligt att fylla lagret av reservlönsamhet. Inget av detta går egentligen att ifrågasätta. Men ännu en gång har frågan om reallönernas förhållande till produktivitetens försvunnit. Det är en blind fläck i Mandels analys, som får honom att förbise den helt exceptionella produktivitetensökningen efter kriget som en möjlig grund för att höja reallönerna (återigen: se tabell 1).

Om man är efterklok är detta troligen den franska regleringsskolans viktigaste bidrag, ett bidrag som Mandel inte fullt ut kunde förstå genom sitt i vissa avseenden ortodoxa sätt att närma sig frågan. Vi kan i själva verket fastställa två grundläggande kännetecken hos hans "modell". Det första är hans sätt att närma sig reproduktionsschemana, som är avskilt från det konkreta sätt på vilket de samhälleliga behoven tillfredsställs. Det andra är – trots att det leder till att det förs in begrepp som är främmande för den marxistiska teorin – en syn på teknologiska framsteg som starkt lutar åt ett alltmer kapitalintensivt användande av kapitalet. Dessa två sidor är hänger uppenbarligen samman.

Reproduktionsscheman

Den marxistiska traditionen har ofta använt reproduktionsscheman på ett olyckligt sätt. Enligt Mandels inledning till **Senkapitalismen**: "Vi är av den åsikten, att dessa reproduktionsscheman [som Marx använde] inte är avpassade för... utforskningen av kapitalets rörelselagar eller kapitalismens historia."¹⁵ Denna metodologiska ståndpunkt är viktig att lägga på minnet, speciellt som Mandel bryter mot den vid mer än ett tillfälle. Det påminner oss om att det finns alltför många parametrar, så att trenderna för grundläggande variabler är i det närmaste omöjliga att avgöra. Det är alltså mycket frestande att försöka minska antalet "grader av obestämbarhet" genom att plocka med tilläggs villkor för att skapa en deterministisk modell för kapitalismens utveckling, exempelvis genom att föra in en regel om proportionalitet mellan ekonomins två sektorer.

Sådana restriktioner har inte något verkligt berättigande, och denna sortens teoretiserande kring kapitalets dynamik och dess kriser (till och med dess slutgiltiga sammanbrott) grundar sig på specialformuleringar som är av föga intresse. Det går inte att använda matematiska simuleringar för att bevisa att en harmonisk tillväxt är förenlig med den kapitalistiska ackumulationens lagar. Dessa

14 Mandel, *Senkapitalismen del 1*, på marxistarkiv.se, s 88.

15 *Ibid*, s 8.

motsatta versioner, katastrofsyn och harmonisk tillväxt, lider av samma brist: svårigheten att inse växlingen mellan expansiva och nedåtgående långa vågor. I det ena fallet verkar det obegripligt med kriser. I det andra går det inte att förklara varför systemet inte bryter samman.

En annan kritik mot hur reproduktionsscheman används kräver att vi gör en avstickare. Vi måste avfärda den alltför förenklade åsikten att marxismen bara bryr sig om bytesvärden medan den neoklassiska teorin ger den praktiska nyttan en central roll. I själva verket kommer bruksvärdet först även inom marxismen, och de konkreta banden mellan reproduktionsschemana förutsätter en viss överensstämmelse mellan det som produceras och det som konsumeras. Marx skrev till exempel: "För att en vara ska säljas till sitt marknadsvärde, d.v.s. proportionellt till det samhälleligt nödvändiga arbetet den innehåller, måste totalkvantiteten samhälleligt arbete, som använts för produktion av detta varuslags totala mängd, motsvara kvantiteten av hela det behov av detta varuslag som samhället har, d.v.s. av det betalningsdugliga samhälleliga behovet."¹⁶ Denna nödvändiga överensstämmelse mellan produktionen och de konkreta varorna som ger materiell form åt de samhälleliga behoven blir ännu mer övertygande om vi resonerar dynamiskt. Då måste den (effektiva) sammanlagda efterfrågan över tid motsvara utbudet, inte bara utifrån mängden värde utan också utifrån de bruksvärden som är "bärare" av detta totala bytesvärde. Med andra ord måste konsumtionens sammansättning vara förenlig med ackumulationens inriktning. Den övergripande reproduktionen innebär följaktligen en dialektik mellan produktion och konsumtion, som Marx då och då betonade:

Hunger är hunger, men en hunger som tillfredsställs med kokt kött, som förtärs med kniv och gaffel, är en annan hunger än den som tillfredsställs med rått kött som konsumeras med fingrar, naglar och tänder. Det är alltså inte bara konsumtionens objekt, utan också konsumtionens art som produceras av produktionen - inte bara objektivt, utan också subjektivt... Produktionen producerar alltså konsumtionen, 1) genom att skapa materialet för konsumtionen; 2) genom att bestämma arten av konsumtion; 3) genom att skapa behov hos konsumenterna av de som objekt bestämda produkterna.¹⁷

Detta är något annat än ett helt proportionellt förhållande mellan de viktigaste avdelningarna eller mellan ackumulation och konsumtion. Denna strukturella överensstämmelse måste återskapas på vart och ett av dessa områden. Utifrån denna synvinkel kan vi i Mandels verk skönja en viss ovillighet att ta itu med denna fråga, att ta hänsyn till vad som kunde ha varit nytt i masskonsumtionen av fabriksvaror. Hans åsidosättande av denna centrala tanke som den franska regleringsskolan lanserade, och som enligt min uppfattning utgör en fördjupning av Marx' analys, får Mandel att underskatta efterkrigsperiodens alldeles särskilda kännetecken.

Kapitalets organiska sammansättning

På produktionssidan finns det en röd tråd som har en viktig plats i Mandels analys. Det är tanken att en permanent teknologisk revolution med nödvändighet leder till att kapitalet får en ökad organisk sammansättning. Detta sätt att närma sig frågan är ett ganska ortodox sätt att tolka profitkvotens fallande tendens. I en mycket intressant text som publicerades första gången 1985 sammanställer Mandel sina viktigaste teser och gör följande sammanfattning:

Ökningen av "kapitalets organiska sammansättning" leder till att den genomsnittliga profitkvoten tenderar att falla. Detta kan delvis kompenseras med hjälp av olika motkrafter, varav den viktigaste är att mervärdekvoten (utsagningsgraden av arbetarklassen) tenderar att öka, oberoende av reallönernas nivå (som under samma förhållanden kan öka, om det sker en tillräcklig ökning av arbetsproduktiviteten). Men i det långa loppet kan inte mervärdekvoten stiga i proportion till ökningsgraden av kapitalets organiska sammansättning, och huvuddelen av de "motverkande krafterna"

16 *Kapitalet*, band 3, på marxists.org.

17 *Grunddragen*, på marxists.org.

tenderar i sin tur att slås ut, åtminstone periodvis (och även i det långa loppet).¹⁸

Denna inom parentes sagt klassiska formulering är i själva verket inte tillfredsställande, och det av flera skäl. Än en gång är formuleringen av mervärdekvoten inte klar. Mervärdekvoten bestäms av förhållandet mellan reallönernas utveckling och arbetsproduktiviteten. En ökande arbetsproduktivitet sänker arbetskraftens värde vid en given reallön, men den kan också uppväga en förbättring av arbetarnas levnadsstandard utan att minska utsagningsgraden. Det finns ingen allmän lag som bestämmer om utsagningsgraden ska stiga eller sjunka: det beror på arbetsproduktivitets takt och styrkeförhållandena mellan kapital och arbete. Således måste vi skilja mellan mervärdekvotens två olika delar (reallöner och arbetsproduktivitet), och utesluta det mycket speciella fallet med reallönernas stabilitet på medellång sikt. Men så fort man gör den distinktionen så gäller samma sak för kapitalets organiska sammansättning.

Värdet förhållandet mellan konstant och variabelt kapital ökar inte nödvändigtvis i enlighet med någon allmän lag, som hänger samman med en ökande mängd dött kapital i jämförelse med levande kapital. Det finns tre orsaker till det. För det första överför det döda kapitalet sitt värde lite i taget till de varor som produceras. Det konstanta kapitalet ökar i takt med ackumulationen, men i och med detta överförande av värde som vi kan kalla avskrivning, minskar det på ett sådant sätt att den organiska sammansättningen tenderar att stabilisera sig. För att illustrera detta uttalande kan vi tänka oss en ekonomi där kostnaderna för arbete, och således det totala värdet som skapas varje år, är konstanta, mervärdekvoten är konstant, och allt mervärde ackumuleras. Om avskrivningstakten är konstant, då tenderar kapitalets organiska sammansättning att förbli konstant.¹⁹

Detta resultat är ganska lätt att förstå. I värdetermer står avskrivningsökningen i proportion till kapitalet, medan det ackumulerade nya värdet är konstant. Den första mängden ökar tills den successivt blir lika med det (konstanta) överskottet av ackumulerat kapital. Vid denna punkt ökar inte det konstanta kapitalet längre i värde, eftersom mängden värde som läggs till (ackumulation) är lika med den mängd som tas bort (skrivs av). Det går förvisso att konstruera exempel där den organiska sammansättningen ökar gränslöst. Men denna tendens uppstår som en biprodukt till andra tendenser som vi inte kan anse vara representativa för kapitalismens normala funktionssätt, till exempel en ökning av den andel av den samhällsliga produktionen som ackumuleras, eller en ständig förlängning av kapitalets livslängd, och så vidare.

Men denna slutsats verkar icke desto mindre kollidera med vår instinktiva känsla, som säger att ackumulationen ökar kapitalets betydelse i förhållande till arbetet. Det är ett fastslaget faktum att stora produktionsanläggningar väger tyngst, men det gäller kapitalets tekniska sammansättning, och att den tillväxer innebär inte nödvändigtvis att den får en högre sammansättning i värdetermer. Den enklaste indikatorn är kapital per capita, som jämför lagret av kapital – låt oss säga maskiner – med hela arbetsstyrkan (eller det totala antalet arbetade timmar). Men, kan någon invända, en sådan syn på ”kapital”, definierad som ett lager av produktionsmedel, stämmer inte med den marxistiska teorin och är bara meningsfull inom ramen för den neoklassiska teorin. Men denna invändning är inte giltig, eftersom den blandar samman frågan om hur man mäter med kritik av ett begrepp.

Kapitalbegreppet inom den marginalistiska teorin är förvisso öppet för kritik, eftersom det antas existera innan de relativa priserna. Det antas med andra ord vara teoretiskt möjligt att avgöra mängden av denna speciella substans, denna ”produktionsfaktor” – kapital i allmänhet – oberoende av priser och således också oberoende av inkomstfördelningen. Detta krav följer logiskt av det faktum att de neoklassiska ekonomerna konstruerar en teori om inkomstfördelningen som påstås

18 Mandel, ”Partially independent variables and internal logic in classical Marxist economic analysis”, i *Social Science Information*, vol 24, nr 3, 1985, s 487-88 (återgivet i Ulf Himmelstrand, **Interfaces in Economic & Social Analysis**, London 1992).

19 Om vi kallar avskrivningstakten för ”d” och den ackumulerade delen av det nya värdet för ”m”, då har den organiska sammansättningen en tendens att gå mot det ändliga gränsvärdet m/d. Med en avskrivningstakt på 10% och en ackumulationskvot på 20% av det producerade värdet så tenderar den organiska sammansättningen att gå mot 2.

visa att vinsterna bestäms av kapitalets marginalproduktivitet, medan lönerna på ett motsvarande sätt återspeglar arbetets marginalproduktivitet. Den så kallade "Cambridge"-kritiken av denna teori om kapitalet säger att den är ett cirkelresonemang, och att det inte går att mäta fysiskt kapital innan det finns ett system för prissättning.²⁰

Allt detta är helt riktigt, men har inget att göra med om det går att skapa något som kallas "fast kapital". Ingen förnekar giltigheten av begreppet arbetsproduktivitet, som är beroende av att man mäter en "fysisk" produkt som en summa, en "korg" av bruksvärden som inte går att summera utan hjälp av ett system för prissättning. Vad gäller lagret av kapital, så är det också en summering av flera generationers investeringar och har rätt att behandlas på liknande sätt, om man lägger till en rimlig lag om avskrivningar.

Således ökar kapitalet per capita: det är ett empiriskt faktum som ingen ifrågasätter. Varför kan man då inte från detta härleda att det finns en tendens för kapitalets organiska sammansättning att öka? I grund och botten härrör denna omöjlighet ur effekterna från arbetsproduktiviteten, och det räcker med en mycket liten formalisering för att inse det.²¹ Hur kapitalets tekniska sammansättning övergår till kapitalets organiska sammansättning beror på utvecklingen av produktiviteten och reallönerna. Med en konstant mervärdekvot ökar kapitalets organiska sammansättning bara om kapitalets tekniska sammansättning ökar snabbare än arbetsproduktiviteten. Med andra ord går det inte att anta att det finns en allmän regel att en ökning av kapitalets tekniska sammansättning leder till en lika stor ökning av kapitalets organiska sammansättning i värdestermer.

Profitkvoten

Dessa överväganden ger upphov till ett hypotetiskt fall där allting – reallöner, arbetsproduktivitet och kapital per capita – ökar lika fort. Det är vad Joan Robinson kallar en "gyllene tidsålder" och definierar så här:

När de tekniska framstegen är neutrala och stadigt går framåt utan någon förändring av produktionens tidsmönster, konkurrensmekanismerna verkar fritt, befolkningen växer stadigt (eller inte alls) och ackumulationen går tillräckligt snabbt för att ge produktionskapacitet till allt tillgängligt arbete, då har profitkvoten en tendens att vara konstant och reallönernas nivå tenderar att stiga med produktionen per person. Då finns det inga inre motsättningar inom systemet... Vi kan beskriva dessa förhållanden som en *gyllene tidsålder* (och på så sätt antyda att den utgör ett mytiskt tillstånd som sannolikt inte går att uppnå inom den verkliga ekonomin).²²

I detta fall är kapitalets organiska sammansättning, mervärdekvoten och profitkvoten konstanta. För att kunna visa att profitkvoten har en tendens att falla måste man visa varför denna form är omöjlig (den starka versionen) eller ohållbar i det långa loppet (den svaga versionen). Båda de varianter som finns av den starka versionen måste tillbakavisas. Den första är beroende av en teknisk hypotes som säger att kapitalet per capita alltid ökar snabbare än arbetsproduktiviteten. Vi har redan sett att denna hypotes är ohållbar. Den andra varianten utgår från att lönerna aldrig kan stiga lika snabbt som

20 En klassiskt presentation finns i G C Harcourt, **Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital**, Cambridge 1972.

21 För att beräkna det antal arbetstimmar som tar form i det investerade fasta kapitalet, delar vi kapitalets volym (K) med den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom produktionen av kapitalvaror. Eftersom vi har att göra med en samling varor som producerats vid olika tidpunkter, så kan vi inte tillämpa den nuvarande arbetsproduktiviteten utan den genomsnittliga produktiviteten hos dessa olika generationer. Om kapitalets livslängd är T år, så är dess genomsnittliga ålder omkring T/2, och vi kan som ett första närmevärde använda produktiviteten (prod) för T/2 år sedan. Det konstanta kapitalets värde är således $K/\text{prod}_{t-T/2}$. Det variabla kapitalets värde är lika med wN/prod_t , där w är reallönerna, N arbetskraften och prod_t den nuvarande produktiviteten. Kapitalets organiska sammansättning (O) kan slutligen beräknas med hjälp av ekvationen $O = [(K/N)/\text{prod}_{t-T/2}]/[w/\text{prod}_t]$. Om mervärdekvoten $[w/\text{prod}_t]$ är konstant, då ökar kapitalets organiska sammansättning (O) bara om kapitalets tekniska sammansättning (K/N) ökar snabbare än periodens genomsnittliga arbetsproduktivitet, eller $\text{prod}_{t-T/2}$.

22 Joan Robinson, **The Accumulation of Capital**, London 1969, s 99.

produktiviteten, så att det finns en allmän lag att lönernas andel måste sjunka, vilket i sin tur skulle bidra till att öka kapitalets organiska sammansättning. Men reallönernas utveckling är ett resultat av klasskampen, och även här finns det inget som tillåter oss att anta att de kommer att stiga långsammare än produktiviteten.

När det kommer till kritan är detta ett underskattande av fordismens landvinningar, som historiskt var mycket kortlivade. Mandel tar indirekt itu med denna punkt i sin analys av de fyra viktigaste elementen som gör det möjligt för kapitalismen att övervinna problemet med avsättning för sina produkter. Det första är produktionsmedelområdets egen utveckling, som har uppenbara begränsningar eftersom efterfrågan på maskiner när allt kommer omkring är ett resultat av efterfrågan på konsumtionsvaror. Det andra elementet är efterfrågan från andra klasser än lönarbetarna. Dessa två faktorer spelade en relativt sekundär roll under expansionen efter kriget. Mandel tillägger det faktum att "en växande del av konsumtionsvarorna överhuvudtaget inte byts mot inkomster, utan mot kredit".²³ Denna formulering är inte korrekt, eftersom realiseringen av värdet alltid sker genom ett utbyte "mot inkomster", och krediternas funktion är att omfördela den nuvarande inkomsten. De kan inte utgöra en oberoende marknad.

Slutligen har den sista faktorn att göra med "masskonsumtion", i synnerhet lönarbetarnas. Men Mandel lägger genast till att dess tillväxt "proportionellt sett [är] mindre än det totala varuvärdet, dvs genom att produktionen av relativt mervärde växer."²⁴ Så vi återkommer till ett "klassiskt" uttryck för profitkvotens fallande tendens:

Höjningen av den samhälleligt genomsnittliga mervärdekvoten får två motsägelsefulla resultat, som slutligen utmynnar i en sänkning av den samhälleliga profitkvoten, dvs av förhållandet mellan totalsamhälleligt kapital och totalsamhällelig mervärdemängd. Å ena sidan ökar kapitalackumuleringen; å andra sidan minskar det levande arbetets andel av den totalsamhälleliga arbetsförbrukningen. Men eftersom bara det levande arbetet skapar mervärde, så är det blott en tidsfråga, tills den av den snabbare kapitalackumuleringen förorsakade ökningen av kapitalets organiska sammansättning går förbi den ökade mervärdekvoten och alltså sänker profitkvoten (inklusive monopolens).²⁵

Den svaga versionen av profitkvotens fallande tendens koncentrerar sig på två av kapitalismens grundläggande kännetecken: konkurrensen mellan kapitalisterna och klasskampen. Den förra tvingar kapitalisterna att hela tiden söka efter sätt att öka produktiviteten genom att öka kapitalet per capita: målet är att få övertag över konkurrenterna, men också över lönarbetarna genom att minska arbetsstyrkan. Klasskampen på olika nivåer används å sin sida för att hålla löneökningarna lägre än produktivitetsökningarna. Avsaknaden av samhällelig kontroll över denna process leder till tanken att de ytterst komplicerade, bräckliga förhållanden som möjliggör en harmonisk utveckling av systemet bara kan uppstå under historiskt sett relativt kortvariga perioder. Efter en viss tidsperiod besegrar motsättningarna de allra bästa reglerna. Lönsamheten undergrävs till sist av motståndet mot löneökningar och överinvesteringar.

Stagnation, monopol, inflation

Trots vad som just har blivit sagt om Mandels ortodoxi, så kan hans verk helt klart inte placeras bland marxismens dogmatiska varianter. Två grundläggande sidor hos hans metod skyddar honom fullständigt från detta: för det första hans historiska perspektiv, och för det andra hans analys av det kapitalistiska systemet som en helhet, som därmed framstår "som en trappstegsformad struktur av produktivitetsskillnader, som en produkt av stater, områdets, industrigrenars och firmors ojämna

23 Mandel, *Senkapitalismen del 2*, på marxistarkiv.se, s 167.

24 *Ibid.*

25 *Ibid*, s 131.

och kombinerade utveckling, bestämd av jakten på överprofit.”²⁶ De tre främsta källorna till denna överprofit är överföring av värde från jordbruksregioner, kolonier eller halvkolonier, eller tekniskt mindre utvecklade industrier.

Mandel föreslår en periodisering som kännetecknas av att kapitalismens dynamik successivt förskjuts. Under den fria konkurrenskapitalismen låg tyngdpunkten ”på samexistensen av regional utveckling och underutveckling”. Under den klassiska imperialismen återfanns den viktigaste dynamiska faktorn i ”samexistensen av internationell utveckling – i de imperialistiska staterna – och underutveckling (i de koloniala och halvkoloniala länderna).” Vad gäller senkapitalismen är dess dynamiska kraft mer intern och tar formen av ”samexistensen av utveckling och underutveckling i industrins tillväxtbranscher och dess underutvecklade grenar överhuvudtaget – i de imperialistiska länderna, men sekundärt också i halvkolonierna.”²⁷

Detta historiska angreppssätt hänger ihop med ett ständigt pågående projekt som syftade till att visa hur kapitalismens grundläggande motsättningar – det man kan kalla dess klassiska motsättningar – återskapar sig själva i nya former som bara förskjuter dem. Vid den tiden dominerades de kätterska diskussionerna av tre teman: monopolen, inflationen och militärutgifterna. På vart och ett av dessa områden intar Mandel en teoretisk mellanposition mellan ”modernister” och ”konservativa”, med andra ord mellan två olika sätt att se på kapitalismens omvandling. Modernisterna betonade omvandlingens funktionella sida, som antogs göra det möjligt för systemet att övervinna sina motsättningar och fortsätta med en radikalt annorlunda rytm. Vid denna tid dominerade föreställningen om en ”organiserad kapitalism”. De marxistiska kritikernas uppgift var att utmana denna harmoniska syn, utan att förfalla till en dogmatisk katastrofsyn som inte skulle ha mycket med verkligheten att göra. De ”konservativa” försökte tvärtom visa att ingenting hade förändrats, och att samma motsättningar som tidigare gällde.

I fråga om monopolen skrev Mandel aldrig under stagnationisternas* teser, vare sig de av keynesianskt ursprung (som Steindl) eller de som hade marxismen som inspirationskälla (som Baran och Sweezy).²⁸ För honom innebar inte koncentrationen av kapitalet att konkurrensen upphörde. Mandel anammade Marx’ tanke som sin egen – ”Om kapitalbildningen uteslutande skulle ligga i händerna på några få, färdiga storkapital, för vilka profitmängden uppväger profitkvoten, vore överhuvudtaget produktionens livgivande eld utslocknad”²⁹ – och framställde det som självklart att ”kapitalism utan konkurrens vore en kapitalism utan tillväxt”.³⁰ Men han tar upp en tanke som han redan hade fört fram i sin **Marxist Economic Theory** [Marxistisk ekonomisk teori], och försöker teoretisera kring hur den fungerar under monopolkapitalismen: ”Så uppstår motsvarigheten till en tendentiell *utjämning av profitkvoterna*, dvs. samexistensen mellan två genomsnittsprofitkvoter, den monopoliserade och den icke-monopoliserade sektorns i imperialistiska länder.”³¹

Denna värdeöverföring gör att han kan få ihop värdelagen med den förmåga att fastställa priserna som tillskrivs monopolen och fenomenet med permanent inflation. En stor del av diskussionen bland marxistiska ekonomer gällde i själva verket denna fråga om priser och profiler. Många förklarade argument betonade att inflationen var ett sätt att garantera profitkvoten, trots att det innebar att man medgav att varornas priser och värde i viss utsträckning saknade samband. En av den franska regleringsskolans grundläggande verk riktade faktiskt in sig på en analys av inflationen, som påstods vara möjlig genom övergången till ”monopolistisk reglering”.³² Denna diskussion hängde också ihop med en mer teoretisk debatt om hur värden omvandlades till priser, som inleddes

26 *Senkapitalismen del 1*, på marxistarkiv.se, s 55.

27 *Ibid.*

* **Stagnationism** – ekonomisk teori som menar att kapitalismen, i frånvaro av omfattande nya teknologiska uppfinningar, har nått gränsen för ytterligare tillväxt och börjar stagnera. - Öa.

28 Josef Steindl, **Maturity and Stagnation in American Capitalism**, New York 1976. Paul A Baran och Paul M Sweezy, **Monopolkapitalet**, Stockholm: Zenit, 1970.

29 Marx, *Kapitalet*, band 3, på marxists.org.

30 *Senkapitalismen del 1*, s 11.

31 *Ibid.*, s 52.

32 Robert Boyer, Alain Lipietz m fl, **Approches de l’inflation: L’exemple français**, Paris 1977.

av nyricardianernas kritik av den marxistiska teorin, i synnerhet med Sraffas arbeten. Den dubbla utjämningen av profitkvoterna och analysen av den permanenta inflationen som Mandel för fram, gav viktiga beståndsdelar till ett allmänt sett riktigt svar på detta angrepp mot värdelagen. Hans centrala tanke var att inga som helst åtgärder, inte ens en så kravlös åtgärd som kreditexpansionen, kan skapa värden utöver det mervärde som skapats genom att suga ut lönarbetet, eller på ett varaktigt sätt kompensera de grundläggande mekanismer som minskar lönsamheten.

Mandels behandling av rustningsekonomin passar in i samma logik. För vissa stagnationistiska strömningar spelar militärutgifterna en absolut central roll i efterkrigstidens kapitalism. Baran och Sweezy skrev till exempel:

Här har monopolkapitalismen slutligen till synes funnit svaret på "på vad" -frågan: på vad ska regeringen ge ut tillräckligt mycket för att förhindra att systemet sjunker ned i stagnationens träsk? På vapen, mera vapen och ännu mera vapen.³³

För Mandel utgör inte militärutgifterna ett varaktigt svar på profitkvotens fallande tendens, eftersom de utnyttjar det samhällsliga mervärdet och, på samma sätt som andra industrier, bidrar till att kapitalets organiska sammansättning ökar.

Vattendelaren

Vad kan förklara att den långa expansionsvägen tar slut? Detta är ett stort teoretiskt problem. Den konkreta historien måste fås att överensstämma med de teoretiska scheman som både innehåller möjligheter till expansionsfaser och oundvikligheten av kriser. Detta samband är ytterst komplicerat eftersom teorierna inte får "förklara för mycket". Det finns till exempel "katastrof-"tolkningar som förklarar krisen så bra att det blir svårt att förstå varför det inte ständigt är kris. Å andra sidan finns det "harmoniska" sätt att närma sig problemet som får oss att fråga hur ett så väloljat maskineri någonsin kan ha sparat ur. Inte heller kan vi kräva att de teoretiska formlerna tillhandahåller en allmängiltig, tidlöst förklarande form som kan tillämpas på alla krissituationer. Det vore att förneka deras historiska dimension.

Ett annat sätt att uttrycka samma svårighet är att understryka den motsättning som finns mellan krisens strukturella orsaker och de former i vilka den plötsligt uppträder. Det är lätt att visa att det när krisen bryter ut alltid finns en faktor som "orättvist anklagas" för att vara skyldig till den, en ytlig orsak. 1973-74 talade ekonomerna om oljekrisen, och blandade glatt samman den faktor som direkt utlöste recessionen med de bakomliggande orsakerna. Börsen är ett ställe där kriser gärna uppstår, inte på grund av att finansområdet är viktigast, utan därför att den är det naturligaste stället för kapitalets nödvändiga, våldsamma devalorisering [värdeminskning - öa] att visa sig. Detta problem att förklara krisen finns också för den mest traditionella marxismen: hur och under vilka förhållanden kan exempelvis profitkvotens fallande tendens faktiskt orsaka periodiska krascher? En jämförbar svårighet visar sig i den olika innebörden i ordet "kris", som både används på den plötsliga chock som en krasch innebär och att glida in i en långvarig kris. Tre teoretiska bilder gör det möjligt för oss att gå framåt på dessa områden: samlade motsättningar, omkastning av goda cirklar, och skillnaden mellan långsiktiga och kortsiktiga variabler.

Den första användbara bilden för att tolka krisen är som samlade spänningar. Vi kan använda bilden av en damm som brister: katastrofen i sig själv äger rum mycket snabbt, men den är resultatet av en långsam urholkning. Det första hålet kan vara mycket litet men det startar en process av kvalitativa omvandlingar och skapar en obalans som blir en spricka. Det kvittar var den första sprickbildningen uppstår: den är inte tecken på någon sorts orsakssammanhang. För att tänja på bilden så är Mandels ståndpunkt att betrakta dammen innan den har brutit och visa varför den har hållit hittills, och varför den inte kan stå emot det ökande trycket. Om man glömmer någondera sidan av förutsägelsen så leder det till ett ensidigt resonemang som är lätt att kritisera. Detta förklarar för

övrigt varför Mandel utsattes för ömsesidigt uteslutande kritiker. Försvaren av dogmer tillskrev honom påståendet att kapitalismen hade övervunnit sina motsättningar. Men andra förebrådde honom från motsatt håll för att alltid förutsäga att systemet skulle kollapsa.

Det andra begreppsmässiga verktyget gör att vi kan se hur stabiliserande åtgärder gradvis kan förvandlas till sin motsats, och på så sätt i viss mening påskynda motsättningarna. Inflationen har exempelvis många fördelar för att finansiera kapitalet, men den bara förlänger motsättningarna i tiden, fram till en punkt där den förvandlas till sin motsats, det vill säga ett hinder för att hantera krisen på ett kapitalistiskt sätt. Vi har sett hur inflationen spelar en central roll i analysen av efterkrigstidens kapitalism, och Mandel var otvivelaktigt den som på bästa sätt visade dess dubbla roll. Men den nyliberala vändningen ägde också rum kring stridsropet att bekämpa inflationen, där det verkliga syftet givetvis var att tvinga igenom återhållsamhet vad gäller löneökningar som en ny norm. För att lyckas med det måste man få stopp på inflationen, ett tidigare reglerande verktyg som var på väg att bli ett hinder för att utveckla en politik för att komma ur krisen. Samma resonemang kan användas på sociala utgifter, eller på senare tid militärutgifter. Alla höll med om att de motverkade recessioner, men Mandel var en av få ekonomer som insåg deras motsägelsefulla karaktär, det vill säga att de alltmer tärde på profiterna.

Slutligen måste en sista distinktion göras mellan långsiktiga och kortsiktiga variabler. Övergången från en expansiv lång våg till en nedåtgående lång våg går bara att förstå som en förändring av den övergripande kapitalistiska formen, som Mandel föreslår att man ska analysera utifrån vad han kallar "delvis oberoende variabler". De viktigaste av dessa variabler är: (1) kapitalets organiska sammansättning i allmänhet och i de två avdelningarna, (2) uppdelningen av det konstanta kapitalet i fast och cirkulerande kapital, (3) utvecklingen av mervärdekvoten, (4) ackumulationskvotens utveckling (förhållandet mellan produktivt och improduktivt konsumerat mervärde), (5) längden på kapitalets omslagstid, och (6) utbytesrelationerna mellan de två avdelningarna. Mandel försvarar tesen att

kapitalismens historia och samtidigt motsättningarnas och den inre lagbundenhetens utvecklingshistoria endast kan fattas och förstås som en funktion av samspelen mellan dessa sex variabler. Profitkvotens fluktuationer är seismografen i denna historia, då de är det tydligaste uttrycket för resultatet av detta samspel...³⁴

Men i sig själva räcker inte dessa variabler för att göra konjunktursvängningarna begripliga. Den allmänna recessionen 1974-75 avslutade expansionsperioden och kan inte förklaras direkt av tendentiella variationer i produktivitetskvoten, och ännu mindre med en långsam utveckling av den samlade efterfrågan. Men icke desto mindre är det dessa långsamma, underjordiska förändringar som leder till kriser (och därefter till oförmågan att komma ur dessa kriser), även om krisen konkret tar formen av utbrott, jordbävningar eller tidvattenvågor. För att kunna förklara orsaken till kriser och göra en historiska analys av långa vågor krävs det således att man behärskar de olika perioder då "tiden är ur led".³⁵

Varför kris?

Trots de kritiska förbehåll vi just har uttryckt, så verkar den förklaring till krisen som härrör ur Mandels analys mycket mer sammanhängande än den franska regleringsskolans beskrivning, trots att den grundar sig på ofullständiga förutsättningar. Vad säger egentligen regleringsteoretikerna? I deras ögon hänger krisen ihop med att produktivitetsökningarna upphör, vilket i allt väsentligt är rätt. Men vad orsakar denna inbromsning? Här svänger regleringsskolan fram och tillbaka mellan flera olika beskrivningar, som kan delas in under tre olika rubriker. Den första förklaringen är

³⁴ *Senkapitalismen del 1*, s 15.

³⁵ Hela denna del är starkt påverkad av Francisco Louçã, som Mandel hänvisar till i den sista utgåvan av *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen*. Utöver Louçãs bidrag till denna bok, se hans mästerverk *Turbulence in Economics*, Aldershot 1997.

teknologisk: man hade fått ut allt som gick att få ut av den ”tayloristiska världsbilden”, de löpande banden gick på högsta fart och taylorismen hade börjat ge sämre avkastning. Den andra förklaringen är mer ”arbetarriktad” och framhäver motståndet mot den ökande arbetstakten. Den tredje förklaringen, slutligen, är klassiskt keynesiansk, och betonar att massmarknaderna hade tagit slut genom att successivt mättas.

Var och en av dessa förklaringar är i viss mån giltiga, men allihopa motsäger regleringsskolans ursprungliga teoretiska bidrag. Med denna teori är det paradoxalt nog svårt att förstå varför en välreglerad kapitalism inte kunde genomföra den nödvändiga övergången till nya organisationsformer för arbetet, gradvis justera lönerna, och tillfredsställa de nya samhälleliga behoven. I linje med sin egen logik har också regleringsteoretikerna sedan början av 1980-talet försökt skissera ett regleringssystem ”efter fordismen”, men de har inte lyckats konstruera ett scenario som skulle kunna vara ett alternativ till den nyliberala ångvälden.

Mandel fick sista ordet i diskussionen med regleringsskolan, eftersom hans analys och förutsägelser tog hänsyn till det kapitalistiska produktionsättets motsägelsefulla natur, och det faktum att det inte är inriktat på att på bästa sätt tillfredsställa människans behov. Fordismens regleringssystem blev i stor utsträckning påtvingat kapitalismen. Dess inre logik hamnade i motsättning till den långa expansiva vågens riktning, som i grund och botten ledde till en successiv socialisering och inriktning av den samlade efterfrågan mot kollektiva tjänster. Här måste vi fastställa en hierarki av tendenser, och klart skilja mellan krisens utlösande faktorer och dess djupare grunder. Mandel polemiserade med rätta mot alla tolkningar som bara såg en orsak bakom krisen, inklusive de symmetriska teorierna om en ”profitatstramning”³⁶ och svårigheterna att absorbera överskottet à la Sweezy. En analys av krisen måste kombinera dessa förklarande beståndsdelar – sjunkande mervärdekvot, överackumulation, och senare sjunkande produktivitetkvoter – i en tolkning som går ihop med formen på den expansiva våg som närmade sig sitt slut.

I efterhand går det att säga att den viktigaste långsiktiga variabeln var att den samlade efterfrågan långsamt förändrades i riktning mot kollektiva tjänster, exempelvis mätt i den samhälleliga lönsamhetens relativa tillväxt. I två avseenden var detta en sorts anti-fordism. För det första konsumerade arbetarna i marknadssektorn inte längre det de producerade. Istället konsumerade de alltmer produkter från sektorn utanför marknaden. För det andra gav de varor och tjänster som var den konkreta grunden till denna konsumtion utanför marknaden inte upphov till tillräckligt stora produktivitetökningar. När lönerna blev alltmer oberoende av produktiviteten hamnade ”fordismen” i olag. De löneökningar som erövrades under samhällsstriderna i slutet av 1960-talet minskade alltså mervärdekvoten. Kapitalisternas svar blev att investera i produktivitet, men investeringarna gav inte de resultat som de räknade med och profitkvoten föll.

Den viktigaste bakomliggande faktorn är utan tvekan att konsumtionsnormerna var uttömda, ett faktum som framhäver hur viktigt detta begrepp är. Det är åtminstone så det ser ut när vi kan betrakta det med fördelen av 20 års efterklokhet och det perspektiv vi får genom det återställande av profitkvoten som återhållsamheten i lönekraven och kapitalets devalorisering har lett till. Vad är det som då står i vägen för en ny tillväxt av ”fordistisk” typ? Denna fråga är regleringsskolans svaga punkt. I Mandels arbete hittar vi den metod som kan användas för att lösa den på rätt sätt.

Teknologi

Ett annat sätt att ställa frågan är att fråga var under den långa vågen vi befinner oss idag. Ser vi de första konturerna till en ny expansionsfas, i synnerhet i USA? När vi tar itu med denna diskussion måste vi undvika ett antal överförenklingar, och i detta avseende är Mandels metod en oundgänglig utgångspunkt. För det första måste vi akta oss för en mekanisk syn på långa vågor, enligt vilken man bara behöver vänta 25 år för att se vågen börja om igen. Den enda objektiva grunden för en sådan periodisering vore en speciell uppfinningscykel. Men det finns ingen sådan cykel, och även

36 Andrew Glyn och Bob Sutcliffe, **British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze**, Harmondsworth 1972.

om det skulle finnas det så finns det ingen anledning varför omvandlingen av uppfinningar till produktivkrafter skulle hålla samma takt som den.

Mandels teori om långa vågor har icke desto mindre alltför ofta inskränkts till en knappt återupplivad variant på Schumpeters sätt att närma sig frågan. I en av den franska regleringsskolans grundläggande texter väcker Boyer denna soppa till liv för sina egna syften:

Vi kan inte godta den ganska mekaniska tolkning som N D Kondratiev fört fram, och som nyligen har tagits upp av E Mandel, och vilken beskriver kapitalismens historia som en rad omväxlande vågor av stark och svag ackumulation som varar ungefär en kvarts sekel... Det finns ingen teleologisk* princip som skulle kunna garantera en mekanisk växling mellan uppåtgående och nedåtgående faser eller en automatisk övergång från en huvudsakligen extensiv ackumulation till en i huvudsak intensiv regim.³⁷

Detta är en feltolkning av **Senkapitalismen** (och för övrigt även Kondratiev), som regleringsskolan aldrig rättade till. Dockès och Rosier betonar däremot att Mandel var ”en av de första av de författare som identifierade sig med Marx och uttryckligen tog med klasskampen i sin förklaring av långa cykler”³⁸ – även om de på ett nästan motsatt sätt förebrår honom för att behandla klasskampen som ett utanför liggande element, vilket också är en feltolkning om än av annan sort.

Den nya utgåvan av Mandels *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen* som kom ut 1995 gör processen kort med denna kritik, som strängt taget bara var tillämpbar på Mandels arbeten från början av 1960-talet. Men – och här gjorde hans upptäckt av **Grundrisse** ett stort intryck – Mandels senare arbeten gav en allt större roll åt de kapitalistiska samhällsförhållandenas oförmåga att helt och fullt förverkliga de teknologiska framstegens möjligheter. För att kunna tillbakavisa den citerar Mandel i **Senkapitalismen** till exempel följande stycke från Habermas:

... /det/ är omöjligt att se hur vi någonsin... så länge vi alltså måste uppehålla livet med samhällsligt arbete och med hjälp av redskap som ersätter arbete, skulle kunna avstå från tekniken, och närmare bestämt vår teknik, till förmån för en kvalitativt annorlunda.³⁹

Mandel tillbakavisar fullkomligt denna ståndpunkt, och ser i den

... den apologetiska tron att endast den kapitalistiskt utvecklade tekniken skulle vara i stånd att övervinna det enkla handarbetets otillräcklighet... Varför människorna under andra samhällsliga betingelser – där de i allt större utsträckning befriats från mekaniskt arbete, samtidigt som de till fullo utvecklar sin skapande förmåga – inte skulle vara i stånd att utveckla en ”kvalitativt annorlunda” teknik, som gör den ”rika individualitetens” krav rättvisa, det förblir en gåta.⁴⁰

Några år senare skulle Mandel återigen bekräfta denna ståndpunkt:

Vi måste likaså betona att varje tanke att dagens ”smutsiga”, naturförstörande eller direkt livshotande teknologi är ett ”oundvikligt” resultat av naturvetenskapens inre logik måste tillbakavisas som en mörkermännens ohistoriska uppfattning som när det kommer till kritan är ett försvar för kapitalismen... Det finns inget nytt i att inse att den teknologi som utvecklas under kapitalismen inte är den enda möjliga teknologin, utan en *speciell* teknologi som lanseras av speciella skäl som är nära knutna till den kapitalistiska

* **Teleologisk förklaring**, förklaring av ett fenomen med hänvisning till dess syfte. - uppgift från Wikipedia.

37 Robert Boyer, ”La crise actuelle: une mise en perspective historique”, *Critique de l'économie politique*, nr 7-8 1979.

38 Pierre Dockès och Bernard Rosier, **Rhythmes économiques: Crises et changement social, une perspective historique**, Paris 1983, s 183.

39 Jürgen Habermas, **Technik und Wissenschaft als ”Ideologie”**, Frankfurt 1969, s 56-57.

40 Mandel, *Senkapitalismen del 2*, på marxistarkiv.se, s 126.

ekonomins och det borgerliga samhällets speciella karaktär.⁴¹

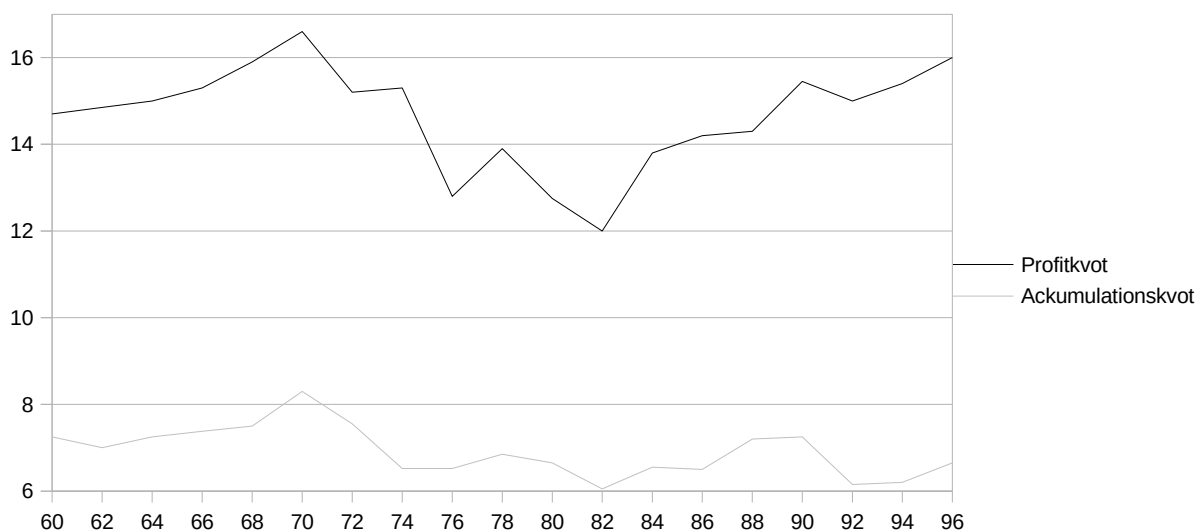
Denna långa våg...

För att analysera riktningen på dagens kapitalismen är det också bäst att undvika något förhastade historiska paralleller. Teorin om långa vågor måste rensas från sitt mekaniska yttre sken. Den får inte leda till en uppfattning där historiska ebb- och flodperioder äger rum i enlighet med någon sorts stor kalender som ritats upp på förhand. I synnerhet är det så att varje ”våg” kombinerar kapitalismens inre motsättningar på ett nytt sätt, den följer en speciell dynamik och leder till olika tänkbara resultat. Förra gången blev utvägen krig och fascism, men detta scenario är inte det enda möjliga. Det var i själva verket ett helt annat scenario som inledde en ny expansiv fas i slutet av 1800-talet.⁴² Slutligen måste vi undvika uppfattningen att profitkvoten är A och O, så att när lönsamheten har nått en viss nivå en ny expansionsfas kommer att äga rum spontant.

Under det senare kvartsseket har kapitalismen varit inne i en nedåtgående fas, och den har infört ett relativt sammanhängande nyliberalt regleringssystem som är ganska nytt under dess historia. Det är ingen expansionsfas eftersom ackumulations- och tillväxttakten fortfarande är blygsam jämfört med de nivåer som de nått tidigare. Reallönerna ökar sakta och undersysselsättningen sprider sig över världen. Men det allra nyaste draget är att profitkvoten har återställts till nivåer som är jämförbara med dem före krisen.

Diagrammet i figur 1 visar de olika faserna i förhållandet mellan dessa grundläggande storheter, profitkvoten och ackumulationskvoten. Data är viktade medelvärden som fastställts utifrån en sammanställning av de viktigaste industriländerna för vilka OECD-statistik är tillgänglig: USA, Japan, Tyskland, Frankrike, Italien, Storbritannien, Belgien, Danmark, Spanien, Grekland, Norge, Sverige, Finland och Schweiz. Under 1960-talet ökade profiterna och ackumulationen hand i hand upp till en första platå, som följdes av den första allmänna recessionen 1974-75. Det verkade ske en återhämtning men den lyckades inte hålla ihop. Det ägde rum en andra allmän recession i början av 1980-talet. Efter denna vattendelare började profitkvoten återställas när den nyliberala politiken bredde ut sig i alla de olika länderna. Men ackumulationskvoten följde inte efter. Cykeln i slutet av 1980-talet verkade tyda på en upphämtning, men det skedde en mycket klar vändpunkt i början av 1990-talet, då ackumulationskvoten föll tillbaka till låga nivåer som i grova drag är jämförbara med de senaste 20 årens.

Figur 1 Profit och ackumulation i de viktigaste industriländerna.

41 Mandel. ”Marx, the present crisis and the future of labour”, i Ralph Milliband m fl, red, *Socialist Register 1985/86*, London 1986, s 449.

42 Se Dockès och Rosier, kapitel 4.

Det är denna bristande förbindelse mellan profiterna å ena sidan och ackumulation och tillväxt å den andra som tillåter oss att tala om perioden 1974-98 som en nedförsbacke på en lång våg, som världskapitalismen verkar oförmögen att ta sig ur. Denna oförmåga att återvända till en ackumulationstakt som är jämförbar med 1960-talets tillåter oss att tillbakavisa tanken på en lång expansionsfas. En analys av tillväxttakten får oss helt klart att dra en liknande slutsats. Men samtidigt måste vi betona särdragen hos denna nyliberala form, som förenar starka profitkvoter med svag ackumulation. Om vi tittar på systemets förmåga att tillhandahålla en sund avkastning för kapitalet, så befinner vi oss idag i en särskilt blomstrande period. Men det mervärde som uppstår ur denna process lyckas alltmer sällan hitta lämpliga ställen för ackumulation. Om vi än en gång tittar på diagrammet så motsvaras ytan mellan de två kurvorna av icke ackumulerat mervärde, det vill säga det allt större område som finansvärlden ockuperar. Vi kan till och med se hur kraschen i oktober 1987 fick till resultat att finansbubblan sprack och förde de två kurvorna närmare varandra. Men inom kort avvek de återigen från varandra och luckan mellan dem har ända sedan dess ökat och förblivit stort.

Med andra ord vidmakthåller den långa vågens nedåtgående fas sig själv i form av en sorts ackumulation som förenar en ökande mervärdekvot med en konstant ackumulationskvot. Denna regim åtföljs av en "finansialisering", vars funktion är att omfördela icke ackumulerat mervärde till samhällsskikt som har till uppgift att konsumera det. Mandel hade ganska väl förutsett denna nyliberala skärpning av samhällsförhållandena:

Övergången från den "långa vågen med expanderande grundton" till en "lång våg med stagnerande grundton" skärper den internationella klasskampen. Den röda tråden i den borgerliga ekonomiska politiken blir inte längre försök att dämpa motsättningarna i samhället, utan försök att vältra över kostnaderna för den "egna" industrins förbättrade konkurrensförmåga på löntagarna. Myten om den permanenta fulla sysselsättningen tar avsked... Kampen om mervärdekvoten hamnar i centrum för den ekonomiska och sociala dynamiken, liksom under perioden från sekelskiftet fram till trettioalet.⁴³

Ändå är denna bild ofullständig, eftersom den inte tar hänsyn till de sätt med vilka profitkvoten har blivit återställd. Den kurs som följde skapade en miljö där avsättningsområdena växte långsamt. Lönsamheten har återställts med hjälp av medel som leder till tillbakagång: lönesänkningar istället för en utveckling av den samhälleliga produktiviteten. Men arbetarklassen har inte drabbats av några stora nederlag, och inte heller verkar någon kvalitativt ny "yttre faktor". Öppnandet av östblockets länder för världsmarknaden har skett på ett ytterst selektivt och tillbakaverkande sätt och har inte förändrat landskapet.

Mandel inlemmade faktiskt gradvis denna tidsmässiga utsträckning av klasskampens förlopp i sin analys. 1985 skrev han till exempel:

Just på grund av att arbetarklassens (lönarbetets) *organiska styrka* i utgångsläget och under depressionens första period är så stor, så är utgången av kapitalets intensifierade klassoffensiv mot arbetet långt ifrån säker. Det finns bara en begränsad sannolikhet att proletariatet inom överskådlig framtid kommer att lida ett förkrossande nederlag av den sort som skedde i Tyskland 1933, Spanien 1939 eller Frankrike 1940... Så den mest sannolika varianten under kapitalismen är just den nuvarande depressionens långa varaktighet, med bara delvis automatisering och marginell robotisering som båda åtföljs av överkapacitet i stor skala (och överproduktion av varor), av arbetslöshet i stor skala, och ett omfattande tryck för att suga ut alltmer mervärde från ett antal produktiva arbetsdagar och arbetare som tenderar att stanna av och långsamt minska, det vill säga ett allt större tryck att överexploatera arbetarklassen (sänkta reallöner och socialförsäkringar), för att försvaga eller krossa de fritt organiserade arbetarrörelserna och

undergräva de demokratiska rättigheterna och mänskliga rättigheterna.⁴⁴

Mandels grundläggande förklaring av kapitalismens oförmåga att inleda en ny expansionsfas inskränker sig när det kommer till kritan till en annan av hans centrala teser: automatiseringens begränsningar.

Automatisering och arbetsdag

Mandels läsande av **Grundrisse**⁴⁵ påverkade **Senkapitalismen**, där han för fram en central tes, vars fulla betydelse i viss mening visar sig först idag:

I automatiseringens dubbla karaktär avspeglas kapitalismens hela historiska motsägelsefullhet på ett koncentrerat sätt. Å ena sidan innebär automatiseringen en fulländning av de materiella produktivkrafternas utveckling, som skulle kunna befria mänskligheten från det mekaniska, monotona, själlösa och alienerande arbetets tvång. Å andra sidan innebär automatiseringen ett ökande hot mot arbetstillfället och inkomsten, ökad ångest, osäkerhet och större risker för periodiskt konsumtions- och inkomstbortfall, alltså andlig och moralisk misär. Den kapitalistiska automatiseringen såsom en samtidig och våldsamt utveckling av *arbetets produktivkraft och av varans och kapitalets alienerande destruktivkraft* blir alltså det objektiverade uttrycket för det kapitalistiska produktionssättets inneboende motsättningar.⁴⁶

Mandel går ännu längre när han talar om dess omöjlighet:

Allmän automatisering av storindustrin är omöjlig under senkapitalismen. Att säga, att de kapitalistiska produktionsförhållandena inte kan upphävas, förrän denna generaliserade automation existerar, är lika felaktigt som att vänta sig, att den fortskridande automationen själv skall upphäva dessa kapitalistiska produktionsförhållanden.⁴⁷

Denna uppfattning gör det möjligt att betona den viktigaste orsaken till varför kapitalismen har kört fast, vilken (som jag har försökt visa på annat ställe⁴⁸) återspeglar en tudelad verklighet. Utöver det samhälleliga motståndet, försvaret av rättmätiga erövringar som gjorts under åren av expansion, så ställs kapitalismen inför sin egen oförmåga att överbrygga klyftan mellan utbudet av varor och den samlade efterfrågan. Den försöker (utan att i tillräckligt stor utsträckning lyckas) att "åter förvandla" de i ganska stor utsträckning socialiserade sätten att tillfredsställa behoven "till varor". Eftersom marknadernas utvidgning inte har lett till motsvarande ökning av intäkterna, och i och med att de olika produkterna mycket snabbt blir omoderna, så har de två senaste decenniernas många tekniska uppfinningar inte medfört tillräckligt stora produktivitetssökningar. Det förklarar "Solows paradox", som säger att produktivitetssökningarna förblir begränsade trots de teknologiska uppfinningarna och omvandlingen av arbetets organisering.⁴⁹

Det är bristen på varor som passar för massproduktion och -konsumtion som står i vägen för en upprepning av "fordismens goda cirkel". Om denna tolkning är riktigt, så kanske kapitalismen för första gången i sin historia står inför en systemkris. Denna kris utmanar kapitalismens egna kriterier för effektivitet, i så måtto kapitalismen mer och mer är oförmögen att "förvandla" de för närvarande mest trängande behoven – sjukvård, utbildning, boende, livskvalitet och framförallt, definitionsmäs-

44 "Marx, the present crisis and the future of labour", s 441, 444.

45 Se i synnerhet Mandels bok **The Formation of the Economic Thought of Karl Marx: 1843 to Capital**, New York 1971.

46 *Senkapitalismen del 1*, s 123-124.

47 *Senkapitalismen del 2*, s 166.

48 Michel Husson, **Misère du capital: Une critique du néolibéralisme**, Paris 1996.

49 Se Michel Husson, "Du ralentissement de la productivité", *Revue de l'IREs*, nr 22, hösten 1996, och **Les ajustements de l'emploi**, som kommer att publiceras.

sigt, fritiden – till lönsamma varor. Om, för att använda Robert Boyers ord, den dåliga kapitalismen tränger ut den goda kapitalismen, så är det på grund av att det goda sättet att göra profiter (en snabb ökning av den samhälleliga produktiviteten) ersätts av det dåliga, nämligen lönesänkningar i alla dess former. Att se ”finansialiseringen” som den viktigaste kännetecknet på denna form är att behandla verkan som orsak och stanna på ytan, och inte kritisera kapitalismen på ett sätt som går till botten med dess förutsättningar.⁵⁰ Om man, med andra ord, skulle tänka sig att finansmarknadens makt skulle kunna kontrolleras, så skulle inte det på något sätt lösa den grundläggande svårigheten: att de samhälleliga behoven, såsom de uttrycks historiskt och konkret i de mest utvecklade samhällena, inte kan tas med i beräkningen.

Det svar som idag ges på denna svårighet motverkar sig själv. Istället för att lägga grunden till förutsättningar för en ny expansion, är kapitalismens lösning att inrätta ett

... *dubbelt samhälle*, som delar upp dagens proletariat i två fientligt stämnda grupper: de som fortfarande är indragna (eller nyligen har dragits in, speciellt i de så kallade ”länderna i tredje världen”) i processen att producera mervärde, det vill säga i den *kapitalistiska produktionsprocessen* (om än för tendentiellt allt lägre löner), och de som utestängs från denna process och överlever på alla möjliga andra sätt än att sälja sin arbetskraft till kapitalisterna (eller den borgerliga staten): socialbidrag, inom ”oberoende” verksamheter, som småbönder eller småhantverkare, återvända till hemarbete (kvinnor)... etc...

Kapitalet vill nu bara minska sina lönekostnader för direkt utbetalda löner, och de tenderar då, som ett resultat av en enormt utökad industriell reservarmé, oundvikligen att minska... Det lägger nya och enorma hinder i vägen för de nya teknologiernas och ”robotismens” *verkligt befriande möjligheter*, i så måtto som det tenderar att på ett elitistiskt sätt vidmakthålla samhällets uppdelning i de som får den nödvändiga fritiden och möjligheten att skörda vetenskapens och civilisationens alla frukter – som bara går att uppnå på grundval av att tillfredsställa de grundläggande materiella behoven – och de som (inklusive de som själva dömer sig till det genom en självvald asketism) är dömda till att tillbringa alltmer av sin tid som ”lastdjur”, för att än en gång citera Marx uttrycksfulla formulering.

Det verkliga dilemma och det grundläggande historiska alternativ som mänskligheten står inför idag är detta: *antingen en radikal minskning av arbetstiden för alla* – till att börja med halva arbetsdagen eller en halv arbetsvecka – eller en fortsatt uppdelning av samhället i de som producerar och de som administrerar. En radikal minskning av arbetstiden *för alla* – som var Marx’ storslagna frigörande vision – är oundgänglig, både för att alla ska kunna tillägna sig kunskap och vetenskap, och för självstyre för alla (det vill säga de associerade producenternas styre). Utan denna minskning är båda sakerna en utopi.⁵¹

Kapitalismen: sen eller senil?

I en artikel från 1968 erkände Mandel att han inte var helt såld på begreppet ”senkapitalism”:

Den tyska termen *Spätkapitalismus* förefaller intressant men antyder helt enkelt en tidssekvens och är svår att översätta till flera språk. Så tills dess att någon kan presentera ett bättre namn – och detta är en utmaning mot er, mina vänner – kommer vi tillsvidare att hålla oss till ”neokapitalism”.⁵²

Denna tvekan, som till sist skulle sluta med ett annat beslut, är egendomlig, eftersom de två benämningarna har nästan motsatta bibetydelser. Ordet ”neokapitalism” verkar antyda en andra

50 Se Husson, ”Contre le fétichisme de la finance”, *Critique Communiste*, nr 149, 1997.

51 ”Marx, the present crisis and the future of labour”, s 447.

52 [Arbetarna under neokapitalismen](#), på marxistarkiv.se, s 2.

ungdomsperiod, medan "senkapitalism" ger en känsla av ålderdom. Utan att vilja ge detta ord-klyveri onödigt stor betydelse, så förefaller det lämpligare att tala om en "mogen kapitalism". Den kapitalismen var faktiskt vid sina sinnens fulla bruk, vilket hjälper oss att komma ihåg vilka enorma prestationer den utförde mellan 1945 och 1975. Men det var också en kapitalism som hade en benägenhet att bli utmattad, köra slut på sig och avslöja sina begränsningar. Om vi tänjer på denna liknelse skulle vi idag kunna säga att den har drabbats av senilitet, och att den förgäves försöker återerövra sin ungdoms sorglösa hänryckning med hjälp av nyliberalernas kvacksalvarmediciner.

När det kommer till kritan betyder adjektiven knappast någonting. Det viktigaste är att inse att Mandels begrepp bestämt ska åtskiljas från den sorts historiska determinism som presenterar "senkapitalismen" som "slutstadiet" på gränsen till ett oundvikligt sammanbrott. Mandel säger något annat. För honom innebar aldrig de enorma prestationer som efterkrigstidens kapitalism utförde att den på ett oåterkalleligt sätt hade lärt sig att behärska sina motsättningar. Tvärtom förebådade de en radikal utmaning. "Fordismens" framgångar utgjorde det bästa kapitalismen kunde förmå, men när väl parenteserna hade slutits blev det allt tydligare att systemet var oförmöget att vidmakthålla sig själv med andra medel än ett stort steg bakåt. Det är således, som Mandel uppmanar oss, hög tid att vi på nytt tillägnar oss den mest radikala marxistiska kritiken av kapitalismen och i praktiken ställer frågan att gå utöver den.

Francisco Louçã - Ernest Mandel och historiens pulsslag

Ernest Mandels **Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen** var hans sista viktigare teoretiska arbete. I den andra [engelska] upplagan av denna bok från 1995 har två nya kapitel som behandlar det nuvarande läget i debatten lagts till till den första upplagan (1980), och de färdigställdes och trycktes strax före författarens död i juli 1995. Denna text är kulmen på 30 års forskning kring ett ämne som till stor del omdefinierades och stakades ut av Mandel: hans argument, inklusive den polemiska ton som hans vänner uppskattade, sammanställer en bred syn på kapitalismens utveckling som civilisation, det vill säga dess viktigaste ekonomiska och samhälleliga tendenser, och dess inbördes förhållande till de politiska faktorerna i ett historiskt perspektiv.

Mandelns första artikel i detta ämne daterar sig från 1964, och publicerades först i *Socialist Register*. Hans övergripande och nyskapande analys av marxismens ekonomi, **Marxist Economic Theory** [Marxistisk ekonomisk teori], hade publicerats bara två år tidigare, men i denna bok togs inte de långa perioderna i kapitalismens historia under övervägande: i **Marxist Economic Theory** förklarar han affärs cyklerna utifrån Marx' uppfattning om upprepade investeringscykler, och han diskuterar inga andra perioder. Det speciella med artikeln från 1964 var att den breddade detta perspektiv och tog i betraktande tre viktiga författare som la grunden till en preliminär forskning om långa vågor: Kondratiev (nämligen hans avhandlingar från 1922, 1924 och 1926 och debatten på Konjunktur-institutet i Moskva som gavs ut 1928),¹ Trotskij (nämligen hans rapport till Kominterns konferens 1921 och hans diskussion med Kondratiev 1923)² och Schumpeter (huvudsakligen i hans bok **Business Cycles** [Affärs cykler] från 1939, men också en del uppsatser som har publicerats sedan slutet av 1920-talet).³

1964 föreslog Mandel en ny teori som grundades på dessa bidrag, och han förutsåg att efterkrigstidens boom och "trettio gyllene år" inom kort kunde förväntas ta slut. Dessa två ämnen blev därefter den centrala delen i hans senare forskning. Lite senare skrev han **Senkapitalismen** (som ursprungligen gavs ut på tyska 1972), som är det viktigaste verket under den förnyade diskussionen om Kondratiev-vågor bland marxister. Det är förvisso hans förnämsta verk och utgör en global analys av kapitalismen och de strukturella förändringar den har genomgått under den fjärde långa våg som inleddes efter Andra världskriget. Denna bok sammanfattades och utvecklades i de Alfred Marshall-föreläsningar som Mandel 1978 höll på inbjudan av universitetet i Cambridge, och vilka utgör de fyra första kapitlen i **Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen** [och hela den svenska utgåvan – öa].

1989 organiserade Mandel i samarbete med Alfred Kleinknecht och Immanuel Wallerstein en konferens i Bryssel, som utgjorde ett viktigt nytt försök att sammanställa och återuppta forskningen om långa vågor. Hans bidrag till denna konferens "Den internationella debatten om långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen: ett mellanliggande bokslut", utvecklades närmare i de två kapitel som förbereddes till den andra engelska upplagan av boken **Långa vågor** (1995). Den historiska teorin, definitionen av forskningsmetoden och kritiken av den ortodoxa ekonomin utvidgades till vad som utgör ett avgörande bidrag och framgångsrik utmaning av de traditionella tolkningarna av den ekonomiska och sociala utvecklingen och förändringarna. Utvecklingen av detta forskningsprogram är temat för de följande sidorna.

- 1 Nikolaj Kondratievs viktigaste artiklar, alla hans statistiska tabeller och tekniska kommentarer och indikatorer har givits ut på franska av Louis Fontvieille (N D Kondratiev, **Les Grand Cycles de la Conjoncture**, Paris 1992). [En engelsk utgåva publicerades 1998 av Pickering & Chatto, **The Pickering Masters**, i 4 band. Den innehåller också flera andra av Kondratievs artiklar – öa.]
- 2 Leo Trotskij's rapport till Komintern finns på marxistarkiv.se, "**Världsläget (Rapport om den världsekonomiska krisen och Kommunistiska internationalens nya uppgifter)**". Hans kritik av Kondratiev finns i artikeln "**Den kapitalistiska utvecklingskurvan**", som även den finns på marxistarkiv.se.
- 3 Joseph Schumpeter, **Business cycles : a theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process**, Philadelphia, PA : Porcupine Press, repr. 1989.

Forskningsprogrammets ursprung

Forskningsprogrammet om långa vågor inleddes samtidigt av flera politiska aktivister och akademiska författare som tolkade de distinkta perioderna av minskad och ökad tillväxt under 1800-talet: Parvus (viktigaste uppsats 1901) och Van Gelderen (1913) var aktiva i den tidiga socialdemokratiska rörelsen, medan Bresciani Turrone (1913, 1916), Pareto (1913) och Tonelli (1921) sysslade med akademisk forskning. Trots sina skillnader var alla dessa författare överens på två avgörande punkter: kronologin över de långa perioderna av expansion och nedgång, och ett perspektiv som kombinerade sociala, politiska och ekonomiska faktorer. För Pareto kännetecknades de långa cyklerna av motsättningar inom den härskande eliten, nämligen växlingen mellan perioder av dominans för spekulanter och rentier*, och Turrone och Tonelli menade, precis som Parvus och Van Gelderen, att de sociala striderna och profitkvotens tidsschema var omöjliga att skilja åt.

Dessa särskilda drag gjorde att programmet hamnade i marginalen eller i motsättning till den nyligen uppkomna nyklassiska ekonomiska skolan (där samma Pareto spelade en viktig roll), eftersom programmet handlade om ekonomiska förändringar och byten av regimer och inte om någon sorts metafysisk tendens till jämvikt. Med andra ord var forskningsprogrammet om långa vågor historiskt till sin natur och återspeglade de kunskapsteoretiska krav som ställdes när man närmade sig ekonomin på ett realistiskt sätt, medan den traditionella ekonomin grundade sig på de newtonska egenskaperna hos ett universum där prisernas rörelser innehåller all information och kapslar in en naturlig tendens till jämvikt. Det faktum att man räknade med politisk oro och sociala strider utmanade dessutom den idé om sammanstrålning och harmoni i laissez-faire-samhället som Mandeville beskrev i sin **Fable of the Bees** [Sagan om bina].

Van Gelderen, som var författare till den mest exakta och fullständiga framställningen av forskningen,⁴ betonade framförallt förbindelserna mellan faktorer som för traditionella ekonomer är ett avgörande bevis på att programmet är eklektiskt och utan samband. Kondratiev som började studera frågan 1922 och bortsåg från Van Gelderens bidrag, kom fram till samma slutsats och förde fram en ny formulering av ett samlat sätt att närma sig frågan om långa perioder. Men hans detaljerade beskrivning av ”långa cykler” diskuterades intensivt av två viktiga utmanare, Trotskij och Oparin.

Trotskij tal vid Kominterns konferens 1921 medgav att det existerade olika stadier och konjunkturer i den kapitalistiska utvecklingen, och är faktiskt det första inlägget i den ryska debatten. Trotskij hade känt och hade arbetat ihop med Parvus, och han var helt säkert medveten om hans uppfattning om *Sturm und Drang*-perioder av kapitalistisk expansion som följdes av perioder av depression.⁵ Hans inlägg grundade sig underförstått på denna uppfattning och gick mot Bela Kuns och det tyska KPD:s ultravänsteristiska ståndpunkter. Kun och KPD stödde tesen om en omedelbart förestående revolution och uppmanade följaktligen till offensiva aktioner på grundval av kapitalismens omedelbart förestående sammanbrott.

När Kondratievs första uppsats om ”Konjunktursens långa cykler” kom ut 1922 var författaren troligen övertygad om att de flesta delade hans beskrivning och hypoteser, och han kunde inte dölja sin förvåning när Trotskij riktade skarp kritik mot hans text. I sin artikel från sommaren 1923 använde Trotskij data från *Times* i London för att visa att ”den kapitalistiska utvecklingskurvan”

* **Rentier** är en person som lever på räntor av sin förmögenhet – öa.

4 Van Gelderen skrev bara en artikelserie om långa vågor: ”Springvloed – Beschouwingen over Industrieelle Ontwikkeling en Prijsbeweging” (1913), återgivna i *Die Nieuwe Tijd*, nr 4, 5, 6, Amsterdam 1973. Hans teorier utvecklades senare av hans vän De Wolff, men båda skrev på holländska och var i stort sett okända för sin egen och senare generationer av forskare. Efter att ha publicerat sin artiklar skrev inte Van Gelderen något mer i ämnet, och senare avbröts hans arbete och till med spridandet av hans skrifter av ett tragiskt öde (1940 begick han självmord när nazisterna invaderade hans land). Kondratiev och övriga deltagare i diskussionen på Konjunkturinstitutet i Moskva 1926 kände inte till hans arbete, som översattes från holländska och gavs ut på engelska första gången i Christopher Freeman, red, **Long Wave Theory**, Aldershot 1996.

5 Alexander Parvus, ”Die Handelskrisis und die Gewerkschaften” (Auszug), i Parvus m fl, **Die langen Wellen der Konjunktur**, Berlin 1972.

emellanåt svängde tvärt⁶ under inverkan från yttre händelser, nämligen revolutioner, krig eller andra politiska förändringar. Följaktligen kritiserade han Kondratiev för dennes försök att göra alla politiska faktorer endogena, det vill säga för att bortse från samhällsprocessernas självständighet i förhållande till den ekonomiska sfären. I själva verket var Trotskij under denna period indragen i en annan politisk strid, mot Bucharin och tanken på ett bevarande eller en stabilisering av det kapitalistiska systemet. Trotskij förkastade tanken att ekonomin automatiskt kunde anpassa sig till uppgångar eller nedgångar utan hänsyn till den strategiska dimensionen – som hos Kondratiev. Men åsikterna från 1921 och 1923 hängde samman: för Trotskij var det stora politiska (yttre) händelser som bestämde både den långa vågens uppgång och nedgång, som inte var något annat än en avgörande förändring av ekonomins riktning. Medan de samhälleliga förhållandena mognade under varje period, så antog man att de politiska faktorerna begränsades av hela dynamiken, tills de inre motsättningarna gjorde att den ”rörliga jämvikten” ånyo rämnade.

Uppenbarligen blev Kondratiev överraskad av kritiken, och till sitt försvar citerade han ur Trotskijs tal från 1921. Men han drev inte frågan vidare, utan utvecklade sin egen ståndpunkt och försökte undvika direkta politiska slutsatser. Under debatten vid institutet 1926 syntes knappast några sådana tolkningar. I motsats till Trotskij hävdade Kondratiev att hela dynamiken avgjordes av inre ekonomiska motsättningar, som i själva verket omfattade och avgjorde de politiska faktorerna.

Den andra viktiga kritiken utvecklades av Oparin, en forskare vid Konjunkturinstitutet i Moskva som leddes av Kondratiev, och som lade fram en motrapport under seminariet 1926. Den viktigaste punkten under denna debatt gällde de statistiska metoder som användes för att upptäcka långa vågor. I grund och botten använde Kondratiev flera olika sorters funktioner för att framställa utvecklingslinjerna, och han menade att man skulle analysera avvikelserna i utvecklingen för att hitta de långa svängningarna. Oparin kritiserade med rätta det godtyckliga valet av funktioner, men Kondratiev kunde lätt avvisa Oparins eget alternativ, eftersom det grundade sig på antagandet att det fanns ett antal åtskilda jämviktspunkter och en ”naturlig” tillväxttakt för guldreserverna, som Cassels tidiga valutateori hade hävdad.

Kort därefter avsattes Kondratiev från sin ställning, spärrades in nära Moskva och sköts senare på Stalins order. En del av hans skrifter från fängelset, som behandlar allmänna metodologiska frågor, publicerades i Ryssland först 1992 och har ännu inte översatts. Därefter skedde med sällsynta undantag (till exempel Imbert, Dupriez) ett långt avbrott i forskningen, fram tills den återupptogs på 1960-talet under inflytande från Mandel.

Mandels bidrag

I sin omvärdering av denna debatt förde Mandel fram en ny hypotes, som var central för hans forskning: det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar förklarar övergången från expansion till depression, men det behövs systemchocker, det vill säga yttre faktorer som sprider sig genom ekonomin, för att framkalla en ny expansionsfas.

Detta är inte en syntes mellan Trotskij och Kondratiev, utan är i själva verket en ny och ursprunglig teori som skiljer sig ganska mycket från de tidigare. Den tillför de politiska och sociala processernas oberoende, men överger ändå inte kravet att formulera ekonomiska lagar (eller tendenser) som uttrycker kapitalismens dialektik.

Med detta var Mandel en av de första forskare som skrev om långa vågor som övervägde behovet av en historiskt integrerad förklaring, och faktiskt slog fast den som själva förutsättningen för att forskningen skulle kunna genomföras. Den stora majoriteten av forskare grundade sina undersökningar på utjämnande tekniker som härleddes ur en analys av trendavvikelser och på att omvandla

6 Hans tidsschema över dessa förändringar såg ut som följande: 1781-1851, 1851-1873, 1873-1894, 1894-1913, 1913-... Detta faller nära samman med tidigare författares kronologi, nämligen italienarna och Van Gelderen, som Trotskij troligen inte kände till. Att så många självständigt arbetande författares kronologi stämmer överens talar för att det finns särskilda drag hos den kapitalistiska historiska utvecklingen under 1800-talet.

data för att kunna bryta ned serierna till en trend och en cyklisk rörelse (som Kondratiev, Oparin, Kuznets, Imbert, Dupriez, Duijn, Kleinknecht, Mensjikov, Ewijk, Zwan, Hartman, Metz, Reijnders, m fl). Andra lämnade dataanalyserna och framkastade att det gick att ersätta inledande bevis med modellsimuleringar (Forrester, Serman, Mosekilde, m fl). Undantag var Gordon (och ackumulationsskolans första arbeten om samhällsstrukturer), vissa av de franska regulationisterna, Shaikh, Wallerstein, Freeman, Perez, Tylecote, Rosier, Dockès Kleinknecht och en del historiker som hade skrivit om den kapitalistiska utvecklingens faser, som Maddison. I denna grupp framstår Mandel som den första forskare som slog fast ett modernt historiskt sätt att närma sig frågan om långa vågor.

Det finns två avgörande skäl varför man ska föredra en historisk metod för analysen, som Mandel gjorde. Det första framtvings av själva målet: långa utvecklingsperioder kan inte antas styras av samma strukturella förhållanden hela tiden,⁷ eftersom förändringar – den samhälleliga världens morfogenetiska* omvandlingar – är ett konstant drag hos ekonomin och omfattar så olika händelser och faktorer som teknologiska uppfinningar, förändrade arbetsförhållanden, politiska institutioner, marknadens storlek och uppbyggnad, olika samhällsgruppers utvecklande av kulturella kännetecken eller strategier. Under dessa omständigheter är en statistisk metod som grundar sig på förutsättningar om jämvikt dömd att misslyckas: den uppdelning av trendcykeln som är grunden för de traditionella ekonometriska metoderna antar en självständig roll mellan de två uppsättningarna fenomen och principen om strukturell orsaksmässig stabilitet. Givetvis är ingen av dessa hypoteser acceptabel för att analysera verkliga historiska serier. Som en konsekvens av det måste man misstänka att den traditionella statistikens oförmåga att upptäcka långa vågor inte är en återspeglning av verkligheten utan snarare orsakad av själva de metoder som har använts för att undersöka data.⁸

Den andra viktigare faktor som talar för att använda historiska analysmetoder är att ekonomiska förhållanden inte ensamma kan förklara långsiktiga förändringar på ett uttömmande sätt. Som Polanyi påpekade i sin **Den stora omdaning** (1944), så är föreställningen att den ekonomiska sfären fungerar på ett oberoende och mekaniskt sätt och tvingar sig på samhället en ideologisk projicering av liberalismen och ett kontraktualistiskt* sätt att rättfärdiga den ofullkomliga marknaden. Världsbilden att det finns en mäktig allmän jämvikt är en fantasi och har ingen som helst heuristisk styrka.[†] De ekonomiska förhållandena är i själva verket en del av de komplicerade samhällsprocesserna.

7 Det är intressant att notera en tidigare diskussion (som inte har något samband med det nuvarande ämnet) om den strukturella stabiliteten och möjligheten att tillämpa flera korrelationsmetoder på verkliga historiska data. I slutet av 1930-talet riktade John Maynard Keynes hård kritik mot Jan Tinbergen för hans sätt att använda ekonometriska metoder på tioårsperioden 1922-33, eftersom den sortens metoder förutsätter någon sorts strukturell stabilitet under den period som studeras. Man kan tillägga att dessa argument är ännu mer tillämpliga om man utsträcker hypotesen om strukturell stabilitet över 200 år.

* Med **morfogenetisk** menar man materiens inneboende kapacitet att skapa olika former – öa.

8 I normala ekonomiska serier finns det anledning att förvänta sig både avsaknad av orörlighet (utifrån den allmänna tillväxten och förändringarna av medelvärde och varians) och automatiska samband (utifrån seriernas historiska egenskaper) och heteroskedasticitet (variationerna av variansen i de strukturella förändringar som olika regimer utgör) [inom statistiken är en rad slumpmässiga variabler *heteroskedastiska* om variabelerna har olika varians – öa]. För att möjliggöra statistiska tester har man traditionellt hanterat dessa särdrag genom att göra våld på data: omvandlingar för att eliminera rörlighet och automatiska samband, och någon form av viktningssprocedur för att eliminera varierande varians. Dessa metoder är otillräckliga, leder till felaktiga resultat och står i motsättning till va historiska analyser av verkliga händelser visar.

Det är också talande att de två personer som delade på det första Nobelpriset i ekonomi (1969), Ragnar Frisch och Jan Tinbergen, som fick priset för sina avgörande bidrag till grundandet av det ekonometriska programmet, båda godtog hypotesen om långa vågor trots att de traditionella ekonometriska metoderna inte lyckades bevisa deras existens. Historien betraktades alltså som ett annat och avgörande bevis.

* **Kontraktualism** eller kontraktsteori är ett politiskt begrepp och en morallära som till en början härleddes ur naturrätten. Samhället och världen styr det moraliska handlandet, etik betraktas som en överenskommelse (kontrakt) mellan individer eller mellan en individ och samhället – öa.

† **Heuristik** används inom vetenskapsteorin. Termen användes bland annat för metodologiska regler som anger hur ett forskningsprogram bör utvecklas, så kallad positiv heuristik. Negativ heuristik innebär följaktligen de metoder inom forskningen som helst bör undvikas – öa.

Hela diskussionen om de orsaksmässiga faktorerna är endogena [inre] eller exogena [yttre] – som kortfattat sammanfattas i Mandels bok – utgår från en sådan föreställning, och den har påverkat vilka metoder många forskare har valt. För Kondratiev och majoriteten av de som har analyserat de långa vågorna, är den perfekta modellen för ett orsakssammanhang en modell som på ett uttömmande sätt skiljer mellan inre och yttre variabler och ger den avgörande rollen åt de förra. Sådana krav infördes i Kuznets' och Langes genomgång av Schumpeters **Business Cycles**,⁹ och de betonades senare av andra kritiker av programmet. De accepteras idag av de flesta utövare.

Icke desto mindre har denna inställning en inre självmotsägelse. Ty med en fullständigt endogen förklaring hävdar man på ett överdrivet sätt att ekonomiska funktioner styr de viktigaste samhällsliga händelserna, krig och revolutioner, liksom alla politiska styrkor och den institutionella omgivningen. Att förklara allt är liktydigt med att ta sin tillflykt till en allomfattande mekanism. Som en följd av det kan och borde man inte på ett meningsfullt sätt kunna utesluta spåren och påverkan av dessa faktorer ur serierna, eftersom de ses som en del av den endogena mekanismen. Men de forskare som använder metoden att bryta ner trendcykeln tvingas göra det, och måste för att kunna upptäcka långa vågor till största delen avlägsna de variationer som finns under de två världskrigen.¹⁰ I så fall är slutsatsen motsägelsefull och omotiverad. Man kan inte påstå att något är verkligt om bevisen för det är statistiskt konstruerade och tar bort en del av historien ur de historiska serierna.

Å andra sidan har den statistiska sönderdelningen av serierna hämtat sin inspiration ur Ragnar Frischs uppfattning om affärscykler. 1933 definierade han i en banbrytande avhandling en modell som innehöll ett impulssystem (icke systematiska eller slumpmässiga impulser) och ett överförings-system (som motsvarade hur en dämpande mekanism uppträdde systematiskt).¹¹ För att kunna avlägsna de våldsamma avvikelser som världskrigen orsakade i de verkliga serierna, tvingas forskare som följer denna metod att jämföra dessa händelser med slumpmässiga och yttre faktorer. Det är givetvis motsatsen till att säga att dessa processer bara är resultatet av ekonomiska strävanden. Enligt den positivistiska kunskapsteori som finns underförstådd i den traditionella ekonometrin, så definieras dessutom orsakssammanhangen av yttre krafter som ligger närmare, och således borde man ta med krig eller samhällskonflikter i beräkningen och inte bortse från dem som förklaringar.¹² Men eftersom priset för att godta sådana påståenden är att förneka cyklerna är självreglerande, så föredrar en del forskare att leva med den motsättning som det innebär att hävda att endogenicitet är det riktiga orsakssammanhanget, och förvisa de variabler som missköter sig till den fullständiga exogenicitetens skärseld.

Mandels arbeten pekar på en utväg ur denna kontraproduktiva motsättning: ett historiskt sätt att närma sig de kapitalistiska utvecklingsfaserna, och sluta att söka efter säkerhet på basis av ineffektiva försök att statistiskt bevisa något som den traditionella statistiken inte kan upptäcka. Eftersom föremålet är historien, förefaller det vara en välgrundad visdom.

”Parametrisk determinism” och halvt oberoende variabler

Den historiska analysen kan och bör utvecklas samtidigt med strikta statistiska och formella metoder.

9 Simon Kuznets, ”Schumpeter’s *Business Cycles*”, i *American Economic Review* nr 30, 1940, s 257-71; Oskar Lange, ”Schumpeter’s *Business Cycles*”, i *Review of Economic Statistics* nr 23, 1941, s 190-93.

10 Se exempelvis Metz, som med eftertryck förkunnar att världskrigen är ”avskilda delar” i de statistiska serierna som man borde eliminera och bortse från (Rainer Metz, ”A Re-examination of Long Waves in Aggregate Production Series”, i Kleinknecht, Mandel och Wallerstein, red, **New Findings in Long Wave Research**, London 1992, s 110).

11 Ragnar Frisch, ”Propagation Problems and Impulse Problems in Dynamic Economics”, i K Koch, red, **Economic Essays in Honour of Gustave Cassell**, London 1933, s 171-205.

12 Utifrån denna synvinkel finns det en motsättning mellan de traditionella ekonomiska modellerna (som hänför orsakssammanhang till inre mekanismer som skapar en jämvikt, det vill säga inte skapar några händelser alls) och programmets positivistiska grund (som hänför orsakssammanhang till yttre variabler). Denna paradox är uppenbar i Schumpeters arbeten om cykler och långa vågor. Han försökte lösa den med en eklektisk kombination av historiska insikter om att banbrytande uppfinningar orsakade omväxling och utmanade jämviktstillståndet, och de traditionella uppfattningarna om sammanstrålning mot jämvikt. I Schumpeters schema är därför förändringar endogena i hur det kapitalistiska systemet fungerar.

der. Med början i **Senkapitalismen** argumenterade Mandel för att det finns en speciell förbindelse som skulle grundas på en uppfattning om ”delvis självständiga variabler” som återger ”alla det kapitalistiska produktionssättets grundläggande proportioner”,¹³ nämligen kapitalets organiska sammansättning (inklusive volymen på och fördelningen av kapitalet), kapitalets struktur (proportionerna mellan fast och rörligt kapital, och fördelningen av dem mellan olika branscher), mervärdekvoten, ackumulationskvoten (och den produktiva och icke produktiva konsumtionen av mervärdet), utvecklingen av kapitalets rotationsperioder, och hur utbytet mellan avdelning I och II ser ut. Denna mångfald av faktorer förklarar profitkvotens rörelser som är den avgörande orsaken till både Juglars cykler och Kondratiev-vågorna.¹⁴

Denna uppfattning innebär en genomgripande omprövning av de marxistiska diskussionerna i denna fråga, eftersom Luxemburg, Hilferding, Grossmann och Bucharin grundade sina analyser på de cykler som finns i **Kapitalets** reproduktionsschema. Mandel kritiserade dessa försök, som urholkas av modellens jämviktsegenskaper och av att schemana är förenklade. Om en ekonom ska studera den inneboende tendensen till en rubbning av denna jämvikt, då menar Mandel att det avgörande ömsesidiga beroendet mellan de orsaksmässiga faktorerna och deras delvisa självständighet bara är begripliga inom vissa konkreta ramar. Men andra ord måste historien förlikas med teorin: en teori utan historia är stum och en historia utan teori är blind.

I en av sina sista uppsatser, som gavs ut 1968, tog Kalecki itu med en liknande fråga, och framkastade begreppet ”halvt oberoende variabler” för krafter som är yttre utifrån de nuvarande matematiska modellerna, men ändå befinner sig inom ramen för vad som kan förklaras med teorin.¹⁵ I Kaleckis modell förklarar dessa variabler ekonomins tillväxt och slutliga förändringar, det vill säga de utgör historien. Kalecki överger det ambitiösa programmet att göra orsakssammanhangen helt och hållet endogena, och hans argument antyder att man inte kan använda en enkel modell med ett litet antal variabler för att framställa verkligheten på ett tillförlitligt sätt. För att analysera samhällsförhållandenas komplicerade karaktär krävs det flexibla, delvisa och begränsade modeller, men också en allmän teori om den ekonomiska processen där sådana modeller och resultat går att tolka. Men Kalecki utvecklade aldrig denna insikt, även om det är uppenbart att många av de centrala variablerna i vissa av de viktigaste ekonomiska modellerna är av denna sort.¹⁶

Det är därför Mandels uppfattning om ”delvis självständiga variabler” är så viktig, eftersom den utvecklar det centrala villkoret för marxismen att inlemma historien. Istället för de alltför förenklade gissningar som de formella modellerna med tre eller fyra dimensioner innebär, så bedöms historien i sin organiska helhet – vad det handlar om är processer och inte jämvikt, förändring och inte ett oavbrutet sammanhang, dialektik och inte orsaksmässig oföränderlighet, konkreta och totala tendenser och inte en abstrakt och totalitär determinism.

I en biografisk skiss som han under de sista åren av sitt liv förberedde till **Biographical Dictionary of Dissenting Economists**, hävdade Mandel att en av hans viktigaste bidrag var uppfattningen om ”dialektisk (parametrisk) determinism” till skillnad från den ”mekaniska determinism”¹⁷ som känne-

13 **Senkapitalismen, del 1**, på marxistarkiv.se, s 17.

14 I ett privat brev till författaren (3 mars 1995) hävdade Mandel att dessa ”delvis självständiga variabler” återspeglade samhällsutvecklingens historiskt begränsade men osäkra och komplicerade riktning. Därför omfattade variablerna en del politiska faktorer, liksom ekonomiska faktorer som i sig själva är en del av samhällskonflikterna och den verkliga historien.

15 Michael Kalecki, ”Trends and Business Cycles Reconsidered”, i *Economic Journal* nr 78 1968, s 262-76.

16 Det är uppenbarligen fallet med Marx’ profitkvot, Schumpeters syn på uppfinningar, och även Keynes’ tre ”psykologiska lagar” (att föredra likviditet, benägenhet att konsumera, och vad som avgör kapitalets marginaleffektivitet). Inom den ortodoxa makroekonomin finns också detta problem, till exempel i form av den dubbla beskrivningen av investeringar som oberoende (yttre) och framkallade (inre), som därmed ifrågasätter det positivistiska kravet på en otvetydig tendens.

17 ”Således försöker Mandel utveckla en enhetlig teori för den ekonomiska och sociala/politiska vetenskapen, grundad på en dialektisk (parametrisk) syn på determinismen till skillnad från en mekanisk. En sådan syn på determinismen för in möjligheten, nej oundvikligheten, att göra val i de ekonomiska och samhällseliga processerna – men val inom vissa givna ramar, och val som när det kommer till kritan avgörs av samhällseliga intressen som kommer att stå i konflikt till varandra, försävt det inte en dag kommer att upprättas ett klasslöst samhälle.” (Mandel, i Arestis,

tecknar den allmänna jämviktsekonomi och de traditionella ekonometriska metoderna. Denna brytning inspireras uppenbarligen av hans livslånga motstånd mot den endimensionella och positivistiska marxismen, men utgör också ett försök att sammanställa ett system där dessa halvt oberoende variabler utformas. Mänskligheten ställer sig de problem som den kan lösa, och inom dessa bestämda begränsningar förekommer konflikter kring kontroll, samordning och makt.¹⁸

Redan 1985 behandlade Mandel detta tema i en uppsats där han diskuterade skillnaden mellan inre och yttre variabler. Ur ekonomisk synvinkel är inre variabler enligt hans uppfattning de variabler som beskriver automatiska processer som härrör ur systemets struktur:

De kan avgöra utvecklingens hastighet, riktning, grad av enhetlighet/olikhet. De kan inte förändra systemets karaktär eller ändra dess övergripande historiska riktning... Utöver systemets inre logik verkar yttre faktorer, som delvis avgör systemets utveckling, åtminstone på kort och medellång sikt...¹⁹

Så långt är det Mandels standardförklaring av Mandel. Men denna uppsats låter till en viktig insikt: systemets inre logik begränsas av en parameterstruktur som beskriver vilka banor det kan ta, och att bara viktiga systemhändelser kan ändra denna inramning.

Följaktligen begränsas varje samspel mellan inre och yttre faktorer alltid av dessa parametrar, av dessa begränsningar, det når sina gränser när det hotar att avlägsna grundläggande mekanismer i systemet...²⁰

I denna mening är de yttre krafterna egentligen inte självständiga, och borde hellre kallas "delvis självständiga variabler", eller om vi följer Kaleckis definition, halvt oberoende. Enligt min åsikt är båda dessa bidrag viktiga tillskott till kritiken av det ortodoxa sättet att närma sig svängningar, oregelbundenheter och cykler under den historiska processen, som begränsade sig till analyser av utjämnande mekanismer som stördes av chocker av "vitt brus" utan innehåll och mening. Kaleckis och Mandels ståndpunkter antyder att analysen av komplicerade fenomen verkligen inte kan reduceras till förenklingar och att det reduktionistiska sättet att närma sig frågan är dömt att misslyckas. När man med syftning på icke linjära samband och former talar om halvt oberoende, så införlivar man något som den endimensionella matematiken och formaliseringarna inte kan inse – de samhälleliga processernas grundläggande komplicerade natur.

Detta blottlägger en del av gåtan bakom de långa vågorna, som är mycket tydliga under speciella perioder i kapitalismens historia. De traditionella teorierna och statistiska metoderna kan inte upptäcka dessa perioder av strukturella förändringar, eftersom de bara lämpar sig för att beskriva oavbrutna sammanhang, sammanstrålning och jämvikt, det vill säga att bortse från historien. Den

Sawyer, red, **A Biographical Dictionary of Dissenting Economists**, Aldershot 1992, s 340.)

18 Varken ursprunget till eller innehållet i denna uppfattning uttalas särskilt klart. I ett privat brev till författaren (9 september 1994) framställde Mandel uppfattningen som ett uttryck för att kampen om samhällsmakten är osäker. Förmodligen påverkades uppfattningen av viss viktig samtida forskning inom biologin och termodynamiken. I artiklar från början av 1980-talet hävdade Levins och Lewontin att stabiliteten hos ett system under utveckling berodde på balansen mellan feedbackprocesser och de parametrar som styr utvecklingstakten och avgör dess begränsningar. Samtidigt hävdade Prigogine och Stengers att utvecklingen av ett systems parametrar kunde ge upphov till kaos och komplexitet och därmed nya sorters ordning. Båda uppfattningarna inspireras av Poincarés tidiga arbete om icke linjära system, och en uppmärksam läsare av Mandels arbeten bör uppmärksamma hur viktiga dessa begrepp är för samhällsvetenskapen. Införandet av komplexitet, tid, osäkerhet, ordning och oordning, ödelägger den traditionella ekonomins bild av en linjär värld i jämvikt, där man framställer sammanstrålning mot jämvikt som en önskvärd egenskap hos systemet, trots att det utgör dess entropiska död. "Parametrisk determinism" understryker orsakssammanhangens karaktär och den samhälleliga utvecklingens gränser, och argumenterar för nya forskningsmetoder. Det viktiga med Mandels bidrag, så som det tillämpas på studierna av historiska processer, härrör uppenbarligen ur det faktum att det föregrep dessa arbeten.

19 "Partially Independent Variables and Internal Logic in Classical Marxist Economic Analysis", först utgiven i *Social Sciences Information* 14(3) 1985, s 485-505, nyutgiven i Ulf Himmelstrand, red, **Interfaces in Economic and Social Analysis** London 1992, s 33-50.

20 *Ibid*, s 39.

massiva mängden av empiriska bevis som finns i **Senkapitalismen** och vilka sammanfattades i **Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen** är istället ett kraftprov för att framlägga sin åsikt om de systemförändringar som är kapitalismens själva utvecklingsprocess, alltså dess på varandra följande "maskinsystem", teknologiska revolutioner och samhällseliga motsättningar.²¹ Ur denna synvinkel var Mandels forskning ett avgörande vetenskapligt framsteg.

Komplexitet och historia

Mandel betonade den nära likheten mellan hans teori och Maddisons, som studerade "faserna i den kapitalistiska utvecklingen", även om det fanns en del skillnader i den kronologi han använde. Båda angav att det krävs "systemchocker" för att skapa den energi som behövs för en ny expansiv våg,²² men Mandel var framförallt intresserad av det faktum att vissa av dessa "systemchocker" ledde till en uppgång och andra till en nedgång.²³ Utifrån denna synvinkel är det uppenbart att en strängt deterministisk teknologisk förklaring inte är tillräckligt noggrann, eftersom den allt snabbare takten i teknologiska uppfinningar inte är den enda faktorn av betydelse för att öka kapitalets organiska sammansättning. När det tekniskt-ekonomiska och det samhällsinstitutionella systemet inte stämmer överens kan det förhindra eller utvidga den inverkan som dessa förändringar har på systemet, och samhällsförhållandena är därför den i sista hand avgörande faktorn för den vågformiga utvecklingen.

Detta styrker återigen att historien ska förenas med det verkliga livets ekonomi, det vill säga den politiska ekonomin (eller ekonomin som en "moralisk vetenskap") i klassisk mening. Mandels arbete var ett exempel på en sådan metod, som han klart framställde som ett arbete för att undersöka helheten inklusive inre ekonomiska faktorer, yttre förändringar av omgivningen och förmedlingen via den samhällsekonomiska utvecklingen. Han var medveten om att det var ett villkor för att kunna utforska den konkreta dialektiken mellan objektiva och subjektiva faktorer. Detta historiska sätt att närma sig frågan bekräftades på nytt på detta sätt: "Vi kan därför acceptera tanken att de långa vågorna inte bara utgör rytmiska upp- och nedgångar i den kapitalistiska ekonomiska tillväxten. De bildar distinkta historiska perioder i reell bemärkelse."²⁴

Eftersom Mandels teori grundar sig på "de långa vågornas historiska realitet [som] en integrerad 'total' karaktär",²⁵ gör den det möjligt att ge en uttömmande förklaring av dessa processer. Man måste förvisso kompromissa mellan mycket enkla och formella modeller som går att framställa matematiskt och därmed kan ges ramar, och historiska förklaringar eller allmänna teorier som inte kan beskrivas på ett uttömmande sätt. Genom att välja den första vägen har många forskare blivit gisslan i de tillgängliga statistiska metoderna, närmare bestämt de endimensionella specifikationer som krävs för att lösa ekvationerna, eftersom i normala fall inte ens ett mycket enkelt icke linjärt system går att lösa. Men det är bara icke linjära system som kan efterlikna ekonomins verkliga komplexitet, som exempelvis dessa dissipativa systems* dynamiska stabilitet och samtidiga strukturella instabilitet. Ekonometrins vanliga metoder grundar sig på ett kunskapsteoretiskt misstag och

21 Precis som alla föregripande och globala analyser har Mandels analys några brister. Flera kritiker har pekat på att han ansåg att den "tredje teknologiska revolutionen" (som inleddes efter Andra världskriget) bestod av kärnkraft, automatisering och elektronik (**Senkapitalismen, del 1**, på marxistarkiv.se, s 114-115), medan det idag är uppenbart att den första generationens elektronikprodukter inte var lika viktiga som spridningen av kapitalvaror. Idag röjer (mikro)elektroniken vägen för en ny lång våg av omvandlingar. Men **Senkapitalismen** gavs naturligtvis ut året efter att mikroprocessorn hade uppfunnits, och dennas ekonomiska inverkan blev tydlig först på 1980- och 1990-talet. Å andra sidan vidhåller Mandel 1968 som datum för slutet på fas A i den fjärde långa vågen, och vill därmed ha sagt att de politiska kriterierna har företräde, eftersom krisen för det internationella valutasystemet och den allmänna recession som utgjorde slutet på boomen efter kriget uppstod först några år senare.

22 Angus Maddison, **Dynamic Forces in Capitalist Development**, Oxford 1991. Mandel **Long Waves of Capitalist Development**, London 1995, s 141, not 19 [ej med i svenska upplagan – öa].

23 **Senkapitalismen, del 1**, på marxistarkiv.se, s 79-80.

24 **Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen**, på marxistarkiv.se, s 47.

25 **Ibid**, s 44.

* **Dissipativa strukturer** kallas med ett annat namn "självorganiserande system". Begreppet myntades av kemisten Ilya Prigogine, och han fick 1977 Nobelpriset för sin forskning kring detta – öa.

kan varken förklara de långa vågorna, eller ens upptäcka dem eller några andra sorters historiska processer.²⁶ Att välja det andra alternativet är därmed ett tecken på teoretisk klokhed, och Mandel kämpade för detta alternativ.

Den kvantitativa och empiriska forskningen inom ramen för ett forskningsprogram om långa vågor är fortfarande i sin linda. De motsägelsefulla resultaten rörande profitkvotens långsiktiga rörelser, som Entovs, Poletajevs, Moseleys, Duménils, Altvaters och Shaikhs forskning visar, tyder på att metoderna inte är så robusta, att det saknas information, och att hypotesen fortfarande håller på att preciseras. Svårigheterna är naturligtvis enorma, eftersom den traditionella statistiken inte passar för att göra mätningar utifrån marxistiska begrepp, och teorin är ännu inte tillräckligt utvecklad för att kunna skapa de hypoteser som ska prövas. En del av dessa resultat läggs fram i Mandels sista bok, och de bekräftar åtminstone att ekonomin inte bara går att studera som summan av olika faktorer, utan att skillnaderna mellan olika branscher är centrala för att förstå hur lönsamheten utvecklas, hur teknologiska förändringar påverkar och på vilket sätt det faktum att samhällseliga och ekonomiska undersystem passar dåligt ihop inverkar på detta.

I synnerhet kretsar Mandels teori – och andra modeller över långa vågor som grundas på samma antaganden – kring uppfattningen om makt, eller mer allmänt den samordnande sida hos ekonomin och samhället som är kärnan i historiens pulsslag, och det är en uppfattning som inte går att mäta. Följaktligen behövs det olika förenade metoder för att förstå den verkliga ekonomin.

Kapitalismen går alltså att förklara med två huvudverktyg: den politiska ekonomin, det vill säga historien, och komplexitetens metod, det vill säga att formalisera ekonomins icke linjära, strukturellt instabila och skapande förhållanden. Båda dessa metoder ifrågasätter den nyklassiska ekonomins säkra uttalanden och angriper dess jämviktsmystik. Man behöver förena dem för att kunna utveckla både programmets analytiska förmåga och dess förmåga att förklara verkliga utvecklingsprocesser. Ernest Mandels arbete är en av byggstenarna för att denna förening ska kunna komma till stånd.

Charles Post - Ernest Mandel och den marxistiska teorin om byråkratin.

Under de senaste två seklen har det inom socialvetenskapen förts omfattande diskussioner om uppkomsten och tillväxten av byråkratin, det vill säga de olika organisationernas icke besuttna ämbetsmannakår. Den traditionella borgerliga sociologin hävdar att de byråkratiska hierarkierna är ett av det moderna samhällets oundvikliga drag, och att samhällets storlek och komplexitet utesluter alla möjligheter till folklig, demokratisk kontroll över det politiska, ekonomiska och sociala livet. Max Weber ansåg att byråkratin var det mest rationella och effektiva sättet att organisera stora människomassors aktivitet, eftersom det garanterade att besluten togs enligt generella regler istället för på grund av tjänstemäns, utbildade "experter", infall, och eftersom det gav mindre möjligheter till korrupktion och svågerpolitik.¹ Webers teori om byråkratin var ursprungligen en analys av den kapitalistiska statens byråkrati, men Robert Michels utvidgade den till en studie av arbetarklassens masspartier och fackföreningar i 1900-talets början.² Den "oligarkins järnhårda lag", som idag omfattas av socialdemokrater och stalinister, hävdar att framväxten av ett skikt heltidsfunktionärer som tar över makten är ett oundvikligt drag hos massarbetarpartier och fackföreningar under kapitalismen och alla de samhällsordningar som följer på kapitalismen.

Ernest Mandels arbeten utgör ett kraftfullt marxistiskt alternativ till de stalinistiska, socialdemokratiska och borgerliga teorier som hävdar att det är omöjligt med demokratiskt organiserade arbetarstrider och arbetarmakt i det moderna samhället. I en rad arbeten³ presenterar Mandel ett sammansatt, sammanhängande och empiriskt väl underbyggt svar på uppfattningen att det är "oundvikligt" att en minoritet av tjänstemän och experter tillväxlar sig makten på grund av den komplicerade, omfattande, moderna samhällsorganisationen. Mandel argumenterar att byråkratin är resultatet av speciella, historiskt begränsade förhållanden mellan människor och mellan människor och naturen – av speciella samhällsförhållanden och materiella produktivkrafter. Mandels teori om byråkratin utgör ett nutida försvar, utvidgning och fördjupning av den klassiska diskussionen om byråkratin, i synnerhet Rosa Luxemburgs och Leo Trotskijs arbeten.

För Mandel har uppkomsten av byråkratier i både arbetarklassens masspartier och fackföreningar under kapitalismen och de postkapitalistiska samhällena sina rötter i den fortsatta samhälleliga uppdelningen av arbetet i intellektuellt övervakande arbete och manuellt arbete. Vare sig den är resultatet av arbetarklassens episodiska kamp under kapitalismen eller den svåra materiella bristen i 1900-talets postrevolutionära samhällen, så ger denna fortsatta uppdelning mellan "huvudets" och "handens" arbete upphov till ett skikt av heltidsfunktionärer som antingen administrerar masspartier och fackföreningar eller den postkapitalistiska statsapparaten. Oftast utvecklas detta skikt till ett speciellt samhällsskikt med egna materiella intressen, politik och ideologi. Byråkratins utveckling förbättrar inte "dugligheten" eller effektiviteten hos arbetarnas massorganisationer under kapitalismen eller det centraliserade planerade ekonomiska livet i de postkapitalistiska samhällena. Tvärtom *undergräver* tjänstemannaväldets maktmonopol arbetarklassens förmåga att antingen försvara sina mest omedelbara intressen under kapitalismen eller bygga ett livskraftigt alternativ till kapitalismen. Mandels teori om byråkratin är en av de centrala vetenskapliga grundvalarna till det revolutionära politiska projektet för arbetarklassens egenaktivitet, självorganisering och egen frigörelse.

Min diskussion om Mandels teori om byråkratin är uppdelad i tre delar. I den första undersöker jag Mandels analys av arbetarbyråkratins ursprung och roll i det kapitalistiska samhället, och hans teori om en revolutionär arbetarorganisation som ett alternativ till den byråkratiska reformismen. Jag bedömer också Mandels försök att förklara varför det, tvärt emot de revolutionära marxisternas

1 Max Weber, *Ekonomi och samhälle : förståendesociologins grunder*, Lund : Argos, 1985, del 2, kapitel XI.

2 Robert Michels, *Organisationer och demokrati : en sociologisk studie av de oligarkiska tendenserna i vår demokrati*, Stockholm : Ratio, 1983 (ursprungligen utgiven på tyska 1911).

3 För våra syften är de tre viktigaste: *Marxismens ekonomiska teori*, kap 15, på denna webbplats; *Om byråkratin* på denna webbplats; *Power and Money: A Marxist Theory of Bureaucracy*, London: Verso, 1992. [På svenska på denna webbplats: [Makt och pengar.](#)]

förväntningar, sedan 20-talet inte har uppstått några verkligt revolutionära masspartier i de utvecklade kapitalistiska länderna. I den andra delen går jag igenom Mandels försök att uppdatera och förfinna Trotskijs analys av byråkratin i de postkapitalistiska samhällena. Speciellt tar jag itu med frågan om byråkratins förhållande till arbetarklassen utgör ett nytt produktionssätt, och huruvida dessa regimer kan betraktas som "arbetarstater" i någon meningsfull marxistisk mening. Jag avslutar med en diskussion om den politiska betydelsen hos Mandels teori om byråkratin.

1. Arbetarbyråkratin i de kapitalistiska samhällena

Den klassiska marxistiska diskussionen om arbetarbyråkratin inleddes som ett försök att förklara reformismens tillväxt i de socialistiska masspartierna i 1900-talets början. Ledarna för den europeiska socialistiska rörelsens revolutionära vänster inte bara kritiserade den socialdemokratiska ledande inriktningens teori och praktik, utan försökte också hitta de sociala och materiella rötterna till arbetarrörelsens konservatism och slutligen kapitulation för sina nationella kapitalistklasser under Första världskriget. Med tanke på bolsjevikernas revolutionära framgångar var det inte förvånande, att Lenins teser om socialdemokratins förfall med Mandels ord "under nästan ett halvt sekel varit en 'dogm' för de revolutionära marxisterna".⁴ Enligt Lenin var reformismens tillväxt inom arbetarrörelsen i de utvecklade kapitalistiska länderna ett ideologiskt uttryck för "arbetararistokratin", en privilegierad minoritet i arbetarklassen i väst, vars överlägsna levnadsstandard hade sitt ursprung i de "superprofiter" som den imperialistiska borgarklassen sög ut ur kolonierna och halvkolonierna. Detta arbetarskikt stödde de "småborgerliga intellektuella" inom parti- och fackföreningsapparaten som förespråkade en reformistisk och "socialpatriotisk" politik före och under Första världskriget.⁵

Mandel var den första teoretiker inom den revolutionära marxistiska traditionen som uttryckligen förnekade att Lenins uppfattning om "arbetararistokratin" var giltig i dagens värld. Mandel åberopar tre viktiga skäl för att kullkasta uppfattningen att ett skikt bland arbetarna i de imperialistiska länderna fick en andel av de "superprofiter" som sugts ut ur arbetarna i "tredje världen". För det första kan inte de multinationella företagens samlade profiter från investeringarna i Afrika, Asien och Latinamerika svara för lönenotans för de bäst betalda, fackföreningsanslutna arbetarna i de industrialiserade länderna. Enkelt uttryckt producerar inte arbetarna i "tredje världen" tillräckligt mycket mervärde för att "muta" en betydande del av arbetarklassen i Europa, USA eller Japan. För det andra är glappet mellan arbetarnas löner i "nord" och "syd" mycket större än löneskillnaderna bland arbetarna i "nord". Med andra ord är hela arbetarklasserna i Europa, USA och Japan möjliga "arbetararistokratier". Men, påpekar Mandel, dessa globala löneskillnader är resultatet av de kapitalistiska ländernas större kapitalintensitet (organisk sammansättning av kapitalet) och högre arbetsproduktivitet (mervärdekvot), och inte resultatet av att kapitalet och arbetet i de industrialiserade länderna delar på några "superprofiter". Enkelt uttryckt är de mer välbetalda arbetarna i "nord" mer utsugna än de dåligt betalda arbetarna i "syd". Slutligen påpekar Mandel att delar av de bäst betalda arbetarna i Europa, USA och Japan, i synnerhet inom metallindustrin, var bland de mest radikala och stridbara proletärerna, och utgjorde de revolutionära kommunistpartiernas massbas på 20- och 30-talet.⁶

4 Om byråkratin, s 14.

5 Lenins teori om "arbetararistokratin" härrör ur hans teori om "monopolkapitalismen. Se Lenin, "Imperialismen som kapitalismens högsta stadium", kapitel 8, i *Valda verk i 10 band*, bd 5, s 493-502.

6 Mandels kritik av Lenins teori om "arbetararistokratin" återfinns i *Om byråkratin*, s 14-15. Mandels teorier om rötterna till löneskillnaderna mellan arbetarna i "tredje världen" och de industrialiserade kapitalistiska länderna genomgick en betydande utveckling. I *Marxismens ekonomiska teori*, s 313-318, argumenterade Mandel att arbetarnas låga löner i de underutvecklade kapitalistiska länderna förklarade kapitalets låga organiska sammansättning och den låga utsagningsgraden i dessa länder. I *Senkapitalismen*, Stockholm: Coeckelbergs, 1974, del 2, s 72-92, argumenterade Mandel, helt rätt enligt min uppfattning, att orsaken till de globala löneskillnaderna var det fasta kapitalets och arbetsproduktivitetens ojämna utveckling.

Senare diskussioner kring teorin om "arbetararistokratin" och löneskillnader har förkastat tanken att "monopol" eller "oligopol" - upphävd eller begränsad konkurrens – är roten till löneskillnaderna. Istället är löneskillnaderna ett resultat av verkligt kapitalistisk konkurrens, som med nödvändighet ger upphov till olika uttalad kapitalintensitet

Mandel fann en givande marxistisk diskussion om arbetarbyråkratin under kapitalismen i Rosa Luxemburgs arbeten.⁷ Långt innan både Lenin och Trotskij insåg Luxemburg att det var framväxten och utvecklingen av en byråkrati inom fackföreningarna och partiet som var nyckeln till den tyska socialdemokratiens ökande konservatism.⁸ I efterdyningarna till den ryska revolutionen 1905 stötte Luxemburg på motstånd mot sina förslag om "masstrejken" som en taktik för den tyska arbetarrörelsen. Motståndet kom både från SPD:s öppna "revisionistiska" del under ledning av Bernstein, och från partiets "ortodoxt marxistiska" ledarskap kring Kautsky och Bebel. Hon drog slutsatsen att det inte bara var inflytandet från medelklassintellektuella som var roten till ledningens vägran att uppmuntra andra aktiviteter än valkampanjer och rutinmässiga avtalsförhandlingar, utan också den makt som partiets och fackföreningarnas heltidsanställda funktionärer hade över SPD. När denna byråkrati hade befest sig i arbetarklassens massinstitutioner, menade Luxemburg, lade den större vikt vid att bevara parti- och fackföreningsapparaten än att försöka fördjupa och utvidga arbetarnas strider.

Mandel spårade arbetarbyråkratins ursprung till den episodiska och tidvis avbrutna karaktär som kännetecknar arbetarklassens kamp under kapitalismen. För Mandel är arbetarnas egen aktivitet och självorganisering ett nödvändigt villkor för att utveckla klassmedvetandet. Det är erfarenheterna av omfattande, gemensamma och framgångsrika strider mot kapitalet och staten på arbetsplatserna och i bostadsområdena som gör skikt av arbetare öppna för radikala och revolutionära politiska idéer. När arbetarna inte deltar i massiva strider eller om de lider nederlag, blir de mottagliga för konservativa och reaktionära idéer, eftersom en del av klassen gör fåfänga försök att försvara sina speciella (nationella, yrkes-, ras- eller etniska, köns-) intressen gentemot andra delar av arbetarklassen. Sammanfattningsvis är det nivån på klassens kampvilja och oberoende, inte kulturellt inflytande som förortsmiljön, televisionen, filmer och liknande som avgör klassmedvetandet under kapitalismen.⁹

Arbetarklassen i sin helhet kan inte vara ständigt aktiv i klasskampen. Hela arbetarklassen kan inte ständigt delta i strejker, demonstrationer eller andra former av politisk aktivitet, eftersom denna klass inte är i besittning av produktionsmedlen och tvingas sälja sin arbetskraft till kapitalet för att överleva. Den "reellt existerande" arbetarklassen kan bara delta i masstrider som klass under extrema, revolutionära eller förrevolutionära situationer. Och på grund av lönarbetets strukturella ställning under kapitalismen måste dessa situationer bli kortvariga. Den mesta tiden blir olika delar av arbetarklassen aktiv i kampen mot kapitalismen vid olika tillfällen.

I kölvattnet på framgångsrika masstrider är det bara en minoritet av arbetarna som fortsätter att vara aktiva. Större delen av detta "arbetaravantgarde" - det skikt av arbetare som "även under kampens vågdalar [inte] överger... klasskampens frontlinjer utan fortsätter kriget, så att säga, 'med andra medel'"¹⁰ - bevarar och för vidare traditionerna av masskamp på arbetsplatser och i bostadsområden till de nya arbetarna. Tillsammans med medelklassintellektuella som har tillgång till kulturella kunskaper som större delen av arbetarklassen är uteslutna från, måste en minoritet av denna "militanta minoritet" ta på sig ansvaret att sköta de fackföreningar och politiska partier som uppstår efter de periodvisa uppsvingen i massornas aktivitet. Mandel medgav att "utvecklingen av politiska eller fackliga massorganisationer är otänkbar utan en apparat av heltidsanställda och funktionärer." Men han påpekar att denna framväxt av ett skikt heltidsanställda tjänstemän medför en:

inom och mellan olika produktionsgrenar. Se Samuel Freidman, "The Theory of the Labor Aristocracy", *Against the Current* (gamla serien) 2,3, hösten 1983; och "Structure, Process and the Labor Market", i William Darity Jr, *Labor Economics: Modern Views*, Hingham (MA) 1983; Howard Botwinick, *Persistent Inequalities: Wage Disparity Under Capitalist Competition*, Princeton: Princeton University Press, 1993.

7 Om byråkratin, s 12-14

8 Luxemburgs viktigaste verk om detta är *Masstrejk, parti och fackföreningar*, på marxistarkiv.se. [Förkortad översättning av *The Mass Strike, The Political Party and Trade Unions*, New York, 1971.]

9 Mandels lägger fram sin teori om klassmedvetandet i *Om leninismen* och *Klassmedvetandet och det leninistiska partiet* på denna webbplats. Ett liknande resonemang förs i J Brenner och R Brenner, "Reagan, the Right and the Working Class", *Against the Current* (gamla serien), 1.2, vinter 1981, s 29-35.

10 *Om leninismen*, s 6.

... risk för att arbetarorganisationerna själva kommer att delas upp i skikt med olika funktioner. Specialisering kan leda till att kunskaperna monopoliseras, att informationen centraliseras. Kunskap är makt och ett monopol över den leder till makt över människor... [som] kan... leda till en verklig splittring mellan nya chefer och den styrda massan.¹¹

Under de oundvikliga uppehållen i klasskampen, när den överväldigande majoriteten av arbetarklassen är passiv, uppstår risken för byråkratisering. Speciellt under de ”långa vågorna” av kapitalistisk tillväxt, när de flesta arbetarnas levnadsstandard och arbetsförhållanden blir bättre utan omtumlande masstrider, kan byråkratin i arbetarnas massorganisationer skilja sig från resten av arbetarklassen. De arbetare som blir funktionärer i fackföreningarna och de politiska partierna börjar få livsvillkor som är avsevärt annorlunda från de som är kvar på arbetsplatserna. De nya funktionärerna slipper den dagliga förödmjukelsen i den kapitalistiska arbetsprocessen. De behöver inte längre utföra okvalificerat och alienerat arbete och drabbas inte längre av arbetsledningen småaktiga despotism. De kan själva bestämma sina arbetstider, och planera och styra sin egen aktivitet, och ägnar huvuddelen av sina vakna timmar åt att ”kämpa för arbetarna”. Funktionärerna försöker befästa dessa privilegier och skapa nya, i synnerhet betydligt högre inkomster än vad de arbetare som de säger sig företräda har. När fackföreningarna och arbetarnas masspartier får en plats i det borgerliga samhället blir deras privilegier ganska avsevärda, och för att försvara dem utesluter arbetarbyråkratin gräsrotsaktivisterna i fackföreningarna och partierna från alla egentliga beslut.

Konsolideringen av arbetarbyråkratin som ett samhällsskikt skilt och åtskilt från resten av arbetarklassen under kapitalismen ger upphov till dess speciella politiska praktik och världsuppfattning. Arbetarbyråkratins främsta mål blir att bevara fackföreningens eller masspartiets apparat, *som ett mål i sig själv*. Arbetarbyråkraterna försöker hålla arbetarklassens kampvilja inom vissa gränser som inte hotar den fortsatta existensen av de institutioner som är grunden till funktionärernas unika livsstil. På så sätt stöder ”de delvisa erövringarnas dialektik” (risken att nya strider krossar arbetarklassens massorganisationer) att arbetarbyråkratin sätter sin tillit till valkampanjer och parlamentariska påtryckningar (”lobbyarbete”) för att erövra politiska reformer, och strikt organiserade avtalsförhandlingar för att öka lönerna och förbättra arbetsförhållandena. Alla diskussioner, för att inte tala om försök att främja arbetarnas och de förtrycktas kaotiska egenaktivitet och självorganisering i form av stridbara aktioner på arbetsplatserna, politiska masstrejker och liknande, måste kuvas.¹² Byråkratins organisationsfetischism (att sätta apparatens överlevnad framför nya framsteg i kampen) övergår i en substitutionism som kräver att arbetarna blint lyder ledarna, som hävdar att de vet ”vad som är bäst för arbetarna”.

Mandel tröttnade aldrig på att påpeka att reformisternas ersättande av masskampen med parlamentarisk politik och rutinmässiga förhandlingar missar ”att de grundläggande produktionsförhållandena och den politiska och klassmakten har en *strukturell karaktär*”.¹³ Med andra ord är arbetarbyråkratins politik i de kapitalistiska samhällena *utopisk* i ordets mest negativa mening.¹⁴ Byråkra-

11 [Makt och pengar](#), s 44.

12 Uppenbarligen är inte arbetarbyråkratin monolitisk. Masstrider kan leda till splittringar bland fackföreningsledarna och ledarna för de reformistiska partierna, och en del av byråkratin kan försöka ta ledningen för vågen av arbetarstrider. Men denna omgruppering av en del av byråkratin är i allmänhet ett svar på självständig organisering och initiativ ”underifrån” (gräsrotsströmningar i fackföreningarna etc), som ofta leds av radikaler och revolutionärer. ”Rebell”byråkraterna försöker ingripa i dessa strider för att hålla dem inom den reformistiska politikens ramar. Det var helt klart fallet med den roll som John L Lewis fyllde under uppkomsten av massindustrifackföreningar i USA på 30-talet. Det kan också ha varit den sannolika bakgrunden till Carl Legiens och andra socialdemokratiska fackbyråkraters roll i beväpningen och mobiliseringen av de tyska arbetarna för att besegra Kapp-kuppen 1920. För fallet USA se A Preis, *Labor's Giant Step: Twenty Years of the CIO*, New York 1964, del 1; M Davis, ”The Barren Marriage of American Labor and the Democrats”, *New Left Review* (hädanefter *NLR*) 124, november/december 1980, s 46-54. För fallet Tyskland se C Harman, *The Lost Revolution: Germany, 1918 to 1923*, London 1982, kap 8.

13 [Makt och pengar](#), s 172. Kursivering i original.

14 Jag använder ”utopisk” i samma mening som Marx och Engels använde den angående de förmarxistiska socialisterna, och som Trotskij använde den i frågan om den stalinistiska uppfattningen om ”socialismen i ett land”: en strategi för samhällsomvandling som inte har sin grund i en realistisk, *vetenskaplig* förståelse av det kapitalistiska

ternas försök att vara mellanhand i kampen mellan kapital och arbete, och mycket gradvis ändra styrkeförhållandena till arbetarnas fördel, stupar alltid på kapitalismens oundvikliga kriser och den därav följande intensifieringen av klasskampen. Historien om både de klassiska socialdemokratiska partierna och de kommunistiska partierna efter 1935, när de inledde sin förvandling till reformistiska partier,¹⁵ bekräftar på ett tragiskt sätt att byråkratins gradualism är fullständigt orealistisk. Under de revolutionära och förrevolutionära kriserna, i Italien 1920, Tyskland 1918-23, Spanien och Frankrike 1936-37, och Chile 1970-73, lyckades de socialdemokratiska och stalinistiska partierna förvirra arbetarnas kamp och organisationer (arbetarråd, fabrikskommittéer och liknande) i namn av att försvara den borgerliga demokratin och arbetarrörelsens tidigare erövringar. Tyvärr ledde det faktum att den revolutionära kampen spårade ur inte bara till att man missade enorma möjligheter att gripa statsmakten och inleda uppbygget av en ny demokratisk och socialistisk samhällsordning, utan det öppnade också vägen för reaktionens krafter. De italienska fascisternas seger 1921, nazisternas maktövertagande 1933, Francos militära seger 1939, den franska Tredje republikens sammanbrott 1940 och Pinochets kupp i september 1973 var samtliga resultatet av arbetarklassens oförmåga att gripa makten när chansen dök upp. Summa summarum innebar arbetarbyråkratins försök att ”begränsa” arbetarnas kamp innanför den borgerliga demokratin gränser, att den kapitalistiska makten fick lättare att befästa sina diktatoriska och förtryckande former.¹⁶

Reformisternas ersättande av arbetar- och folkliga massaktioner med valkampanjer, parlamentariska påtryckningar och byråkratiska avtalsförhandlingar har efter Andra världskriget lett till att arbetarrörelsen i väst har blivit allvarligt desorganiserad och passiviserad. Sådana byråkratiska ”kamp”metoder kunde ”leverera” i form av högre löner, bättre förmåner, stabilare arbetsförhållanden och en växande ”välfärdsstat” under den ”långa vågen” av expansion på 50- och 60-talen, men visade sig vara helt otillräckliga under den ”långa våg” av nedgång som inleddes i slutet av 60-talet. Allteftersom krisen för kapitalismens profiler fördjupades, lämnade reformismens politik rum för en *realpolitik* – en anpassning till den nya ”verkligheten” med försämrade levnads- och arbetsförhållanden. Mandel påpekar att:

... det antagande som ligger bakom dagens socialdemokratiska reformism är just detta: låt kapitalisterna producera varorna så att regeringarna kan fördela dem på ett mer rättvist sätt. Men om den kapitalistiska produktionen kräver en mer ojämlig, mer orättvis fördelning av ”tillväxtens frukter”? Om det inte alls blir någon tillväxt på grund av en kapitalistisk kris? Reformisterna kan bara upprepa mekaniskt: det finns inget alternativ, det finns ingen utväg.¹⁷

Eftersom arbetarbyråkratin och de reformistiska politikerna i väst vill hindra arbetarna och andra förtryckta människor från att genomföra stridbara och direkta handlingar, så har de *inget annat val* än att göra eftergifter till arbetsköparnas offensiv och administrera den kapitalistiska statens åtstramningsåtgärder. Spektaklet med reformistiska byråkrater som ryggar tillbaka från att kämpa för reformer har under de senaste två decennierna upprepats över hela den kapitalistiska världen med tragiska resultat: från det italienska kommunistpartiets anammande av en åtstramningspolitik till den amerikanska AFL-CIO-ledningens eftergifter i förhandlingarna, till Mitterrand-regeringens budgetnedskärningar, till ANC-COSATU-regeringens underordnande i Sydafrika efter apartheid, till vad en del har kallat Internationella valutafondens och Världsbankens ”sadistiska valutapolitik”. Till och med de mest återhållsamma formerna av socialdemokratisk reformism visar sig återigen vara

produktionssättets och klasskampens dynamik.

Mandel insåg verkligen att det fanns en positiv aspekt med ”utopism”: förmågan att kunna tänka sig en bättre, mer demokratisk, jämlikhetssträvande och kollektivistisk samhällsordning som en stimulans för den revolutionära kampen. Se *Makt och pengar*, s 171-72. Se även Michale Löwy, *On Changing the World: Essays in Political Philosophy from Karl Marx to Walter Benjamin*, New Jersey: Atlantic Highlands, 1993.

15 Angående socialdemokratiseringen av Västeuropas kommunistiska partier se Mandel, *Europas kommunistpartier*, på marxistarkiv.se. Kapitel 1, ”De beska frukterna av ’Socialism i ett land’”.

16 Se F Claudin, *Krisen i den kommunistiska rörelsen*, del 1, på denna webbplats.

17 *Makt och pengar*, s 173.

totalt utopiska – oförmögna att försvara arbetarnas tidigare erövringar och än mindre erövra några viktigare nya reformer under den kapitalistiska vinstkrisen.¹⁸

Om nu byråkratiseringen av arbetarklassens massorganisationer under kapitalismen har sina rötter i masskampens med nödvändighet episodiska karaktär, är då denna byråkratisering oundviklig? Uppenbarligen leder Mandels teori om arbetarbyråkratin i det kapitalistiska samhället oss till slutsatsen, att reformismen kommer att förbli ett problem inom arbetarrörelsen fram tills dess att kapitalismen har störtats i internationell skala. Men Mandels teori pekar också på de samhällskrafter som kan motverka och skydda mot en byråkratisering av de politiska partierna och fackföreningarna. I sitt kanske viktigaste politiska och teoretiska bidrag, hans analys och klargörande av den leninistiska organisationsteorin,¹⁹ visar Mandel hur samma episodiska process i klasskampen som skapar en miljö som gynnar framväxten av arbetarbyråkratin, också tillhandahåller det mänskliga materialet till ett arbetarnas revolutionära massparti. Ur klasskampens upp- och nedgångar uppstår ett *arbetaravantgarde*. Den revolutionärt socialistiska kärnans förmåga att organisera och så småningom smälta samman med de mest aktiva, stridbara och radikala arbetarna skapar olika möjliga motviker till arbetarbyråkratin.

Under icke-revolutionära perioder spelar icke-socialistiska organisationer av ”avancerade arbetare” på organiserade eller oorganiserade arbetsplatser – det som man i USA kallar ”gräsrots”grupper – en viktig roll för att hålla arbetarrörelsens traditioner av stridbarhet och solidaritet vid liv, och kämpa för effektiva, demokratiska skyddsanordningar i fackföreningarna och de folkliga organisationerna (val av funktionärer, sänkta löner för dessa, fria diskussioner och debatter om olika ståndpunkter, och så vidare). Många gånger kan sådana organisationer ställa parti- och fackföreningsbyråkratin åt sidan och leda viktiga och framgångsrika dagliga strider som utvecklar arbetarnas politiska och ideologiska självförtroende. Även under icke-revolutionära perioder kan relativt små revolutionärt socialistiska grupper spela en avgörande roll för att organisera dessa ”gräsrots”-grupper och skola de mest radikala arbetarna i den marxistiska teorin och politiken. Under revolutionära och förrevolutionära perioder kan en effektiv sammansmältning av den revolutionära kärnan med klassens bredare förtrupp i ett verkligt revolutionärt arbetarparti öppna möjligheter för en socialistisk revolution. Ett revolutionärt massparti med starka rötter i arbetarrörelsen kan hjälpa till att gynna uppkomsten och centraliseringen av organ för arbetarklassens makt (råd i bostadsområden, arbetsplatser, skolor), lägga fram praktiska alternativ till den reformistiska byråkratins försök att begränsa kampen inom ramar som låter sig förenas med kapitalisternas profiter och politiska makt, och leda ett framgångsrikt övertagande av makten.²⁰

Men frågan kvarstår varför vi inte har sett uppkomsten av några verkligt revolutionära masspartier sedan början av 20-talet, trots de fackliga och reformistiska partibyråkraternas uppenbara oförmåga att organisera ens den mest elementära försvarskamp mot arbetsköparnas offensiv och den kapitalistiska åtstramningen? I slutet av 30-talet trodde Trotskij och hans anhängare i Fjärde internationalen att Andra världskriget skulle leda en slutlig kris för det byråkratiske styret i Sovjetunionen och ett snabbt sammanbrott för de stalinistiska kommunistpartierna i det kapitalistiska Europa, och därmed öppna vägen för att bygga nya, revolutionära massorganisationer inom arbetarklassen. I slutet av 60- och början av 70-talet trodde revolutionära socialister i och utanför Fjärde internationalen återigen att deras relativt små organisationer som ett resultat av inledningen av en ”lång våg” av ekonomisk stagnation snabbt skulle växa och kunna rota sig i arbetarklassens revolterande skikt. Ernest Mandel var definitivt inte immun mot den periodens entusiasm:

Den viktigaste funktionen hos perioden sedan 1968 fram till idag [1977] har varit att

18 I *Europas kommunistpartier*, på marxistarkiv.se, kapitel 8, ”Det italienska kommunistpartiet och åtstramningspolitiken”, diskuterar Mandel i detalj denna dynamik. En liknande analys av reformismens motsättningar finns i Robert Brenner, ”The Paradox of Reformism”, *Against the Current* 43, mars-april 1993.

19 Om leninismen.

20 Trots sin kraftigt överoptimistiska bedömning av möjligheten för en revolution på kort och medellång sikt i Väst-europa på 70-talet, finns en av de bästa genomgångarna av denna strategi i Mandels ”Socialist Strategy in the West”, i *Revolutionary Marxism Today*, London 1977, kapitel 1.

tillåta den yttersta vänstern att samla tillräckliga styrkor för att gå in i denna revolutionära period med realistiska möjligheter att vinna över majoriteten av arbetarklassen.²¹

Den revolutionära vänsterns entusiasm, ofta på gränsen till segerrus, förbyttes i stor besvikelse när strejkvägen och de förrevolutionära upproren i början av 70-talet förvandlades till en oavbruten reträtt för arbetarklassen över hela den industrialiserade världen på 80- och början av 90-talet. Allteftersom den kapitalistiska offensiven fortsatte nästan helt utan protester, övergav huvuddelen av de studenter och unga arbetare som hade radikaliserats i slutet av 60- och början av 70-talet den revolutionära politiken, och den tidigare periodens lovande revolutionära organisationer stagnerade eller gick tillbaka. De omfattande strejkerna inom den offentliga sektorn i Frankrike, strejkerna mot åtstramningarna i Kanada, de spridda industriaktionerna i USA som bilarbetarstrejken på Daytona, och andra strider under de senaste två åren är exempel på en möjlig ny kampvilja hos arbetarklassen under den utvecklade kapitalismen. Men dessa strider måste vägas mot den kapitalistiska offensivens framgångar över hela den kapitalistiska världen. De får inte leda socialister att göra nya förutsägelser om omedelbart förestående revolutionära utbrott.

Mot slutet av 70-talet gav Mandel några preliminära förklaringar till varför uppsvinget i slutet av 60- och början av 70-talet inte hade lett till att den revolutionära vänstern i Europa omvandlades till organisationer med tiotusentals arbetarrevolutionärer. Å ena sidan pekade han på vad han ansåg vara en tillfällig förvirring hos den nya "stridbara minoritet" som hade uppstått inom den europeiska arbetarrörelsen efter 1968. Den världsomfattande ekonomiska nedgången 1974-75 och inledningen av arbetsköparnas offensiv och åtstramningar sammanföll med nederlaget för den portugisiska revolutionen, och det

... överraskade arbetarklassen som inte var förberedd... Jag menar arbetarklassens kärna, förtruppen, de organiserade kadreerna, de fackliga aktivisterna – alla de kamrater som hade stått i främsta stridslinjen under den föregående periodens proletära kamp. Dessa kamrater var härdade och erfarna i kamp för att försvara reallönerna mot inflationen, men de var inte alls beredda på kamp mot en omfattande arbetslöshet. Denna bristande erfarenhet förvärrades av byråkratins totala kapitulation – kommunistpartierna i Italien och Spanien, socialdemokratin i de flesta andra länder – inför den borgerliga offensivens ideologiska och politiska aspekter...²²

Men Mandel trodde att arbetarklassen "nu tillfälligt har tvingats på defensiven".²³ Nästan tjugo år senare kan vi efterklokkt säga att Mandel allvarligt underskattade den europeiska arbetarrörelsens nederlag.

Å andra sidan var Mandel medveten om en del av de samlade effekterna av kommunistpartiernas omvandling till reformistiska organisationer på 50- och 60-talen. I synnerhet, anmärkte Mandel:

... är det ganska nyligen som den antikapitalistiska traditionen har försvunnit, och detta fenomen har följt på de kommunistiska partiernas definitiva svängning i de industriellt utvecklade länderna i slutet av Andra världskriget, och speciellt mot slutet av Kalla kriget. Den antikapitalistiska skolningen hade fortsatt till och med under Folkfronten... Idag hjälps den socialdemokratiska och stalinistiska reformismen åt att låsa in arbetarklassen i den borgerliga och småborgerliga ideologin. Men om man bara betraktade klasskampen utifrån denna aspekt på verkligheten, så skulle man underskatta de nästan strukturella antikapitalistiska drivkrafter som finns inneboende i klasskampen under varje period av uttalad instabilitet.²⁴

21 "Socialist Strategy in the West", s 42.

22 *Ibid*, s 48-49.

23 *Ibid*.

24 *Ibid*, s 61.

Enligt Mandels uppfattning var de hinder som fanns för uppbygget av ett revolutionärt massparti efter 1968 när det kom till kritan av en oerhört övergående natur. Han trodde att revolutionära organisationer på relativt kort tid skulle kunna rota sig i det stridbara arbetaravantgardet och upprätta små masspartier med tiotusentals medlemmar i de största kapitalistiska länderna.

Eftersom det ”tillfälliga” bakslaget för arbetarkampen i slutet av 70-talet övergick i en långdragen kapitalistisk offensiv på 80- och 90-talen, började Mandels politiska anhängare i Fjärde internationalen att titta på mer långvariga hinder för att bygga revolutionära masspartier i de utvecklade kapitalistiska länderna. I de dokument som antagits vid Fjärde internationalens tre senaste världskongresser har man insett att det under 50- och 60-talen skedde en djupgående brytning i arbetaravantgardets historia. Uppfattningen att revolutionärerna bara behövde vinna över redan stridbara, antikapitalistiska arbetare från de existerande byråkratiserade partierna har ersatts av perspektiv som tänker sig en gradvis omstrukturering av arbetaravantgardet genom nya massiva försvarsstrider. Som det stod i en resolution från Fjärde internationalens senaste världskongress [artikel skrevs 1997]:

... det krävs nya masserfarenheter, delvisa segrar och radikaliserings av nya generationer för att föra samman de villkor som krävs för ett nytt språng framåt i uppbygget av revolutionära och internationalistiska förtrupsorganisationer. Den revolutionära förtruppens kris kan i själva verket inte längre beskrivas i samma termer som på 30-talet. Idag handlar det inte bara om att byta ut de bankrutta ledarskapen. Den nödvändiga omstruktureringen kommer inte att begränsa sig till att förändra maktbalansen inom den organiserade arbetarrörelsen som den ser ut idag. Den måste genomgå en gradvis omorganisering av de olika sociala befrielseörelserna i internationell skala. Det kommer att bli en lång process, som kan påskyndas av stora händelser i världens klasskamp.²⁵

Mandels teori om byråkratin och hans analys av kommunistpartiernas sociala och politiska omvandling i väst innehåller faktiskt nyckeln till varför ett omfattande skikt av radikala och revolutionära arbetare praktiskt taget helt har försvunnit. I Trotskijs fotspår ansåg Mandel att Kommunistiska internationalens sjunde kongress var en vändpunkt i de stalinistiska partiernas utveckling i de utvecklade kapitalistiska länderna.²⁶ ”Folkfronts”-strategin förvandlade kommunistpartierna politiskt och sociologiskt. Politiskt antog kommunistpartierna reformismens traditionella strategi – att försvara de borgerligt demokratiska institutionerna som den bästa garanten för arbetarrörelsens ”historiska erövringar”. Sociologiskt startade ”Folkfronten” en lång process som kulminerade i uppkomsten av arbetarbyråkratier som var nära inskrivda i den högsta ledningen och en stor del av kadren i kommunistpartierna i Frankrike, Italien och (senare) Spanien. Med andra ord förvandlades kommunistpartierna från partier bestående av arbetarkämpar som på sina arbetsplatser aktivt organiserade sig mot både byråkraterna och arbetsköparna, till en rekryteringsplats för fackliga och partifunktionärer. Tillsammans med effekterna från den långa ekonomiska uppgången på 50- och 60-talen, förstörde kommunistpartiernas sociala omvandling nästan helt och hållet de traditioner av stridbarhet, solidaritet, demokrati och antikapitalistisk radikalism som det breda arbetaravantgardet hade försvarat sedan slutet av 1800-talet. Denna nya situation ställer revolutionära marxister i väst inför nya och svåra uppgifter. Samtidigt som de måste fortsätta med sin revolutionärt socialistiska propaganda och skolning i syfte att rekrytera och skola arbetaraktivister till marxister, så måste de också spela en aktiv och ledande roll i omorganiseringen av ett arbetaravantgarde kring ett ”klasskamps-” men inte uttalat socialistiskt program grundat på stridbarhet, solidaritet, demokrati och politisk självständighet.²⁷

25 ”Building the Fourth International Today”, *Documents of the 14th World Congress of the Fourth International*, specialnummer, *International Viewpoint*, våren 1996, s 58.

26 [Europas kommunistpartier](#), s 32, ”Vändningen vid Kominterns sjunde kongress”.

27 Detta resonemang läggs fram i mycket större detalj i C Post och K A Wainer, *Socialist Organization Today*, Solidarity pamphlet, Detroit 1997.

2. Byråkratin i de postkapitalistiska samhällena.

Mandels teori om de stalinistiska byråkratierna i de postkapitalistiska samhällena fördjupade Trotskijs banbrytande analys av ursprunget till och motsättningarna inom det byråkratiska styret i Sovjetunionen.²⁸ Med Mandels ord såg de flesta bolsjevikiska ledare på 20-talet tillväxten av antalet heltidsbyråkrater i partiet och staten efter revolutionen som ett ”maktpolitiskt, institutionellt... administrativt problem”. Orsaken var att de hade ”en substitutionistisk uppfattning av förhållandet mellan partiet och arbetarna: proletariats diktatur utövas av partiet under ledning av dess leninistiska centralkommitté.” Med andra ord såg de flesta ryska revolutionärer problemet som en fråga om ”byråkratism” - ineffektiv administration och dåliga beslut från inkompetenta tjänstemän. 1923 var Trotskij den förste marxist som förstod att

[denna byråkrati hade] omvandlats till ett specifikt socialt skikt med egna speciella materiella intressen. Partiapparaten försvarade sitt politiska maktmonopol för att försvara och utsträcka sina egna materiella intressen.²⁹

Enligt Mandel gav Trotskijs förståelse av den stalinistiska byråkratins *materiella* rötter och natur honom möjlighet att utveckla både en strikt marxistisk analys av det byråkratiserade sovjetsamhällets dynamik och motsättningar, och en konsekvent politisk strategi, som grundades på arbetarnas revolutionära självorganisering och egenaktivitet för att gå mot det byråkratiska styret.

Mandels och Trotskijs teori om byråkratiseringen av de postkapitalistiska samhällena utgår från Marx' hävdande av att det krävdes en övergångsfas mellan kapitalismen och socialismen.³⁰ Att omedelbart efter det internationella (än mindre enbart nationella) störtandet av kapitalismen (en ekonomi med allmän varuproduktion och ökande ojämlikhet mellan och inom samhällena) gå vidare till socialismen (en ekonomi med de ”fria och associerade producenternas” demokratiska planering där den sociala ojämlikheten och staten ”vittrar bort”) är omöjligt, ty kapitalismen hindrar arbetsproduktiviteten från att utvecklas jämnt och stabilt till sin fulla potential. Om det sena 1900-talets vetenskap och teknologi tillämpades på produktionsprocessen i global skala, så skulle hela mänsklighetens grundläggande behov kunna tillfredsställas relativt snabbt och smärtfritt. Men det skulle kräva

... att man *begränsade sig till de mest elementära behoven*: människan skulle tvingas nöja sig med att äta just tillräckligt för att stilla hungern, klä sig diskret, bo i enkla grundläggande bostäder, skicka sina barn till ganska enkla skolor och bara åtnjuta begränsad hälsovård.³¹

För att hela mänskligheten ska kunna åtnjuta en levnadsstandard och, ännu viktigare, *förkortad arbetstid* som tillåter dem att utveckla hela sin potential, avskaffa ekonomisk ojämlikhet och gynna ”bortvittrandet” av staten, krävs att de internationella produktivkrafterna utvecklas ytterligare. Detta kräver i sin tur att vissa ”borgerliga distributions”-normer kvarstår – åt var och en efter *arbete*, istället för efter *behov*. Löneformer, pengar, marknad för vissa konsumtionsvaror och en statsapparat som ser till att alla arbetar är nödvändiga drag i ett samhälle under övergång till socialismen. Den klassiska marxistiska traditionen menade att arbetardemokratin var möjlig och nödvändig för att denna övergång skulle bli framgångsrik, med de insåg också att bevarandet av staten och ”borgerliga distributionsnormer” medförde risker för att det utvecklades nya sorters sociala ojämlikheter

28 Den mest kompletta redogörelsen för Trotskijs mogna analys av den sovjetiska byråkratin är *Den förrådade revolutionen* (ursprungligen skriven 1936). En utmärkt översikt över utvecklingen av Trotskijs teori om den sovjetiska byråkratin finns i Perry Anderson, ”Trotskijs tolkning av stalinismen”, i Ali (red), *Det stalinistiska arvet*, på denna webbplats, s 88-96.

29 Mandel, *Trotskij som alternativ*, på denna webbplats, s 28-29.

30 Marx' diskussion om behovet av en övergångsfas mellan kapitalism och socialism finns i hans korta ”marginalanteckningar” om det tyska arbetarpartiets program från 1875, *Kritik av Gothaprogrammet*, Göteborg : Oktoberförlaget, 1975. Trotskijs mer genomarbetade diskussion om övergången finns i *Den förrådade revolutionen*, kapitel 3. Mandels bidrag till denna diskussion finns exempelvis i *Marxist Economic Theory*, vol 2, kapitel 16.

31 Mandel, *Marxist Economic Theory*, vol 2, s 608. (Kursivering i original.)

och konflikter. Men fram till mitten av 20-talet trodde revolutionära marxister att denna risk skulle minska avsevärt om den socialistiska världsrevolutionen segrade snabbt, och speciellt om den spred sig till de flesta utvecklade kapitalistiska industriländer.³²

Världsrevolutionens faktiska utveckling på 1900-talet, det historiska ”dödläget inom den internationella klasskampen”³³ som uppkom efter 1923, ställde den revolutionära marxistiska rörelsen inför en helt oväntad situation. Istället för att inleda en världsomfattande övergång till socialismen i flera länder, inklusive mer industrialiserade länder som Tyskland och Italien, förblev revolutionen isolerad i Europas ekonomiskt mest utvecklade del, det tidigare ryska tsardömet. Rysslands ekonomiska efterblivenhet förvärrades av inbördeskrigets katastrofala effekter – förlusten av större delen av den generation revolutionära arbetare som hade genomfört oktoberrevolutionen, en omfattande förstörelse av landets smala industriella bas och skingringen av huvuddelen av industriproletariatet till landsbygden. Nederlagen för de tyska och italienska revolutionerna, där de socialdemokratiska byråkratierna bär huvudansvaret, skapade i Ryssland en situation som förvärrade alla de motsättningar mellan socialiserad produktion och borgerlig distribution som finns inneboende i ett övergångssamhälle.

De två viktigaste villkoren för en framgångsrik övergång till socialismen – materiellt överflöd och ett stort och koncentrerat proletariat – saknades, och därmed skapades en miljö som gynnade den sovjetiska byråkratins tillväxt. Det uppstod ett skikt av heltidsanställda statliga och partifunktionärer som var skilt från arbetarmassorna, funktionärer som till en början hade till uppgift att sköta fördelningen av den otillräckliga mängden varor och tjänster bland invånarna. Under inbördeskriget började antalet stats- och partifunktionärer att öka, när sovjeterna krävde spannmål från bönderna för att livnära arbetarna i städerna och Röda armén, och försökte organisera om den krympande statligt ägda industrin till krigsproduktion. Under den Nya Ekonomiska Politiken på 20-talet växte den statliga och partibyråkratin mycket snabbt, eftersom denna politik åter tillät produktion och cirkulation av varor både i städerna och på landsbygden. I slutet av 20-talet och på 30-talet stärkte sovjetbyråkratin sitt grepp om de statliga institutionerna och de statsägda produktionsmedlen. Resultatet blev den katastrofala kollektiviseringen av jordbruket och skapandet av ”kommandoekonomi”. Genom utrensningarna i partiet och statsapparaten i slutet av 30-talet skingrade och desorganiserade byråkratin all opposition, i synnerhet från arbetarklassens och böndernas sida, och befäste sin politiska makt och enorma materiella privilegier.³⁴

Likt Trotskij före honom betonade Mandel de objektiva, materiella orsakerna till Sovjetunionens byråkratisering. Å ena sidan innebar det faktum att det krävdes ett organ ”ovanför samhället”, som skulle fördela varorna i en situation av enorm materiell brist, att parti- och den statliga byråkratins tillväxt fick en utmärkt grogrund. Å andra sidan undergrävdes sovjetdemokratins socialt aktiva bas av den splittring av industriproletariatet som arbetslösheten gav upphov till.³⁵ Men både Mandel och Trotskij insåg att bolsjevikerna gjorde viktiga subjektiva politiska misstag som bidrog till den stalinistiska byråkratins seger, speciellt efter segern i inbördeskriget. Trotskij och Mandel hävdade att besluten vid kommunistpartiets tionde kongress 1921 – det generella förbudet för oppositionspartier

32 Om den nästan totala enigheten inom Kommunistiska internationalens ledning före 1923 att det var omöjligt att bygga ”socialismen i ett land”, se Trotskij, ”Kommunistiska internationalens programförslag – en kritik av grunderna”, i *Tredje internationalen efter Lenin*, på denna webbplats, s 9-42.

33 Mandel, *Trotskij som alternativ*, s 33.

34 Mandels analys av sovjetbyråkratins materiella rötter och utveckling i *Makt och pengar*, kapitel 2, och *Trotskij som alternativ*, kapitel 3, följer nära Trotskij's analys i *Den förrådade revolutionen*, kapitel 2, 4, och 5. Mandel ger ett mycket kraftfullt svar till diverse socialdemokrater och stalinister som påstår att Stalin i slutet av 20- och på 30-talet bara tillämpade Trotskij's ekonomiska förslag, men i ”barbarisk form”. I *Trotskij som alternativ*, kapitel 4, visar Mandel att Trotskij ända fram till sin död 1940 fortsatte att förespråka en demokratiskt kontrollerad ekonomi som kombinerade en dominerande statligt ägd, planerad sektor med marknadsmekanismer.

35 Trots många viktiga insikter tenderar Samuel Farber i sin *Before Stalinism: The Rise and Fall of Soviet Democracy* (London, 1990) att underskatta betydelsen hos dessa materiella faktorer, genom att betona den bolsjevikiska majoritetens subjektiva underskattning av de demokratiska institutionernas och rättigheternas betydelse. En bra diskussion om styrkorna och svagheter i Farbers arbete återfinns i David Mandel, ”The Rise and Fall of Soviet Democracy”, *Against the Current* 37, mars-april 1992, s 48-49.

att delta i sovjeterna och förbudet mot oppositionella fraktioner inom det styrande partiet - ”hindrade snarare än gynnade... de ryska arbetarnas egen aktivitet”.³⁶ Dessa beslut undergrävde de sovjetiska arbetarnas och till och med de politiskt mest aktiva partimedlemmarnas möjlighet att organisera sig mot den framväxande byråkratin, och gav byråkraterna ett kraftfullt ideologiskt vapen mot all opposition inom och utanför det härskande partiet. Som Trotskij medgav 1937:

Förbudet mot oppositionspartier förde med sig förbudet mot fraktioner. Förbudet mot fraktioner slutade med ett förbud mot att tänka annorlunda än de ofelbara ledarna. Partiets polistillverkade monolit resulterade i straffrihet för byråkratin, som blev en källa till allt slags övermod och korruption.³⁷

Under de sista åren av sitt liv tog Mandel öppet upp närvaron av omisskännligt *substitutionistiska* drag i Lenins och Trotskij's politik under de ”mörka åren” 1920-21.³⁸ Samtidigt som han helt klart höll med om Marcel Liebman's karakterisering av bolsjevismen före revolutionen som en högljutt antisubstitutionistisk ”frihetlig leninism”,³⁹ så visade Mandel hur bolsjevikledarna omvandlade de brott mot arbetardemokratien som inbördeskriget *nödvändiggjorde*, till *politiska dygder*. Rent konkret argumenterade Lenin och Trotskij att de tillfälliga förbuden mot socialistiska oppositionspartier, begränsningarna av böndernas och borgerlighetens rösträtt, och bemyndigandet till *Tjekan* att arresteras, rannsaka och avrätta påstådda kontrarevolutionärer utan någon som helst politisk övervakning var *nödvändiga* och *önskvärda* drag hos det proletära styret. I ett flertal skrifter försvarade både Lenin och Trotskij en uppenbart substitutionistisk uppfattning om förhållandet mellan partiet och arbetarklassen. I **Kommunismen och terrorn** (som Mandel med rätta kallar ”hans sämsta bok”⁴⁰) och i sin polemik mot Arbetaroppositionen, förkunnade Trotskij att arbetarklassen var en ”vacklande massa” som inte kunde utöva sin makt direkt och demokratiskt. Under samma tidsperiod beskrev Lenin upprepade gånger arbetarmassorna som hopplöst splittrade, där vissa delar (”arbetararistokratin”) hade korruperats av kapitalet. 1920-21 förkunnade båda att partiet var den enda kraft som var förmögen att bygga socialismen – till och med mot arbetarklassens önsningar och strävanden. Mandel gjorde den revolutionärt marxistiska rörelsen en stor tjänst genom att inse och *förkasta* denna aspekt hos rörelsens traditioner.

Liksom i fallet med arbetarbyråkratin i de kapitalistiska länderna utvecklade den härskande byråkratin i det tidigare Sovjetunionen och de andra byråkratiska länderna sin egen substitutionistiska världsåskådning och politiska praktik. ”De delvisa erövringarnas dialektik” fick de härskande byråkratierna i öst att omfatta sin egen speciella version av ”organisationsfetischism” - tanken att det var viktigare att bevara de existerande statliga och partiinstitutionerna än arbetarklassens självorganisering och egen aktivitet. Inrikespolitiskt gynnade de stalinistiska och nystalinistiska byråkraternas substitutionism ”partiets ledande roll”. De härskande kommunistpartierna var arbetarklassens enda rättmätiga representant. Bara de kunde försvara arbetarklassens ”historiska intressen” mot alla fiender, inklusive ”oliktänkande” och ”avvikare” från arbetarklassen själv. De härskande byråkratiernas substitutionistiska ideologi rättfärdigade det brutala förtrycket mot arbetarklassen under utrensningarna i Sovjet på 30-talet, upproren i Östtyskland, Polen och Ungern på 50-talet, ”Pragvåren” 1968, masstrejkerna i Polen 1971 och 1981, och mot studenterna och arbetarna på Tian-an-men-torget [Himmelska fridens torg i Beijing] 1989. För de byråkratiska regimerna var det partiet, och inte arbetarna, som var den enda garanten för proletariatets ”verkliga intressen”.⁴¹

36 Mandel, *Trotskij som alternativ*, s 52.

37 Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, på denna webbplats, s 47. Trotskij's längsta diskussion om dessa frågor finns i *Stalinism och bolsjevism*, på marxistarkiv.se (ursprungligen utgiven 1937). Mandel för fram dessa punkter i flera verk: *Om byråkratin*, s 19-21; *Makt och pengar*, s 85-86; *Trotskij som alternativ*, s 51-54.

38 *Power and Money*, s 118-25; *Trotskij som alternativ*, s 52-53.

39 Marcel Liebman, *Lenins leninism*, på denna webbplats. Se även Paul LeBlanc, *Lenin and the Revolutionary Party*, Atlantic Highlands, 1993.

40 *Trotskij som alternativ*, s 52.

41 *Makt och pengar*, s 75-80.

Utrikespolitiskt försökte de härskande byråkratierna underordna det arbetande folkets kamp i andra länder under "försvaret av socialismen i (välj ditt favoritland)". Mandel utvidgade Trotskijs analys av de katastrofala konsekvenserna av att prioritera försvaret av ett "socialistiskt fädernesland" utomlands framför arbetarnas och de förtrycktas faktiska kamp hemma. Kommunistpartierna i Tyskland 1933, Frankrike och Spanien 1936-37. Grekland efter Andra världskriget och Indonesien 1965 betalade ett oerhört högt pris – massivt förtryck och hundratusentals mördade medlemmar – för att de satte de postkapitalistiska byråkratiernas diplomatiska behov framför klasskampens behov i sina egna länder. Undergivenheten gentemot de härskande byråkratierna i öst skapade de villkor som gjorde att de franska, italienska och spanska kommunistpartiernas gradvis omvandlades till reformistiska partier, och ledde till att en stor del av 60-talets revolutionära vänster som sökte politisk vägledning hos den maoistiska byråkratin föll samman.⁴²

I slutändan misslyckades de postkapitalistiska byråkratierna med att befästa ett blomstrande, lockande och stabilt alternativ till kapitalismen. Ett av Mandels främsta bidrag har varit hans utveckling av Trotskijs insikter i den byråkratiska centrala planeringens begränsningar:

Sovjetbyråkratins progressiva roll sammanfaller med den period, som man ägnade åt att införa de viktigaste elementen i den kapitalistiska tekniken i Sovjetunionen... Det är möjligt att bygga gigantiska fabriker efter en färdiggjord västlig modell på byråkratins kommando – men till tre gånger så höga kostnader. Men ju längre man går, desto mer hamnar ekonomin i problemet med kvaliteten, som glider byråkratin ur händerna likt en skugga... I en nationaliserad ekonomi kräver kvaliteten en producenternas och konsumenternas demokrati, frihet att kritisera och ta initiativ – villkor, som är oförenliga med en totalitär regims fruktan, lögn och smicker.⁴³

Mandel förfinade denna tes teoretiskt, och dokumenterade den empiriskt med omfattande efterforskningar.⁴⁴ Genom att ha en parti- och statlig byråkrati istället för arbetarnas och konsumenternas demokratiska beslut, så saknade (och saknar i fallet Kina) de staliniserade kommandoekonomierna en mekanism för att garantera arbetsproduktivitetens långsiktiga och kontinuerliga utveckling. De postkapitalistiska byråkratierna klarade av att organisera en *extensiv* tillväxt, och tvinga miljontals rotlösa bönder att arbeta i fabriker som återskapade det kapitalistiska västs arbetsprocesser, och skapa en "engångs-"ökning av arbetsproduktiviteten. Men de snubblade när de ställdes inför uppgiften att organisera en *intensiv* tillväxt, att kontinuerligt ersätta arbetet med nya teknologier och producera nya konsumtionsartiklar. Byråkratin saknade både den "konkurrensens piska" som garanterar att varje kapitalistiskt företag hela tiden minskar på arbetet med hjälp av mekaniseringar, och en demokratisk kontroll över de ekonomiska besluten av "fritt associerade producenter och konsumenter", som vill minska arbetstiden och garantera kvalitén hos artiklar för enskild och kollektiv konsumtion. Därmed fanns det varken ett ekonomiskt eller politiskt tvång i de byråkratiska ekonomierna att utveckla nya tekniker eller vara sparsamma med tillgångarna. Resultatet blev att ett "typiskt drag hos systemet är därför en allmän brist på ansvar och likgiltighet inför hur fabriken går, och det hotar Sovjetunionen med stagnation och nedgång."⁴⁵ Ödet för de byråkratiska kommandoekonomierna i Östeuropa och det tidigare Sovjetunionen bekräftade på ett tragiskt sätt Mandels och Trotskijs teser.

Till skillnad från Trotskij, som inskränkte sig till allmänna krav om att återupprätta sovjet-

42 Se *Europas kommunistpartier* och *Revolutionary Marxism Today*, m fl för Mandels diskussion om de katastrofala resultaten av "socialismen i ett land" för världens arbetarrörelse.

43 Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, på denna webbplats, s 123.

44 *Marxismens ekonomiska teori*, kapitel 15; *Beyond Perestroika: The Future of Gorbachev's USSR; Power and Money*, kapitel 1.

45 *Makt och pengar*, s 36. Liknande mönster av resursslöseri och dålig kvalitet finns i de tjänster som den kapitalistiska staten tillhandahåller (sjukvård, post och telekommunikationer, transporter och så vidare). Återigen är det avsaknaden av både "konkurrensens piska" och producenternas/konsumenternas kontroll över dessa tjänster som leder till byråkratiskt slöseri och ineffektivitet. Det är den materiella grunden till att en stor del av arbetar- och medelklassen stöder "privatisering" av offentliga tjänster i de utvecklade kapitalistiska länderna.

demokratin med hjälp av en antibyråkratisk arbetarrevolution, lade Mandel fram en detaljerad modell för en demokratiskt centraliserad ekonomisk planering. En världsomfattande "självalministrerad" ekonomi skulle grundas på demokratiska råd av producenter och konsumenter. Tjänstemännen i dessa råd skulle väljas av hela den vuxna befolkningen, skulle kunna återkallas med omedelbar verkan och ha samma lön som en genomsnittlig arbetare. Dessa demokratiska institutioner för arbetardemokrati skulle uppstå under de antikapitalistiska revolutionerna i väst och de antibyråkratiska revolutionerna i öst, och skulle finnas på internationell, nationell, industri- och kontorsnivå, i fabriker och bostadsområden.

Besluten ska tas på den nivå där de allra enklast kan genomföras. Och de bör tas på den nivå där största möjliga andel av de personer som faktiskt påverkas av dem kan dras in i beslutsprocessen.⁴⁶

Enkelt uttryckt skulle internationella och nationella organ få rätt att skissera de grundläggande ramarna för den ekonomiska planen, medan organ inom industrin, regionerna eller fabriker skulle avgöra hur deras speciella del av planen skulle tillämpas, efter att ha konsulterat de som skulle konsumera deras produkter.⁴⁷

För att den demokratiska "självalministreringen" ska vara effektiv måste arbetarklassen kunna uttrycka sina behov och önsknings under planeringsprocessen, och det måste finnas mekanismer för att rätta till sociala och ekonomiska felberäkningar. Enligt Mandel krävs det *politisk mångfald* för att den heterogena arbetarklassen på ett effektivt sätt ska kunna kontrollera planeringsprocessen. Utan rättigheter för alla politiska strömningar (inklusive ideologiskt prokapitalistiska strömningar) att organisera politiska partier, och i proportion till sitt antal ha tillgång till media och möjligheter att organisera demonstrationer och andra icke-våldsaktioner för att föra fram sina speciella synpunkter, så kommer inte den centrala planeringen att kunna utnyttja produktionsresurserna på ett effektivt sätt och öka arbetsproduktiviteten. Mandel medger också, att medan formellt demokratiska institutioner och strikta garantier för politiska rättigheter åt befolkningens alla delar är *nödvändiga* förutsättningar för ett demokratiskt socialistiskt styre, så är de inte *tillräckliga*. Det finns också avgörande sociala och ekonomiska förutsättningar, varav den viktigaste är en radikal minskning av arbetstiden för befolkningsmassorna, så att alla "har tid att sköta de administrativa uppgifterna på sina arbetsplatser och bostadsområden."⁴⁸ En sådan minskning av arbetsdagen skulle tillåta större delen av mänskligheten att tillbringa 3-4 timmar per dag för att producera varor eller tillhandahålla tjänster och ytterligare 3-4 timmar i arbetet med självalministreringen. För att kunna avskaffa uppdelningen i intellektuellt och manuellt arbete, det vill säga grunden till byråkratin, måste det finnas allmän tillgång till utbildning, kultur och läskunnighet, och det förutsätter ett materiellt överflöd och hög arbetsproduktivitet. Detta, hävdar Mandel, är möjligt först när inte bara det byråkratiska styret i öst har avskaffats, utan också kapitalismen har störtats i ett antal utvecklade industrisamhällen och deras enorma produktionspotential har befriats.⁴⁹

Likt Marx och Trotskij före honom insåg Mandel att produktion och cirkulation av varor, det vill säga marknaden, kommer att överleva under en lång period efter det att kapitalismen har störtats i världsskala. Mandel håller med Alec Nove, den mest sofistikerade "marknadssocialistiske" teoretikern, om att "ett radikalt avskaffande av kvarvarande marknadsförhållanden för närvarande [inte är] önskvärt eller praktiskt" i något av de postkapitalistiska samhällena. I själva verket ansåg Mandel att delar av Noves modell för en "genomförbar socialism" liknade hans egen uppfattning om en kombination av marknad och plan i ett demokratiskt styrt samhälle på väg mot socialismen.⁵⁰ Mandels meningsmotsättningar med "marknadssocialisterna" gällde deras påstående att varuproduktionen var ett ständigt och oföränderligt drag i det ekonomiska livet. För Nove gör de komplice-

46 *Makt och pengar*, s 155.

47 "*Till försvar för den socialistiska planeringen*", på denna webbplats.

48 *Makt och pengar*, s 145.

49 *Ibid*, s 142-156.

50 "*Till försvar för den socialistiska planeringen*", s 4, 22-23.

rade ekonomiska besluten i en industrialiserad ekonomi och människans ”obegränsade behov” att det inte går att avskaffa den brist som är varuproduktionens grund.

Marknadens bortvittrande är enligt Mandel möjlig av två orsaker. För det första skulle ett system av ”uttalat självstyre” kunna fördela huvuddelen av de tusentals beslut som krävs i en planerad ekonomi till olika demokratiskt valda organ, och på så sätt komma förbi problemet med ”alltför många beslut”. För det andra går det att tänka sig att ”behoven blir mättade” efter varor och tjänster när de grundläggande materiella behoven väl är tillfredsställda. Mandel tillbakavisar den förenklade syn på ”den mänskliga naturen” som ligger bakom både de nyklassiska ekonomiska teorierna och de ”marknadssocialistiska” teorierna:

Att ständigt samla på sig mer och mer varor... är inte alls ett allmänt eller ens dominerande drag i människans beteende. Att utveckla sina anlag och böjelser för deras egen skull, att värna hälsa och liv, ta hand om barn och utveckla djupa sociala relationer som en förutsättning för mental stadga och lycka – detta blir viktiga drivkrafter när de grundläggande materiella behoven har tillfredsställts. Man behöver bara titta på hur borgarklassens översta kretsar uppträder vad gäller mat, kläder, boende, möbler eller ”kulturella varor” för att se, att för de som redan ”lever under kommunismen” så ersätts ett rastlöst jagande efter ännu mer av en mer rationell konsumtion.⁵¹

Mandels svar till de tjugofem senaste årens framväxande miljörelse är en detaljerad diskussion om olika sorters sociala och ekonomiska organisering och deras förhållande till miljön. Han bemöter två invändningar mot den marxistiska framtidsvisionen om socialismen som de ”gröna” tar upp i sin analys av miljöförstörelsen i både de kapitalistiska och byråkratiska ekonomierna. Olika ”gröna” teoretiker påstår att den marxistiska visionen om ett framtida samhälle som grundas på ett avskaffande av materiell brist skulle utsätta planetens fysiska tillgångar för enorma påfrestningar och leda till en ekologisk katastrof. Mandel pekar på det omfattande samhällslöseriet under både kapitalismen och de byråkratiska kommandoekonomierna. Bara genom att avskaffa rustningsindustrin skulle det befrias enorma resurser för samhällligt nyttig produktion (baserad på förnyelsebara energikällor, miljövänlig teknologi, och så vidare) som kunde ge majoriteten av världens befolkning en tillräcklig levnadsstandard utan att ställa några nya krav på planetens ändliga resurser. Allteftersom de grundläggande materiella behoven av fysisk säkerhet och glädje (mat, kläder, boende, sjukvård, utbildning) blir tillfredsställda, så kommer man att prioritera icke-materiella ”självförverkligande” behov (kulturella, politiska, intellektuella och personlig utveckling), som inte behöver tära på de ändliga resurserna för att tillfredsställas.

De ”grönas” andra kritik av marxismen gäller erfarenheterna av ekologiska katastrofer i det tidigare Sovjetunionen och Östeuropa, och hävdar att de centralt planerade ekonomierna inte är mer miljövänliga än de marknadskapitalistiska ekonomierna. För Mandel härrörde miljöförstörelsen i öst från samma byråkratiska misskötsel som gav upphov till ett systematiskt slöseri med arbetskraft och andra resurser. Med andra ord var det de centrala planerarnas och industriledarnas brist på demokratisk ansvar som gjorde att de systematiskt smutsade ned den fysiska miljön i öst. I motsats till detta kan en demokratisk planerad ekonomi undvika de ekologiska katastrofer som kännetecknar både kapitalismen och de byråkratiska kommandoekonomierna. Arbetare och konsumenterna som aktivt är indragna i att formulera och tillämpa en ekonomisk plan har definitivt ett behov av att utveckla arbetsprocesser som varken kommer att förstöra hälsan för de som är indragna i produktionen, eller smutsa ner den luft och det vatten som alla måste andas och dricka. Dessutom skulle möjligheterna till demokratisk ”självkorrigering” minimera den miljöförstörelse som skulle kunna bli resultatet om arbetarna försökte öka sin levnadsstandard utan tanke på effekterna på framtida generationer.⁵²

51 *Makt och pengar*, s 148-49. Dessa argument utvecklades första gången i Mandels debatt med Alec Nove: Mandel ”Till försvar för den socialistiska planeringen”; Nove ”Marknader och socialism”, ; Mandel, ”Myten om marknadssocialismen, samtliga på denna webbplats.

52 *Makt och pengar*, s 151-52, 177-81.

Mandels utveckling och utvidgning av Trotskijs teori om de postkapitalistiska byråkratierna är inte bara ett kraftfullt alternativ till de liberala, socialdemokratiska och stalinistiska teorierna om byråkratin, utan även till andra marxistiska teorier. I synnerhet har Mandel utvecklat en omfattande kritik mot teorin att det tidigare Sovjetunionen, Östeuropa och Kina var "statskapitalistiska" samhällsformationer.⁵³ Uppfattningen att ekonomier där de viktigaste produktionsmedlen tilldelas enligt medvetna (om än byråkratiska misskötta) planeringsbeslut, och inte i enlighet med olika profitkvoter och produktionskostnader; där arbetskraften inte längre är en vara och det statliga monopolet på utrikeshandeln förmedlar den globala kapitalistiska konkurrensens effekter på den planerade ekonomin – uppfattningen att en sådan ekonomi är kapitalistisk är teoretiskt och empiriskt ohållbar. Som Mandel flera gånger påpekat är denna teori ett brott med både den marxistiska teorin om kapitalistisk ackumulation och de byråkratiska ekonomiernas erfarenhetsmässiga verklighet.⁵⁴

Mandels kritik av den andra alternativa marxistiska teorin om de byråkratiska regimerna, teorin om "byråkratisk kollektivism", är inte lika genomgripande som hans genomgång av teorin om "statskapitalism". Precis som Trotskij ser Mandel byråkratin i de postkapitalistiska samhällena som en *kast*, ett samhällsskikt som till skillnad från en samhällsklass inte fyller någon nödvändig roll i den samhälleliga produktionen. Det "parasiterande" förhållandet mellan byråkratin och den planerade ekonomin gör att dessa postkapitalistiska samhällen saknar det sociala sammanhang som ett etablerat produktionssätt har. Sedan slutet av 30-talet har olika marxistiska kritiker av stalinismen utmanat denna teori, och hävdade att byråkratin var en ny utsugande klass som organiserade ett nytt postkapitalistiskt produktionssätt i det tidigare Sovjetunionen och den östeuropeiska blocket.⁵⁵ Teorin om "byråkratisk kollektivism" har försvarats av många olika revolutionära socialister, inklusive framträdande antibyråkratiska aktivister i det tidigare östblocket.⁵⁶ Det är inte förvånande att den är teoretiskt tilltalande. Å ena sidan undviker den problemen med de "statskapitalistiska" teorierna. Å andra sidan undviker den svårigheterna och tvetydigheterna i Mandels och Trotskijs teori om ett "övergångssamhälle" genom att placera in kommandoekonomins byråkrati i de välbekanta marxistiska kategorierna klass och produktionssätt.

Mandel riktar två olika sorters kritik mot teorin om byråkratisk kollektivism. Det första, och enligt min åsikt svagare, svaret pekar på att produktionen och cirkulationen av varor fortlever i de byråkratiserade ekonomierna. Överlevande av löneformerna, påverkan från världsmarknaden, och så vidare är drag som finns i *varje* övergångssamhälle, och de motverkar planeringens logik. Sålunda är dessa ekonomier:

... en *blandning* mellan en fördelning och en varuproducerande ekonomi där värdelagen verkar men inte är bestämmande. Och värdelagens inflytande *sätter till sist orubbliga gränser för byråkratin despotism*. Det är detta som den "byråkratiska kollektivismens" teoretiker... inte lyckas inse... *För att ett "nytt" "byråkratiskt" icke-kapitalistiskt produktionssätt skulle kunna uppstå hade sovjetbyråkratin varit tvungen att en gång för alla frigöra sig från värdelagens inflytande.*⁵⁷

Detta sätt att argumentera är öppet för kritik på flera viktiga punkter. För det första är Mandels och Trotskijs uppfattning att byråkratin privilegier och makt i första hand härstammar ur de "borgerliga fördelningsnormernas" överlevnad inte problemfri. En stor del av byråkratin avsevärt högre levnadsstandard jämfört med arbetarklassen härstammade inte från högre inkomster och tillgång till varor på marknaden. Den grundades istället på deras politiska makt, och härstammade ur deras makt

53 Tony Cliff, *State Capitalism in Russia*, London 1975 (ursprungligen utgiven 1955); P Binns, T Cliff, C Harman, *Russia: From Workers State to State Capitalism*, London 1987.

54 De flesta av dessa teman finns i Mandels diskussion med Chris Harman och andra medlemmar i den brittiska gruppen "International Socialist", i *The Inconsistencies of State Capitalism*, London: IMG Publications, 1969.

55 Max Shachtman, *The Bureaucratic Revolution: The Rise of the Stalinist State*, New York 1962; Jack Trautman, redaktör, *Bureaucratic Collectivism: The Stalinist Social System*, Detroit 1974.

56 Se Jacek Kuron och Karol Modzelewski, *Brev till polska arbetarpartiet : vänsteroppositionens politiska plattform i dagens Polen*, Mölndal : Partisan, 1969.

57 [Makt och pengar](#), s 25-26. Kursivering i original.

över statsapparaten och de statligt ägda produktionsmedlen. Med hjälp av detta kunde de skaffa sig förmåner *utanför marknaden*, tillgång till konsumtionsartiklar *inte som varor* utan via specialaffärer och genom att "gå förbi kön" när det gällde relativt svårtillgängliga konsumtionsartiklar som bilar, bostäder och så vidare.

För det andra, och viktigare, har det funnits flera samhällen där icke-kapitalistiska produktionssätt existerade samtidigt med ganska omfattande varucirkulation och där "*de härskande klasserna eller skikten (kaster, etc) huvudsakligen är begränsade till privat konsumtion [och inte har något] objektivt långsiktigt intresse av en varaktig produktivitetsokning*".⁵⁸ Den europeiska feodalismen, slaveriet både under den klassiska antiken och i den så kallade "nya världen", och de olika "asiatiska" samhällena tillät, och gynnade i vissa fall, en omfattande varuproduktion, om än inte den allmänna varuproduktion som blev möjlig först under kapitalismen. Samma produktionssätt dominerades av utsugande klasser vars privilegier begränsades till privat konsumtion, och som inte kunde organisera sina direkta producenters arbetsprocess på ett sätt som möjliggjorde en varaktig ökning av produktiviteten. I själva verket är det först under kapitalismen som den härskande klassens privilegier utsträcker sig till ett *verkligt ägande* av produktionsmedlen – förmågan att organisera arbetsprocessen. Således är borgarklassen den första härskande klass i världshistorien som både kan och är tvingad att ständigt öka arbetsproduktiviteten med hjälp av mekanisering.⁵⁹

Införandet av "marknadsmekanismer" i de byråkratiska kommandoekonomierna under de senaste 25 åren har visat att det går att kombinera "marknad" och "plan" utan att undergräva byråkratins privilegier och makt. De härskande byråkratierna i Jugoslavien, Polen, Ungern, Kina och det tidigare Sovjetunionen har vid olika tillfällen under de senaste 40 åren alla genomfört "marknadsreformer" för att försöka övervinna den kroniska stagnationen av arbetsproduktiviteten inom östblocket. Som vi vet var dessa reformer lika ineffektiva att stimulera en intensiv ekonomisk utveckling som att minska det byråkratiska tyranniet. Om något, så har marknadsmekanismerna berikat byråkratin och skärpt motsättningarna till arbetarklassen och bönderna utan att få de produktiva enheterna att införa nya arbetsprocesser eller använda materialet mer effektivt.⁶⁰ Sammanfattningsvis: även om en kombination av planering och varuproduktion är ett *nödvändigt* drag i varje samhälle mellan kapitalism och socialism, så är kombinationen av plan och marknad inte en *tillräcklig* grund för att förkasta uppfattningen att ett nytt produktionssätt utvecklades i det tidigare Sovjetunionen, Östeuropa och Kina.

Mandels andra och starkare kritik mot byråkratin som en "ny härskande klass" pekar på den djupa motsättningen mellan byråkratins makt och logiken hos en effektiv ekonomisk planering.⁶¹ För det första har byråkratin en "parasiterande" relation till den ekonomiska planeringen – den är teoretiskt inte nödvändig i en planerad ekonomi. Arbetarklassen kan lika lätt organisera en planerad ekonomi utan ett privilegierat skikt av tjänstemän, om än inte till en början utan specialister och tekniker. Till skillnad från det går det inte att tänka sig en ekonomi med allmän varuproduktion utan kapitalister.

För det andra undergrävs planeringsprocessens effektivitet av byråkratins försök att berika sig. På varje nivå inom kommandoekonomin döljer byråkraterna systematiskt resurser, vare sig det rör sig om arbetskraft, råmaterial eller maskiner, för att uppfylla produktionsmålen och få ut bonus i form av pengar eller tillgång till bättre bostäder, semesterar eller liknande. Det byråkratiska hemlighetsmakeriet gör all effektiv planering omöjlig. Utan realistisk information om resurser och produktionskapacitet går det inte att sätta upp realistiska produktionsmål. Till skillnad från detta ökar borgarklassens försök att berika sig den kapitalistiska konkurrensen, ty varje kapitalist försöker sälja till lägre pris än alla andra och öka markandsandelarna genom att minska kostnaderna. Kapitalisternas enskilda egenintresse *sammanfaller* med värdelagens verkan, medan byråkraternas

58 [Makt och pengar](#), s 28. Kursivering i original.

59 Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique och Neo-Smithian Marxism", *NLR* 104, juli/augusti 1977, s 25-92.

60 Se Catherine Samary, "Plan, Market and Democracy", *Notebooks for Study and Research*, nr 7-8, Amsterdam: IIRE, 1988; R Smith, "The Chinese Road to Capitalism", *NLR* 199, maj/juni 1993, s 55-99.

61 [Marxismens ekonomiska teori](#), s 378-380, 391-394; *Beyond Perestroika*, kapitel 1 och 3.

enskilda egenintresse *går emot* den ekonomiska planeringens logik.

Slutligen innebär motsättningarna mellan byråkratins privilegier och planeringens logik att de byråkratiska ekonomierna saknar varje *internt skapad tendens till kris och återhämtning*. När byråkratins privilegier undergrävde planeringens effektivitet och ledde till sjunkande tillväxttakt på 70- och 80-talet, så fanns det ingen mekanism i den byråkratiska ekonomin som kunde lösa krisen. Bara en djupgående förändring i de politiska förhållandena mellan samhällskrafterna, antingen arbetarnas antibyråkratiska revolution eller ett återinförande av kapitalismen, kunde skapa förhållanden för förnyad tillväxt. Kapitalismens inneboende drift att ersätta mänskligt arbete med maskiner leder till fallande profitkvoter och återkommande ”långa vågor” av ekonomiska kriser. Men kapitalismen skapar sin egen lösning på dessa långdragna kriser. Det massiva förstörandet av ineffektivt kapital och ”överflödigt” arbete under ett ekonomiskt sammanbrott återställer möjligheterna till vinstgivande ackumulation och ger upphov till en ny ”lång våg” av tillväxt.⁶² Alltså finns det ingen ”slutgiltig kris” för kapitalismen. Precis som den feodala aristokratins styre och andra härskande klasser som har sina rötter i ett produktionssätt, måste kapitalets styre *störtas*. Den starkaste historiska bekräftelsen av Trotskijs och Mandels tes att de tidigare sovjetiska och östeuropeiska regimerna inte hade sina rötter i ett nytt produktionssätt var den snabbhet med vilka de föll samman 1989-91. Det byråkratiska styret i dessa samhällen störtades varken av arbetarklassen eller imperialismen, utan det *exploderade inåt* som resultatet av kronisk ekonomisk stagnation. Det är inte förvånande att det fortfarande återstår för de samhällsformationer som uppstod i Östeuropa och det tidigare Sovjetunionen att klara av en framgångsrik övergång till kapitalismen.

Medan Mandels och Trotskijs teori om de postkapitalistiska samhällenas ”övergångs-”karaktär är övertygande, så är deras påstående att dessa regimer var ”byråkratiserade” former för proletariats diktatur öppet för frågor.⁶³ Under den ryska revolutionens tidiga år likställde revolutionära marxister i allmänhet arbetarstaten med högtstående demokratiska former av folkligt deltagande och makt, i synnerhet Pariskommunen 1871 och de arbetar-, soldat- och bonderåd som hade uppstått i Ryssland, Tyskland, Ungern och Italien mellan 1917 och 1921.⁶⁴ Nederlagen för revolutionerna i Central- och Västeuropa och inbördeskrigets ödeläggelse undergrävde de ryska sovjeternas livskraft som folkliga maktorgan. För Lenin och Trotskij bevarades den ryska statens arbetarkaraktär i kommunistpartiet, som organiserade de mesta aktiva och radikala arbetarna. Men ”partistyret” visade sig inte vara en tillräcklig grund för att bevara ens indirekta former för arbetarnas egen makt. Partidemokratis förfall efter 1921 års fraktionsförbud och befästandet av parti- och den statliga byråkratin i slutet av 20-talet förvandlade det sovjetiska kommunistpartiet till ett politiskt verktyg för den stalinistiska byråkratin.

Trots att arbetarklassen i slutet av 30-talet hade ”exproprierats politiskt”, hävdade Trotskij att Sovjetunionen fortfarande var en arbetarstat, eftersom byråkratin försvarade de sociala och ekonomiska ”erövringarna från oktoberrevolutionen” - den nationaliserade egendomen, den centrala planeringen och det statliga monopolet på utrikeshandeln. Den sovjetiska regimen var en sorts ”bonapartism”, likt både det feodala absoluta enväldet, där aristokratin lämnade över makten till en kunglig byråkrati som bevarade feodalismen, och fascismen där borgarklassen överlämnade makten till en del av småbourgeoisin som skyddade villkoren för den kapitalistiska ackumulationen. Således såg den trotskistiska rörelsens majoritet (inklusive Mandel) Sovjetunionen och senare Östeuropa, Kina och Vietnam som ”byråkratiserade arbetarstater”, där arbetarklassen *styrde* men

62 A Shaikh, ”The Current Economic Crisis: Causes and Implications”, *Against the Current* Pamflett, Detroit 1989; ”The Falling Rate of Profits and the Economic Crisis in the US”, i R Cherry m fl, redaktörer, *The Imperiled Economy*, vol 1: *Macroeconomics from a left Perspective*, New York 1987, s 115-26; Mary C Malloy, ”Finance and Industrial Capital in the Current Crisis: On Brenners 'Politics of U.S. Decline'”, *Against the Current* 57, juli-augusti 1995, s 27-32.

63 Liksom Marx använder jag begreppen ”proletariats diktatur” och ”arbetarstat” omväxlande. Se Hal Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution*, vol 3: *The "Dictatorship of the Proletariat"*, New York 1986.

64 Marx, *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*, Stockholm : Gidlund, 1971; Lenin, ”Stat och revolution”, i *Valda verk i 10 band*, bd 7, s 10-120, och ”Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky”, *Ibid*, bd 8, s 169-264.

inte *regerade*.⁶⁵

Det finns övertygande teoretiska skäl att behålla teorin om ”byråkratiserade arbetarstater”. Viktigast är att den traditionella trotskistiska uppfattningen ligger i linje med det grundläggande marxistiska axiomet att varje samhälle som sönderslits av sociala konflikter, oavsett hur instabilt och övergående det är, behärskas av en enda samhällsklass. Som Perry Anderson hävdade tillhandahåller Trotskijs tolkning av stalinismen:

... en teori om stalinismen insatt i en lång historisk period och som svarar mot den klassiska marxismens kategorier. På varje punkt i skildringen av sovjetbyråkratins natur försökte Trotskij betrakta den i ljuset av på varandra följande produktionssätt och övergångarna mellan dem och de respektive klassförhållandena och politiska regimerna. Det var ett synsätt han ärvt av Marx, Engels, Lenin... På grund av att Trotskij kunde se stalinismens uppkomst konsolidering i ett sådant historiskt ljus, undvek han dagsjournalistikens ytliga förklaringar liksom hastigt tillyxade formler som nya klasser” eller ”nya produktionssätt”, utan förankring i den historiska materialismen, vilka kännetecknade reaktionerna hos många av hans samtida.⁶⁶

Men denna styrka döljer djupgående problem i begreppet ”arbetarstat” där arbetarna styr men inte regerar. Jämförelsen med det feodala absoluta enväldet och de kapitalistiska diktaturena tenderar att skymma det *särskiljer* övergången till socialismen. För det första uppstod varken det feodala eller kapitalistiska produktionssättet ur en kamp där en klass självmedvetet försökte skapa en ny samhällsform. Tvärtom uppstod feodalismen och kapitalismen ur en kamp där redan egendomsägande klasser befäste och utvidgade sin klassdominans. Till skillnad från detta är socialismen det första samhälle som skapas efter en medveten kamp av en *egendomslös* samhällsklass, arbetarklassen. Vidare reproduceras både feodalismen och kapitalismen med hjälp av en ”blind ekonomisk logik” som verkar ”bakom ryggen” på både de ekonomiskt härskande klasserna och de direkta producenterna. Den feodala aristokratin och borgarklassen kan fortsätta att vara socialt dominerande utan att direkt behärska staten. Socialismen är den första samhällsform som grundas på en medveten och överlagd planering av den ekonomiska utvecklingen. Dessa djupgående skillnader mellan socialismen och alla tidigare samhällsformationer fick Mandel att i sitt sista större verk hävda:

Det finns inget sätt för arbetarklassen att härska utan att regera. Om den ska ”härska” i ordets verkliga och direkta mening måste den utöva makten både inom företagen och på branschnivå, i kommuner och regioner, såväl som på statens och den nationella ekonomins övergripande nivå: och ta de avgörande besluten rörande de ekonomiska, sociala och kulturella prioriteringarna för att fördela de knappa resurserna. Således inleder den funktionella uppdelningen av proletariatet, mellan de som ”utövar makten yrkesmässigt” och klassens stora massa, en samhällsprocess som kväver klassens direkta kollektiva styre..⁶⁷

Här lägger Mandel fram övertygande skäl att förkasta den jämförelse med absolutismen, fascismen och det byråkratiske styret på vilken han och Trotskij grundade sin uppfattning om ”byråkratiserade arbetarstater”.

I andra skrifter försökte Mandel försvara teorin om ”byråkratiserade arbetarstater” genom att argumentera att den stalinistiska byråkratin var en privilegierad del av arbetarklassen som hade tillskansat sig makten från resten av klassen. Först hävdade han att byråkratin inhöstade det mesta av sina privilegier i form av löner:

65 Den bästa genomgången av denna ståndpunkt är fortfarande Trotskijs, *Till marxismens försvar*, på denna webbplats. Se även Mandel, *Revolutionary Marxism Today*, s 141-50.

66 Anderson, ”Trotskijs tolkning av stalinismen”, i *Det stalinistiska arvet*, s 92.

67 *Makt och pengar*, s 56. Kursivering i original.

... eftersom byråkratin inte äger produktionsmedlen får den sin del i fördelningen av de nationella inkomsterna uteslutande som ersättning för sin arbetskraft. Den medför många privilegier, men det är en form av ersättning som inte kvalitativt skiljer sig från ersättning i form av lön.⁶⁸

Detta påstående är öppet för två sorters kritik. För det första: som vi redan har sett skaffar sig byråkratin mycket av sin högre konsumtionsnivå genom att få tillgång till konsumtionsartiklar *inte i form av lön*, utan *utanför marknaden*. Byråkratins tillgång till specialaffärer, *datjas* och liknande har sin grund i deras makt över statsapparaten och kontroll över de statligt ägda produktionsmedlen. För det andra är löneformen visserligen ett *nödvärdigt* drag hos arbetarklassen, men det är inte *tillräckligt* för att definiera att en samhällsgrupp tillhör proletariatet. I det kapitalistiska samhället får företagsledare på topp- och mellannivå lön. Till och med när dessa företagsledare inte äger aktier (även om de flesta gör det) så är de en del av den kapitalistiska klassen, eftersom de bestämmer över andras arbetskraft och över produktionsmedlen. På samma sätt kan man hävda att ett mycket större skikt av lönarbetarna – övervakare på lägre nivåer, tekniker och specialister – inte är en del av arbetarklassen i den utvecklade kapitalismen. Många nutida marxister anser att dessa grupper utgör en ny medelklass, som skapats genom kapitalets koncentration och centralisering och det systematiska användandet av vetenskapen för produktion under kapitalismen.⁶⁹

Mandel gör också gällande att den postkapitalistiska byråkratin är ett skikt i arbetarklassen på grund av att det är så lätt för enskilda arbetare att tas upp i byråkratin.

Ty det är absolut säkert att ett stort antal av dagens byråkrater, i termens breda och verkliga mening, inte bara är söner och döttrar till arbetare utan till och med före detta arbetare själva... Sovjetunionens speciella samhällsstruktur gör det möjligt för byråkratin att suga upp arbetarnas söner och döttrar, och till och med arbetarna själva, i apparaten. Inte till apparatens toppar, men till mycket högre positioner än vad de så kallade medelklasserna i de utvecklade kapitalistiska länderna har.⁷⁰

Även om det vore så att det fanns en större uppåtgående rörlighet, om än allt långsammare, mellan arbetarklassen och byråkratin i öst än mellan de arbetande och kapitalistiska klasserna i väst,⁷¹ så är detta argument inte teoretiskt övertygande. Ur ett marxistiskt perspektiv definieras klasser utifrån sina objektiva förhållanden till den samhälleliga produktionen, och inte utifrån sina medlemmars sociala ursprung. Enkelt uttryckt skulle dagens kapitalistiska samhällen kunna genomgå en kraftigt ökad social rörlighet – en omfattande proletarisering av borgarklassen och förborgerligande av en minoritet av arbetarklassen – utan att det strukturella förhållandet mellan kapital och arbete förändrades. Det faktum att många, eller till och med de flesta, postkapitalistiska byråkrater kom från arbetarklassen gjorde inte byråkratin till en del av proletariatet.

Denna diskussion om den postkapitalistiska byråkratin försätter oss i en besvärlig teoretisk situation. Å ena sidan är den teoretiska och empiriska basen för uppfattningen att byråkratin är en ny samhällsklass i ett nytt produktionssätt svag. De postkapitalistiska kommandoekonomierna var övergångssamhällen, där utvecklingen mot socialismen hindrades av byråkratins styre, vars makt och privilegier gjorde en effektiv ekonomisk planering omöjlig. Å andra sidan är det ytterst svårt att hävda att de byråkratiska regimerna var "deformerade" former av proletariatets diktatur. Arbetarklassen i öst varken styrde eller regerade, och byråkratin var inte ett "skikt" inom arbetarklassen. Detta gör att vi inte kan avgöra vilken klass som styrde i det tidigare Sovjetunionen, Östeuropa och Kina. I bästa fall kan man säga att dessa samhällen var "historiska misslyckanden", ett resultat av "dödläget inom den internationella klasskampen" på 1900-talet. De var ytterst instabila övergångs-

68 *Revolutionary Marxism Today*, s 142.

69 För en sammanfattning av argumenten om den nya medelklassen, se C Post, "The New Middle Class?", *Against the Current* (gamla serien) 2,4, vinter 1984, s 35-41.

70 *Revolutionary Marxism Today*, s 143.

71 Mandel diskuterar litteraturen om den långsammare rörligheten uppåt i Sovjet i *Beyond Perestroika*, kapitel 3 och 4.

samhällen som regerades av byråkratier, som utestängde de arbetande klasserna från all verklig social och politisk makt, men som själva inte var härskande klasser. Det snabba sammanbrottet för dessa samhällen 1989-91 visade hur djupt instabila de var och byråkratins fullkomligt "parasiterande" karaktär. Det är den bästa förståelse marxister kan ha av dessa samhällen, på grundval av erfarenheterna av deras faktiska historiska utveckling. För att få ytterligare teoretiska klargöranden behöver det uppstå nya byråkratiserade övergångssamhällen, som kan ge ytterligare "råmaterial" till denna teori. Av den orsaken har vi anledning att hoppas att denna teoretiska fråga aldrig kommer att lösas fullständigt.

3. Slutsats: behovet av arbetarklassens egen frigörelse och arbetardemokrati

Utifrån den grundval som Luxemburg och Trotskij lade, har Mandel stått för den mest teoretiskt stringenta och empiriskt välgrundade marxistiska diskussionen av byråkratin till dags dato. Mandels analys av arbetarbyråkratin under kapitalismen och den härskande byråkratin i de postkapitalistiska samhällena är ett kraftfullt alternativ till de liberala, socialdemokratiska och stalinistiska teorier som hävdar att en kår heltidsanställda icke besuttna, härskande tjänstemän är ett oundvikligt drag hos det moderna samhället. Istället för att vara en oundviklig utveckling i mänsklighetens historia, är byråkratin resultatet av speciella och historiskt övergående samhällsförhållanden och materiella produktionskrafter.

Mandel visar inte bara att arbetarklassens demokratiska självorganisering är *möjlig* i både det kapitalistiska och postkapitalistiska samhället. Hans teori om byråkratin, och hans undersökningar av den kapitalistiska ackumulationens dynamik under 1900-talet, pekar på *behovet* av arbetarklassens självorganisering som den enda grunden till mänsklighetens befrielse och överlevnad. Ståndpunkten att arbetarbyråkraterna kan försvara arbetarnas erövringar under kapitalismen eller att de härskande byråkratierna kan skapa ett livskraftigt alternativ till kapitalismen har visat sig vara en fullständig *utopi*. De reformistiska byråkratiernas materiella ställning och egenintressen i väst har fått dem att förvirra och demobilisera arbetarklassen och praktiskt taget utan strid ge upp huvuddelen av de erövringar som arbetarklassen hade tillkämpat sig under det senaste halvsekle. De härskande byråkratiernas materiella ställning och egenintressen i öst har fått dem att undergräva planeringsprocessen och slösa med dyrbara mänskliga och naturresurser. De byråkratiska strategierna att gradvis reformera kapitalismen eller bygga ett auktoritärt alternativ till den föll kort sagt på *byråkratiernas sociala ställning i både de kapitalistiska och postkapitalistiska samhällena*.

Mandels teori om byråkratin är en av de centrala grundvalarna för det sena 1900-talets revolutionära socialistiska projekt. Förfäktandet att arbetarklassens egenaktivitet och självorganisering utgör den enda *möjliga* grundvalen för att stoppa den nuvarande kapitalistiska offensiven, störta kapitalets styre och bygga en alternativ kollektiv socialistisk samhällsordning härstammar direkt ur Mandels teori om de socialdemokratiska och stalinistiska byråkratierna. För att försvara arbetarklassens egen frigörelse som det enda *praktiska* alternativet till det kapitalistiska barbariet räcker det inte bara med en god vilja, demokratisk idealism eller förpliktelse till en jämställd moral, utan det krävs en *vetenskaplig förståelse av den roll som arbetarrörelsens och de postkapitalistiska samhällenas byråkrati har*.⁷²

72 Jag vill tacka Mary C Malloy och deltagarna i Amsterdam-seminariet om "Ernest Mandels bidrag till den marxistiska teorin" för kommentarer till de tidigare utkasterna till detta kapitel.

Norman Geras - Marxister inför Förintelsen: Trotskij, Deutscher, Mandel

Jag ska inleda med ett förvånansvärt faktum. I ett upprop till USA:s judar i december 1938, förutsade Leo Trotskij i viss mening den förestående judiska katastrofen. Så här skrev han:

Det är utan svårighet möjligt att föreställa sig vad som väntar judarna bara vid utbrottet av det kommande världskriget. Men även utan krig kommer världsreaktionens närmaste utveckling med säkerhet betyda *judarnas fysiska utrotning*.¹

Detta var bara några få veckor efter Kristallnatten och en månad innan Hitlers ökända riksdagstal den 30 januari 1939, där han ”siade om” att judarna skulle förintas i händelse av världskrig.

Jag kallar Trotskijs förutsägelse ett förvånande faktum. Ty det är ett vanligt och bestående tema i litteraturen om Förintelsen att katastrofen inte gick att förutsäga. Den låg bortom normala erfarenheter, och utanför nyktra politiska prognoser och till och med utanför fantasin. Även när tragedin väl började utvecklas, hade många människor svårt att ta in upplysningarna om vad som gjordes mot judarna, svårt att få ihop bilden av ett omfattande folkmord., svårt att tro. Och det gällde också stora delar av den judiska befolkningen. Senare, efter händelsen, har många haft svårt att begripa dess oerhörda omfattning. Den har i viss mening verkat vara bortom all förståelse och förklaring. Vi har bevis på en sådan reaktion hos ingen mindre än Trotskijs store levnadstecknare. Med anspelning på ”katastrofens fullständigt unika karaktär”, skulle Deutscher senare skriva:

Nazismen hade föresatt sig att ovillkorligt utrota varje judisk man, kvinna och barn inom räckhåll, och detta raseri går utöver en historikers förstånd, som försöker blottlägga motiven bakom människans beteende och skönja intressena bakom motiven. Vem kan analysera de motiv och intressen som låg bakom illdåden i Auschwitz?... [Vi] står inför ett enormt och illavarslande mysterium om den mänskliga naturens urartning, som för alltid kommer att förbrylla och skrämja mänskligheten.²

Hur ska vi förklara Trotskijs förutseende i denna fråga? Var det kanske bara någon sorts tillfällig, mörk ingivelse? Eller grundade sig hypotesen istället på de kunskaper han hade för att försöka

1 Leo Trotskij, *Om den judiska frågan*, på marxistarkiv.se.

2 Isaac Deutscher, ”The Jewish Tragedy and the Historian”, i **The Non-Jewish Jew and other Essays**, London 1968, s 163-64. För en diskussion om omöjligheten att förutsäga Förintelsen och de inledande svårigheterna att tro på den, se: Yehuda Bauer, **The Holocaust in Historical Perspective**, Seattle 1978, s 7, 16-22, 81; Jacob Katz, ”Was the Holocaust Predictable?”, i Y Bauer och N Rotenstreich, **The Holocaust as Historical Experience**, New York 1981, s 23-41; Walter Laqueur, **The Terrible Secret**, London 1980, s 1-10; och Michael Marrus, **The Holocaust in History**, London 1987, s 154-164. Yehuda Bauer går så långt att han säger att ingen förutsåg Förintelsen, oavsett vad som har påståtts om motsatsen, att det mesta någon kunde ha förutsett var ”pogromer, ekonomisk ödeläggelse, svält eller tvångsemigration”, inte ”massmord på miljontals människor”. Jag har ingen aning om Bauer känner till Trotskijs anmärkning som vi har citerat, men oavsett det, så kan jag inte inse hur dessa anmärkningar kan tolkas på det sätt som Bauer påstår. Det är inte bara det att Trotskij skriver så, och betonar: judarnas *fysiska utrotning*, och faktiskt upprepar denna punkt några få rader längre ner, att ”inte bara deras politiska utan även deras fysiska öde” är knuten till det internationella proletariats kamp. Omedelbart innan han gör denna förutsägelse talar han också om judarnas allt mindre plats på planeten, att antalet länder som slänger ut dem hela tiden blir allt fler och antalet som är beredda att ta emot dem ständigt minskar. Det är i *detta* sammanhang han ser och faktiskt säger att ”judarnas fysiska utrotning” är det som logiskt kommer att ske härnäst. Och det var just fysisk utrotning av judarna som Hitler och hans hantlangare satte igång med. Det är givetvis inte samma sak som att säga att Trotskij förutsåg den speciella form som händelserna skulle ta.

förstå sin tids verklighet? Jag kommer vad det lider att föreslå att sanningen låg någonstans mitt emellan. Men jag kommer att komma fram till detta svar via en kritisk granskning av Ernest Mandels tänkande i samma ämne. Det är huvudsyftet med min presentation här, även om mitt mål, med hjälp av det, också är att göra några mer övergripande betraktelser av marxismen som teoretisk struktur i förhållande till nazisternas folkmord mot judarna.

Jag säger kritisk granskning av Mandels tänkande i frågan, och kritisk kommer den att bli, även om den kommer att vara mindre kritisk i förhållande till hans senare uppfattningar jämfört med de tidigare, eftersom det ägde rum en inre utveckling och utvidgning av dem. Och jag måste därför konstatera att en så kritisk granskning kanske verkar malplacerad vid detta tillfälle, som är ägnat att uttrycka och hedra Mandels gärning.* Låt mig bara säga tre saker om det. För det första högaktade och högaktar jag precis som övriga deltagare här Mandels liv och verk, och inget av det följande påverkar det. För det andra har jag där det passar återgivit min egen tacksamhetsskuld till honom. I synnerhet var det hans arbete som hjälpte mig att förstå den centrala betydelsen hos Rosa Luxemburgs tänkande, och till en fullständig uppfattning om den socialistiska befrielsekampen.³ (Jag hänvisar inte till detta bara på grund av vad han skrev speciellt om Rosa Luxemburg utan också hans politiska skrifter i allmänhet.) För det tredje tror jag inte att Mandel själv skulle nöja sig med något mindre: inget mindre än en öppen hjärtig bedömning i vilken fråga det än gällde, må så vara öppet kritisk.

Ett tidigt försök av honom att bedöma den judiska tragedin är en artikel från 1946, "La question juive au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale" ["Den judiska frågan dagen efter det Andra världskriget"]. Var vänliga att komma ihåg att Mandel var 22 eller 23 år gammal när han skrev den, och hur mycket svårare folk (med tanke på tidpunkten, 1946) under flera decennier hade haft att överhuvudtaget förlika sig med katastrofens innebörd. Mandel börjar med att frammana hur fasansfulla händelserna hade varit, och gör han en åtbörd åt den sorts oförmåga att förstå som jag redan har beskrivit med Isaac Deutschers ord. Människans föreställningsförmåga har svårt att begripa innebörden i denna erfarenhet, skriver Mandel. Judarnas olycka verkar "absurd". Tanken "vägrar gå med på att materiella intressen med kall logik skulle kunna ha avgjort utrotningen av detta oräkneliga antal försvarslösa människor."⁴

Men detta är inte det svar som Mandel för sin del vill rekommendera. Han placerar bestämt de europeiska judarnas öde inom den krisdrabbade och döende kapitalismens bredare sammanhang, och han anser att det kan förklaras av denna kris. Och i sammanhang med det Andra världskrigets övriga fasor, detta krig som var en produkt av krisen. Det är "kapitalismen [som är] ansvarig för deras [judarnas] tragiska öde och för den återvändsgränd som hela mänskligheten befinner sig i."⁵ Den unge Mandel "sätter också in" nazisternas folkmord mot judarna "i sitt sammanhang" genom att hänvisa till vissa av de allierade makternas handlingar och attityder: deportationen av etniska tyskar från delar av Öst- och Centraleuropa i slutet av kriget; briterernas känslökyla mot massornas lidande i Indien, eller amerikanernas känslolöshet i samband med användandet av atombomben över Hiroshima; hela den kapitalistiska samhällsordningens, "världens alla regeringars", ansvar för att inte ha kommit det judiska folket till hjälp. Och jämte de 5 miljoner mördade judarna (den siffra Mandel nämner) "hittar man det imperialistiska krigets 60 miljoner offer". Den allmänna andan i denna bedömning fångas i formuleringar som denna:

Hitlerimperialismens barbariska behandling av judarna har bara drivit den nutida imperialismens vanliga barbari till ett våldsamt utbrott...
Långt från att vara skilt från, eller i motsättning till, mänsklighetens öde, så visar judarnas tragedi bara framtiden för övriga folk om kapitalismens förfall fortsätter i sin

* Geras' artikel är ett tal som hölls vid ett seminarium om "Ernest Mandels bidrag till den marxistiska teorin", i juli 1996. - öa.

3 Se min **The Legacy of Rosa Luxemburg**, London 1976, s 119.

4 E Germain [Mandel], "La question juive au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale", efterord till A Léon, **La conception matérialiste de la question juive**, Brüssel 1946, s I.

5 *Ibid*, s VI.

nuvarande takt.⁶

Detta Mandels tidiga försök att analysera betydelsen av Shoah* präglas enligt min uppfattning av tre svagheter. De går att beskriva med hjälp av de tre motsatspar som står nedan. Förintelsen av judarna i Europa:

är jämförbar med andra brott / är ensam i sitt slag eller unik;
går att förklara förnuftigt / är obegriplig;
är ett resultat av kapitalismen och imperialismen / beror på någon annan sorts kombination av faktorer.

Jag tror inte att det går att göra en tillfredsställande bedömning genom att bara omfatta ena sidan av dessa tre motsatspar. Det krävs en viss (speciell) mellanliggande ståndpunkt i förhållande till vart och ett av dem. Svagheten hos Mandels första artikel är att han praktiskt taget helt omfattar den första delen i varje par. Enligt honom går förintelsen av Europas judar att *förklara förnuftigt* som *ett resultat av den imperialistiska kapitalismen*, och är som sådant uppenbarligen *jämförbar* med det övriga barbari som denna samhällsekonomiska bildning spyr upp. Att både händelsens säregenhet och en viss "ogripbarhet", som så många människor har känt och uttryckt inför den, därmed utplånas eller går förlorade, kanske syns allra bäst i denna hypotes som finns i slutet av artikeln:

[D]et är inte bara möjligt utan troligt att en amerikansk fascistisk rörelse i sin tekniska "perfektion" kommer att gå utöver den nazistiska antisemitismens brutalitet. Om inte det närmaste årtiondet bevittnar en proletär revolution i USA, så kommer denna antisemitism att förbereda massoffer för de amerikanska judarna som kommer att överskrida Auschwitz och Maidanek i fasa.⁷

Här omvandlas Förintelsen till en mer eller mindre vanlig tilldragelse i vår tidsepok. Oavsett hur fruktansvärd den må ha varit, så förebådar den bara mycket värre saker, och det bara inom ett decennium eller två om kapitalismen skulle överleva.

Innan jag går vidare kan jag likaväl tillkännage att jag inte tycker att Ernest Mandel någonsin gottgjorde de tre svagheter som jag har hittat i denna tidiga artikel (och inom kort kommer att utveckla närmare). Trots att han under de sista tio åren av sitt liv kom att återvända till samma ämne, och utvecklade en mildrad och berikad uppfattning, så skulle samma svagheter kvarstå i en eller annan form. Att de åtminstone kvarstod under 1960- och 70-talen kan vi upptäcka genom att peka på en viss frånvaro. I sin inledning till Trotskijs [Kampen mot nazismen i Tyskland](#) från 1969 nämner Mandel inte ens Förintelsen. Samma sak gäller i det tillämpliga kapitlet (kapitel 8) i hans **Trotsky**, som gavs ut 1979. Det finns några allmänna anspelningar på "omänskligt barbari" och hot mot överlevnaden för "breda grupper av människor" eller den "mänskliga civilisationen". Men närmare än så kommer han inte.⁸ Visserligen föregår de skrifter av Trotskij som Mandel inleder den "Slutgiltiga lösningen", så man kan inte förvänta sig att ämnet ska överskugga allt det han har att säga om dem. Men i några välkända stycken som jag ska återkomma till, verkar Trotskij ändå ana de barbariska ytterligheter som en segrande nationalsocialism skulle förebåda redan *före* händelsen. Är det inte anmärkningsvärt att Mandel då 25 och 35 år *efter* händelsen, fullt medveten om vad en av dessa ytterligheter visade sig bli, att han inte finner plats att nämna det direkt, och än mindre diskutera det, när han presenterar Trotskijs teorier om nazismens uppkomst och seger?

Det han faktiskt lägger fram är en allmän teori om *fascismen*: en teori som kretsar kring krossandet av arbetarrörelsen, och som uttrycks med hjälp av de marxistiska begreppen klass, kapitalistisk

6 *Ibid*, s I-III.

* *Shoah* är det hebreiska ordet för katastrof och tragedi. Det började användas av judar redan under 40-talet för att beskriva Förintelsen. - öa.

7 *Ibid*, s XI.

8 Se inledningen till Leo Trotskij, [Kampen mot nazismen i Tyskland](#), på marxistarkiv.se, s 2 och 26, och Ernest Mandel, **Trotsky: A Study in the Dynamic of his Thought**, London 1979, s 88.

ekonomisk kris, och den kapitalistiska statens olika politiska former och styrelsesätt.⁹ Vi kan speciellt lägga märke till två påståenden som Mandel gör när han presenterar denna teori. För det första hävdar han bestämt att fascismen är ”ett universellt fenomen som inte känner några geografiska gränser och som slog rot i *alla* imperialistiska länder”; att ”försöka förklara den utifrån det ena eller andra nationella särdraget är helt otillräckligt.”¹⁰ Även om jag på en nivå inte har något att invända mot detta, så är det ändå ett synsätt som troligen kommer att dra uppmärksamheten från en viss säregenhet hos den tyska nationalsocialismen och en sida av dess politik. För det andra förfäktar Mandel att överlägsenheten hos den marxistiska samhällsliga analysmetoden beror på att den är total. Den försöker ”visa att alla olika sociala aktiviteter hänger samman och är strukturellt samordnade”. Det är en tes som han också för fram på andra ställen i sina skrifter. Men den prövas inte mot svårigheterna att förklara den ”Slutgiltiga lösningen”.¹¹

När Mandel 1986, 40 år efter sin första ungdomliga analys, återkom till denna fråga, försökte han klara av denna prövning – i sin bok om Andra världskriget. Inte heller här är de första tecknen särskilt lovande. Han ägnar bara tre sidor åt Förintelsen, och sammanhanget gör den uppenbarligen till en underordnad fråga. Ty hans diskussion om den äger rum under en genomgång land för land av *ideologin* på krigets viktigaste områden. De europeiska judarnas öde utgör bara en del av denna genomgång. Men diskussionen utgör ändå en definitiv utveckling av Mandels ståndpunkt jämfört med hans artikel från 1946. Det är inte längre ”materiella intressen”, den kapitalistiska ekonomin och krisen som verkar. Hans förklaring av Förintelsen kombinerar nu å ena sidan en speciell sorts ideologi med drag hos den moderna kapitalismen å den andra. Ideologin är rasism. Denna, hävdar Mandel, är till ”sitt ursprung knuten till den institutionaliserade kolonialismen och imperialismen”, eftersom dessa politiska och ekonomiska formationer behöver avhumanisera hela grupper av människor för att förklara och rättfärdiga att de förtrycks på ett så fruktansvärt sätt. Därifrån är det bara ett kort steg från att avhumanisera dem och förneka dem själva rätten att leva. När den rasistiska ideologin förenas med kapitalismens globala irrationalitet och ”[dess] ’perfekta’ förnuft på lokal nivå” – det som Mandel också kallar ”det moderna industrisystemets dödliga förnuftsmässighet i detaljer” – så tas detta steg enligt honom ”ofta”.

Dessutom för Mandel in ett antal andra politiska och psykologiska faktorer för att förklara det speciella resultat som nazisternas folk mord utgjorde. Bland dessa faktorer finns: att en desperat elit innehar den politiska makten, den risktagande aggressiva politik som den släpper lös tillsammans med delar av storfinanserna, en statsterroristisk politik med ”en egen obeveklig logik”, tusentals passiva medbrottslingar, statstjänstemän och andra verkställande ombud, och ”en stinkande undervegetation av omedveten skuld och skam”.¹² Jag återkommer till innebörden i dessa andra faktorer. Men uppenbarligen har Mandels tänkande genomgått en inre differentiering och det har blivit fylligare, vilket är att förvänta av en nu mer mogen författare. Men jag anser ändå att nyckelfrågorna förblir olösta.

För det första har Mandel väldigt liten känsla för, och gör definitivt inget försök att närmare utveckla, det säregna eller speciella med Shoah. Tvärtom ligger återigen den överväldigande betoningen på att sätta in den i sitt sammanhang – på att jämföra den med andra historiska fenomen. Han hänvisar till ”slavhandels massförslavande av och mord på svarta” och till conquistadorernas utrotning av indianer; till det faktum att zigenare och ”delar av de slaviska folken” också fanns med på listan av offer för nazisterna, liksom tiotusentals etniska tyskar som mördades i T4-programmet (av så kallad ”dödshjälp”); till att de japanska fruktansvärda grymheterna i ”enhet 731” i Manchuriet, ”inte ligger långt efter Auschwitz”; till bombningarna av Hiroshima och Nagasaki, som återspeglade ett människoförakt ”som inte står särskilt långt från den extrema rasismen”; och till det

9 Se i anslutning till detta särskilt *Kampen mot nazismen i Tyskland*, s 8-11.

10 *Ibid*, s 7.

11 *Ibid*, s 4, 8. Och jämför: ”Det intellektuellt mest lockande hos marxismen är dess (hittills unika) förmåga att på ett förnuftigt, allomfattande och sammanhängande sätt förena de sociala vetenskaperna till ett helt”; den är ”helt enkelt vetenskapen om mänskligheten.” (*Därför är jag marxist*, på marxistarkiv.se, s 1, 4.)

12 Se Ernest Mandel, *Vad Andra världskriget egentligen handlade om*, på marxistarkiv.se, s 69-71. Hänvisningarna till Mandels uppfattningar i de följande styckena är till dessa sidor om inte annat anges.

faktum att antisemitismen och andra nazistiska uppfattningar var och är vitt utbredda utanför Tyskland.

Förvisso skriver Mandel också: "Förintelsen – det medvetna och systematiska mördandet av sex miljoner män, kvinnor och barn bara på grund av deras etniska ursprung – är ett unikt brott i mänsklighetens beklämnande kriminella historia." Men det är det enda han skriver. Och det är inte klart på vilket sätt Förintelsen *är* unik, om den nu är det.

Jag vill inte att ni missförstår mig. Jag påstår inte att den judiska tragedin alls, inte på något sätt, är jämförbar med andra omfattande fasor och brott. Givetvis är den det. Men de perspektiv som Mandel ger på de två sidorna av saken är: flera stycken om tragedins jämförbarhet, en enda oförklarad mening om hur speciell och unik den är. Frågan är mycket debatterad och mycket svår och fyller en nu mycket omfattande litteratur (även om marxister inte har funderat så mycket kring den, till skillnad från många andra svåra frågor). Historikern Yehuda Bauer har i anknytning till detta föreslagit en liknelse med en jättelik vulkan som reser sig ur ett mörkt, ogästvänligt landskap: vulkanen är en del av landskapet, men skiljer sig också från det.¹³ Mandel säger mycket om landskapet ("mänsklighetens beklämnande kriminella historia") och om att Förintelsen är en del av det. Han säger nästan ingenting om att Förintelsen skiljer sig. Eller han säger bara att den skiljer sig, men inte hur.

För det andra är Mandel väldigt säker på hur stark den sociala och politiska förklaringen är. Med syftning på de "bedömare [som] har ansett att den fanatiska antisemitism som ledde till Förintelsen låg bortom varje rationell förklaring", skriver han att det inte går att försvara att den var en "så drastiskt isolerad historisk företeelse" – varefter han går vidare och lägger fram den förklaring som jag har sammanfattat. För att undvika missförstånd vill jag återigen säga att jag inte stöder tesen om att det inte går att förklara. Försöket att utrota judarna var en historisk händelse, och man kan och måste analysera dess förutsättningar, orsaker och utveckling för att försöka förstå dem. Kanske mer än i andra frågor måste vi här förstå så mycket som möjligt, för att vi så gott vi kan ska kunna gå mot alla vidare planer på massmord och fruktansvärda grymheter. Men den sorts uppfattning som jag har citerat från Isaac Deutscher (och som delas av många andra) uttrycker en, om än ibland överdriven, känsla att det finns något i denna historiska erfarenhet som går utöver de vanliga sociala, politiska och ideologiska förklaringarna: något som Deutscher kallar oförklarligt och "den mänskliga naturens urartning", och som andra personer kallat för andra saker. Mandel verkar inte ge det någon berättigad plats. Det kommer att bli klarare i ljust av min sista kritiska punkt.

Vilken är att han, för det tredje, trots att hans senare analys är av mer komplicerad karaktär, fortfarande beskriver Förintelsen som ett resultat av *kapitalismen*, som ett resultat av dess globala irrationalitet, dess delvisa (funktionella) rationalitet, och den rasistiska ideologi som dess imperia-listiska form ger upphov till. Men denna förklaring räcker inte till, mer än att förklara katastrofen som ett resultat av dess modernitet. Ställda inför den ena eller andra förklaringen kan vi med rätta fråga oss varför *detta* hittills bara har ägt rum en enda gång, med tanke på att de samhällseliga villkor som åberopas som den viktigaste orsaken till händelsen är allmänt utbredda. (Denna fråga får inte tolkas som att kapitalismens uppbyggnad eller modernitet inte är en viktig del av en övergripande förklaring.) För att bli mer fullständig måste Mandel faktiskt ta med fler faktorer i sin förklaring, både motiverande och politiska orsaker som är mindre klass- och kapitalismspecifika: såsom tiotusentals människors underdåniga medverkan och bristande kritiska omdöme, omedveten skuld och skam, extrema politiska val med en egen dynamik, och faktiskt avhumaniseringen själv, som nu blir en central kategori och för sin del en ganska utbredd och vanlig mänsklig böjelse. Men Mandel medger inte att något av detta har vidgat hans analys till att omfatta mer allmänna, mindre historiskt specifika tema – kanske till och med så långt så att det kvarstår en rest av rena, ogrundade överdrifter.

Denna oförmåga att inse att hans analys nu är allmännare framhävs av en förbluffande och nonchalant bedömning som han tillåter sig göra. Efter att ha kommit till slutet av sin mångfacetterade

13 *The Holocaust in Historical Perspective*, s 37-38.

framställning av vad som ledde fram till den judiska katastrofen – inte bara extrem rasism och kapitalismens irrationalitet, kopplat till dess funktionella, industriella förnuft, utan också en utbredd medbrottslighet, en desperat politisk elit, dess risktagande aggressiva politik, en statsterrorism med en egen logik och sedan också ett omedvetet lager av skuld och skam – så kommenterar Mandel: ”Förintelsen kommer sist i denna långa orsakskedja. Men den kan och måste förklaras med hjälp av den. *De som kunde förstå händelsekedjan kunde faktiskt också förutsäga den.*” (Kursivering tillagd.)

Hänvisningen gäller Trotskijs förutsägelse, som vi började med, och för mig är detta att driva sin samlade ambition och metod in absurdum: att försöka ”rädda” förklaringens olikartade beskaffenhet genom att behandla allt i den som en del i en obruten kedja, och sedan inbilla sig att Trotskijs förutsägelse 1938 verkligen kunde ha grundat sig på att han kunde förutse alla de enskilda länkarna och sambanden mellan dem. Jag kan inte ta den tanken på allvar. I synnerhet inte om vi minns hur oförberedda och skeptiska de flesta var till den judiska katastrofen när den först skymtade och sedan blev en realitet. Trotskij skulle ha behövt vara övermänsklig för att kunna förstå så mycket på förhand. Jag tror att vi istället får leta efter en vagare sorts förutsägelse från hans sida, även om den givetvis hänger samman med hans marxistiska kunskap om de stora faror som den kapitalistiska krisen innebar, de typiska konflikter den orsakade och de otäcka nya former den kunde frambringa.

En vink om vad jag är ute efter med detta tal om vagare sorters förutsägelser kan återfinnas i de anmärkningar som Mandel själv har gjort angående Trotskij, både tidigare och senare. I den tidigare studie om honom som jag redan har hänvisat till, skriver Mandel att Trotskij insåg ”det faktum att det inom stora delar av det borgerliga samhället hade överlevt irrationella idéer, stämningar och stark längtan från tiden före kapitalismen”, och att även om rasismen är en ideologi som är typisk för den kolonialistiska och imperialistiska epoken, så kombineras den med ”rester av en förborgerlig ideologi”.¹⁴ I *Trotskij som alternativ* (som första gången gavs ut i Tyskland 1992) upprepar han denna senare punkt. Och han säger också att Trotskij menade att den fascistiska ideologin och styret både innebar ett ”återfall i förkapitalistisk reaktion och mörkermän” och en senkommen sorts modernisering.¹⁵

Många av er är bekanta med de mer välbekanta stycken som Mandel stödjer sig på, i synnerhet ur artikeln ”Vad är nationalsocialismen?”. I denna artikel betecknar Trotskij den nazistiska ideologin som en reaktion mot de två senaste århundradenas rationalism och materialism, och som ett sätt att inlemma antisemitismen och pogromerna i försvaret av kapitalismen mot det hot som arbetarklassen utgör. Han talar om hur ”samhällets djup” hade öppnat sig, om ”outtömliga reserver... av mörker, okunnighet och barbari”. Och han säger, att det som samhällets ”normala utveckling” borde ha avlägsnat som exkrement ur den nationella organismen, ”nu [har] kommit framvällande ur strupen; det kapitalistiska samhället spyr upp det osmälta barbariet. Sådan är nationalsocialismens fysiologi.”¹⁶ Det är en motbjudande bild, men på sitt eget sätt också profetisk. Osmält barbari. Förvisso en slutlig konsekvens av ett ousinligt mörker. I ett manifest från Fjärde internationalen om kriget skulle Trotskij senare beskriva fascismen som ”ett kemiskt rent destillat av imperialismens kultur”, med antisemitismen som en konstant del i den nazistiska propagandans och åsikternas rasistiska tema.¹⁷

I en upplysande analys av hur Trotskijs tänkande i judefrågan utvecklades har Enzo Traverso presenterat en utveckling som i stora drag ser ut så här: från att ursprungligen ha sett antisemitismen som en feodal kvarleva som var på väg att dö ut, kom han senare att inse dess betydelse som ett symptom på kapitalismens kris och det moderna barbariet. Traverso föreslår också att Trotskij först betraktade den nazistiska ideologins antisemitism som en del av mörkermännens reaktion mot det moderna samhället, men senare såg den som ett verkligt uttryck för dåtidens kapitalism och

14 *Trotsky, A Study...*, s 89-90.

15 *Trotskij som alternativ*, på marxistarkiv.se, s 75.

16 Leo Trotskij, *Kampen mot nazismen i Tyskland*, på marxistarkiv.se, s 277.

17 Leo Trotskij, *Fjärde internationals manifest om det imperialistiska kriget och den proletära världsrevolutionen*, på marxistarkiv.se, s 7.

imperialism.¹⁸ Även om det i texterna definitivt finns en grund för denna tolkning,¹⁹ så anser jag att Traverso genom att betona denna förändring i Trotskijs tänkande förbigår den viktiga *kombination* (av gammalt och nytt) som träder fram i en del av de formuleringar som Mandel citerar. Det oavbrutna sammanhanget mellan de förmoderna och moderna formerna – och därmed denna kombinations användbarhet – kan man belysa på två sätt.

Begrunda för det första kategorin avhumanisering, som har blivit central i Mandels beskrivning. Otvivelaktigt har det ägt rum en utveckling mellan den gamla sortens kristna antisemitism och nazismens rasistiska variant. Men oavsett om man anser att judarna vägrar inse den sanning som de själva hade förutspått, att de är Guds mördare och har någon sorts djävulskt inflytande, eller om de betraktas som en biologiskt underlägsen ras, så placeras de i marginalen av, eller utesluts faktiskt från, att vara fullvärdiga människor och från därmed sammanhängande moraliska överväganden. Nazisternas folkliga inställningar på detta område var definitivt blandade, och utnyttjade gamla kristna fördomar som de anknöt till en pseudovetenskaplig rasistisk teori. Allmänt sett är det svårt att tänka sig att *vilket folk som helst* kunde ha behandlats lika mordiskt på en hel kontinent, eller lika lätt ha lämnats till sina plågor, som detta speciella folk som hade hatats och smädats i närmare tvåtusen år. Det psykologiska avståndstagande som går att uppnå genom att slå fast att de andra på ett eller annat sätt är hotfullt främmande, är hursomhelst en urgammal symbolisk mekanism. Den har en överhistorisk dimension.

På det sätt som termen barbari (medvetet eller ej) används av Mandel och andra marxister, är den på liknande sätt ytterst allmän, och skulle jag vilja påstå i huvudsak antropologisk. Termen används för att på ett vagt sätt hänvisa till fenomen som överdrivet, blint hat, extremt eller inhemskt våld, att njuta av grymhet, likgiltighet inför lidande och så vidare. Inget av det är specifikt för kapitalismen.

Den centrala plats som dessa kategorier har för Mandels förståelse av Förintelsen pekar på varför de egentligen inte kan ingå i en förklaring som bara uttrycks i kapitalistiska samhällsekonomiska och ideologiska former. Jag ska utveckla denna punkt närmare genom att analysera hans sista och mest utvecklade försök att gripa sig an med denna fråga. Jag menar hans artikel från 1990, "De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folkmord". [Finns i boken [Andra världskriget - Vad det egentligen handlade om](#), på marxistarkiv.se – öa.] (Under diskussionen om den kommer jag också att komplettera med hänvisningar till ett efterord som Mandel skrev till den tyska upplagan av sin bok om Andra världskriget, som gavs ut bara ett år efter artikeln. De relevanta delarna i detta efterord upprepar till största delen de teser som ingår i artikeln. Jag kommer senare, som avslutning, att tala om de delar som i ett intressant avseende i viss mån skiljer sig från den.) Den röda tråden och svagheter i Mandels sätt att närma sig frågan i denna artikel är i grunden oförändrade. Men den utgör trots det en fortsatt utveckling av hans tänkande, eftersom de dolda faktorerna har fått en starkare ställning i hans förklaring. Jag ska ta upp dessa två grupper av särdrag i tur och ordning.

Det finns fortfarande bara ett par korta meningar om Förintelsens säregenhet. Mandel skriver om den som "en hittills unik händelse i historien", och att den innefattade "de värsta [brotten] i historien". Skälen till denna bedömning sägs aldrig rent ut.²⁰ Det material som "sätter in den i sitt sammanhang" är å andra sidan mer fylligt. Med en mängd hänvisningar – till slaveriet i den gamla världen, förföljelserna av häxor, de amerikanska indianernas öde, neger-slaveriet, och morderna på zigenare, polacker och ryssar under Andra världskriget – påminns vi om att judarna, både som offer i allmänhet och som nazisternas offer, tillhör ett mycket större sällskap.²¹ Vilka seriösa människor

18 Enzo Traverso, "Trotsky et la question juive", *Quatrième Internationale* nr 36 1990, s 76-78, och hans **The Marxists and the Jewish Question: The History of a Debate 1843-1943**, Atlantic Highlands 1994, s 138-140, 201-205.

19 Se texten som refereras i not 17.

20 Ernest Mandel, "De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folkmord", i boken [Andra världskriget - Vad det egentligen handlade om](#), på marxistarkiv.se, avdelning 1 och 11. Alla hänvisningar till denna text kommer att anges på detta sätt, till avdelningsnummer.

21 *Ibid*, avdelning 2 och 3.

behöver påminnas om det?

Och Mandel fortsätter också att (utan förbehåll) förkasta uppfattningen att Förintelsen är obegriplig såsom varande en ”mörkermännens ståndpunkt”. Jag kommer inom kort att återvända till ett påstående som han gör i anslutning till detta.²² Och nyckeln till hans egen förklaring är samma som tidigare. Förintelsen ska uppfattas som ”det hittills yttersta tecknet på de destruktiva tendenser som existerar i det borgerliga samhället”.²³ Den är resultatet av en biologisk rasism som uppstår ur en samhällsekonomisk praktik som kräver att andra folk systematiskt avhumaniseras; en praktik som är knuten till ett ”perfekt partiellt förnuft [som] kombineras med ett globalt oförnuft som drivits till det yttersta: en kombination som är typisk för det borgerliga samhället”; under förhållanden av allmän imperialistisk kris, och speciellt förhållandena av djup social och politisk kris på den givna nationella (det vill säga tyska) arenan.²⁴

Det är en sak att allt detta är mycket träffande. Men det är en annan att det fullständigt skulle fånga sitt avsedda mål. Det gör inte det. Vi börjar inse varför om vi tittar på vad Mandel slänger med här, ibland bara i förbigående, som tilläggsfaktorer: faktorer av psykologisk, etisk och empirisk natur.

I anslutning till de avhumaniserande rasistiska ideologier som förklarar bort att man behandlar andra människor illa, talar han således om ett behov att, som en konsekvens av en sådan dålig behandling, ”neutralisera” förövarnas dåliga samveten och individuella skuld känslor” – men utan att utveckla det ytterligare.²⁵ För det andra anger Mandel, med anledning av att den nazistiska utrotningspolitiken ”inleddes med judarna”, att en delorsak till detta var ”Hitlers och vissa av hans närmaste mäns vansinniga tro på ’judarnas internationella sammansvärjning’”.²⁶ För det tredje finns en anspelning i förbigående på Första världskriget som en händelse, förutan vilken nazismen som massfenomen hade varit otänkbar. I det tidigare nämnda efterordet till den tyska utgåvan av sin bok om Andra världskriget berör Mandel samma punkt på ett mer omfattande sätt, och säger att ”den chauvinistiska entusiasmen [1914]... acceptandet av ett vansinnigt dödande i masskala och gränslös ödeläggelse, utgör en betydande brytpunkt i den moderna historien. Det var det första avgörande steget mot barbari...”²⁷ Finns det inte en viktig insikt här? Det kanske är spekulationer, men skulle inte detta trauma av massdöd, denna utdragna, exempellöst omfattande och meningslösa slakt, med sina bestående men på en hel generations medvetande, skulle inte det kunnat ha haft en del i att förbereda den ”moraliska” grunden för det folkmord som skulle följa?

Det må vara hur det vill med det, men Mandel tar också, för det fjärde och i detta sammanhang kanske allra viktigast, upp ”etiska” orsaker till den judiska tragedin: miljontals européers delaktighet och hörsamhet – om det nu var på grund av slentrian, egoistisk beräkning eller feighet – vanliga människor som accepterade statens auktoritet snarare än ”grundläggande etiska regler”. Han drar i detta avseende slutsatsen: ”Ställd inför en oerhörd orättvisa är motstånd och uppror – inklusive individuellt motstånd men framförallt kollektivt motstånd och uppror – inte bara rätt utan också en plikt... Detta är Förintelsens viktigaste lärdom.”²⁸

När Mandel berör dessa frågor så anknyter han till en mer omfattande historisk, samhällspsykologisk och annan litteratur om förintelsen, och kompletterar den förvisso med sådant som marxismen är bäst ägnad att komplettera med. Han anknyter också till en annan nivå av mänsklig förståelse *liksom* svårigheter att förstå. Det är tveksamt om dessa går att lösa inom ramen den sorts förklaring - ”kapitalismens kris” - som Mandel alltid har en tendens att försöka lösa allting med.

Fundera på det ett tag: dåligt samvete och skuld. Betänk vilken sorts beteenden det kan skapa även

22 *Ibid*, avdelning 11.

23 *Ibid*, avdelning 10.

24 Se i tur och ordning *ibid* avdelning 1, 6, 5 och 8, och vad gäller kombinationen av förnuft/oförnuft även Mandels efterord (”Zum Historikerstreit”) till sin **Der Zweite Weltkrieg**, Frankfurt 1991, s 224-225.

25 ”De materiella, sociala...”, avdelning 1. Jämför ”Zum Historikerstreit”, s 220: ”En sådan analys... bör ingalunda utesluta ideologiska och masspsykologiska såväl som individpsykologiska överväganden som delar i orsakskedjan.”

26 ”De materiella, sociala...”, avdelning 3.

27 *Ibid*, avdelning 5, och ”Zum Historikerstreit”, s 229-230.

28 ”De materiella, sociala...”, avdelning 7, och ”Zum Historikerstreit”, s 232.

under helt normala omständigheter. Tänk på *heltokiga* uppfattningar och vad de kan ge upphov till. Tänk på massdöd och de som deltar i erfarenheter av det, och på de som tvingades hantera det på ett känslomässigt plan och vilka långvariga effekter det kan ge. Tänk på moralisk feghet eller bara moraliska ”glidningar”, eller att inte agera mot det man vet är fel och på hur många olika sätt det finns att klara av att leva ett bekymmerslöst sätt med det. Vi börjar så att säga närma oss det mänskliga psykets undervegetation. Och vi befinner oss förvisso inte så långt från den ”mänskliga naturens urartning” som Deutscher talar om. Men för Deutscher fanns det fortfarande något oförklarligt här, medan allting verkar klart för Mandel. För många har den förres åsikt verkat mer övertygande: att det finns något som trotsar historiska och samhällsvetenskapliga förklaringar i de överdrifter, i det passerande av alla gränser som den ”Slutgiltiga lösningen på den judiska frågan” innebar, i det genomförande av den som gick utöver alla kända gränser. Man kan räkna upp olika omständigheter, faktorer, bidragande orsaker, men det var inte tvunget att de skulle orsaka just *det*. Ensamma kan de därför inte förklara allting.

En speciellt inflytelserik röst har argumenterat i den riktningen. Jag talar om Primo Levi. Han skrev att inte var nöjd med de vanliga förklaringarna. ”De är förminskande, står inte i rimlig proportion till de fakta som behöver förklaras... Jag kan inte undvika intrycket av en allmän atmosfär av okontrollerad galenskap, som på mig förefaller unik i historien.” För Levi krävdes det mångfasetterade förklaringar, men inte ens de räckte till. Han föredrog, sa han, de ödmjuka historiker som ”erkänner att de *inte förstår*”, att de inte förstår ett så våldsamt hat. Det var, skrev Levi, ”en giftig frukt som hade uppstått ur fascismens dödliga stam, men utöver och bortom fascismen själv.”²⁹

I sin artikel ”De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folkmord” försöker Mandel avvärja denna sortens uppfattningar med argumentet att de lägger ansvaret för ondskan på mänskligheten i stort, och i själva verket anklagar alla och följaktligen ingen speciell, inte Hitler, inte nazisterna, och inte heller deras anhängare.³⁰ Men för mig är det en uppenbart felaktig slutsats som det inte är värt att dröja vid. Att vi inte kan förstå allt om den katastrof som hemsökte judarna innebär ingalunda att vi inte kan se skillnaden mellan de oskyldiga och de skyldiga.

Jag återkommer nu till Trotskijs anmärkningsvärda förutsägelse 1938 och jag frågar än en gång: vad grundade den sig på? Otvivelaktigt hade hans marxistiska förståelse av fascismens faror i allmänhet och den tyska nationalsocialismen i synnerhet en del med det att göra. Men det kan inte i sig själv ha räckt för att ge hans förutsägelse den ytterlighet som den hade. Jag vill påstå att det fanns ett element av intuition här, som härrörde ur Trotskijs bredare mänskliga medvetenhet, som redan kände till en del om ”okontrollerad galenskap”, dödligt hat och passerandet av alla gränser. Det går att åberopa många bevis på denna bredare medvetenhet. Det är det som gjorde Trotskij till det kraftfulla och skapande marxistiska intellekt som han, trots sina många baktalare, var. Men jag ska bara citera ett enda tillämpligt stycke som jag har haft tillfälle att uppmärksamma en gång tidigare.³¹

Det är en redogörelse för en pogrom i hans bok **1905**, en skildring av en händelse under den misslyckade ryska revolutionen det året. När Trotskij – marxisten – beskriver pogromens förspel, så skisserar han både dess politiska bakgrund och något om pöbelns sociala sammansättning. Sedan skriver han: ”mobben [rusar] genom staden, berusad på vodka och lukten av blod.” Berusad *på lukten av blod*. Vad finns det för speciell marxistisk kategori för det? Trotskij berättar:

Allt är tillåtet, de är kapabla till allt, de styr över egendom och ära, över liv och död. Om de vill kan de kasta ut en gammal kvinna genom fönstret på tredje våningen tillsammans med ett stort piano, de kan krossa en stol mot ett barns huvud, våldta en liten flicka medan hela folkmassan tittar på, slå in en spik i en levande kropp... De

29 Primo Levi, **Är detta en människa? : Fristen**, Stockholm : Bonnier, 1998. [Här översatt ur engelska utgåvan, s 394-396.

30 Avdelning 11.

31 Se Norman Geras, ”Literature of revolution”, *New Left Review*, 113-114, januari/april 1979, s 25-29. Återgiven i min samling **Literature of Revolution**, London 1986, s 247-250.

utrotar hela familjer, håller bensen över ett hus, förvandlar det till flammor, och om någon försöker fly gör de slut på dem med en knölpåk. En vild hord kommer rusande in i ett armeniskt fattighus, knivskär gamla människor, sjuklingar, kvinnor, barn... De stannar inte upp inför några tortyrredskap eller fantasifoster hos en febrig hjärna som blivit tokig av alkohol och raseri. De är kapabla till allt, vågar allt...

Och Trotskij fortsätter:

Blodiga, förkolnade, desperata offer söker fortfarande efter räddning från denna mardröm. En del tar på sig de redan dödas blodiga kläder, lägger sig i en hög med lik och stannar där en hel dag, två dagar, tre dagar... Andra faller på knä framför officerarna, poliserna, angriparna, sträcker ut armarna, krälar i dammet, kysser soldaternas stövlar, ber om nåd. Till svar hör de bara berusade skratt. "Ni ville ha frihet? Här, titta, här är den."

Dessa sista hånfulla ord, säger Trotskij, "innehöll hela pogrompolitikens djävulska moral", och han upprepar på nytt, "de är kapabla till allt".³²

Redan långt före 1938 hade Trotskij skådat ner i dessa djup. Han hade sett en stämning av obegränsade ytterligheter, den upphetsning människor kan känna när de utövar en skoningslös makt över andra och hur "fullkomliga" förödmjukelser kan vara – både den fasa och den glädje det är att tillfoga dem, ett dödligt par i det som redan är en förintelse. Han hade också sett ett av den mänskliga frihetens mer skrämmande ansikten, som självmedvetet vänder sig mot sina andra, bättre ansikten. I allt detta hade han sett en del av vad som senare skulle bli Shoah, inklusive elementet av absoluta val. Man kan och måste alltid undersöka och beskriva förutsättningarna och det kringliggande sammanhanget för den sortens val. Men i slutändan förblir det vad det är: obestämt, ett val.

Vi kan naturligtvis inte veta om det fanns en direkt väg eller ej i Trotskijs tänkande, från minnet av hans tidigare beskrivning av en pogrom till att han 1938 förutsade en fysisk utrotning av judarna. Jag lägger bara fram en hypotes, att det var ur den sortens förståelse som hans skildring vittnar om som hans förkänsla av nazismens slutgiltiga barbari kan ha kommit, lika mycket som ur hans marxistiska teoretiserande om kapitalismen eller fascismen. Det han skrev där förebådar hursomhelst teman som skulle föras fram senare av andra angående Shoah själv. Jag vill nämna två av dessa.

Saul Friedlander har skrivit om en känsla som var lika tydlig inom den nazistiska ledningen som bland en del av deras anhängare, "om att åstadkomma något verkligt, historiskt, metahistoriskt exceptionellt", en känsla som exempelvis visade sig i "att vissa av befälhavarna i *Einsatzgruppen* [som deltog i massmorden på judar genom att skjuta dem] enträget begärde att få bli kvar i tjänst".³³ I en vidareutveckling av denna punkt har han hävdats att det, utöver den obestridliga betydelse som den antisemitiska ideologin och byråkratins dynamik har som förklaring, också finns "en oberoende psykologisk rest [som] verkar gäcka historikern." Den handlar, säger Friedlander, om "en fångsländ lust att döda i enorm skala, driven av någon sorts märkvärdig upprymdhet..." Och det är just här, med denna upprymdhet, som "vi inte längre kan förstå utifrån vår egen självkänedom": "Historikern kan analysera fenomenet 'utifrån', men... hans olust härrör ur icke-överensstämelsen mellan den intellektuella undersökningen och omöjligheten att intuitivt förstå..."³⁴

Friedlander upptäcker denna känsla av upprymdhet i ett av Himmlers ökända tal inför en samling av SS-officerare, där nazistledaren prisade omfattningen på deras arbete att förinta judar. Samma sak kan gång på gång läsas i vittnesmål från de som var med under massmorden.

32 Leo Trotskij, 1905, London 1972, s 131-135.

33 Se Martin Broszat/Saul Friedlander, "A Controversy about the Historicization of National Socialism", *Yad Vashem Studies* 19, 1988, s 28-29.

34 Saul Friedlander, "The 'Final Solution': On the Unease in Historical Interpretation", i Peter Hayes, red, **Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World**, Evanston 1991, s 25, 30-31.

Upprymdhet och lust att döda. En bataljon tyska reservpoliserna som var på tjänstgöring i Polen och som hade utkommenderats att samla ihop och skjuta judar, har besök av en underhållningsenhet från Berlin. ”Medlemmarna i denna enhet hade... hört om det förestående skjutandet av judar. De frågade, bad faktiskt med eftertryck, om de kunde få delta i avrättningen av judarna.”³⁵ Återigen: ”Med några få undantag var medlemmarna i *Grenzpolizeikommissariat* mycket glada åt att delta i skjutandet av judar. De hade kul!... Ingen underlät att dyka upp” ... ”Som vanligt greps en del av de nya officerarna av storhetsvansinne, de gick verkligen in för det med hela sitt hjärta.” ”... efter ett tag såg vi många soldater och civila som strömmade ut på en jordvall framför oss, bakom vilken... avrättningar utfördes med jämna intervall.” ”... några matrosar från örlogsenheten kom förbi... de hade hört att judar redan blev skjutna i staden och... de ville se det själva... Avrättningsplatsen besöktes av massvis med tyska åskådare från flottan och *Reichsbahn* (järnvägen).” ”Jag såg SD-personal som grät därför att de inte klarade av psykiskt att hantera det som pågick. Men jag stödde också på andra som förde protokoll på hur många de hade skickat i döden.”³⁶ Eller så här, en norsk fånge i Sachsenhausen beskriver hur en grupp unga tyskar släpptes lös med knölpåkar mot hundratal svältande judar: ”[H]andlingen att slå gjorde dem rusiga av glädje och gjorde dem vilda... de var levande djävlar, besatta, utom sig av extas... de fortsatte att slå när de låg, trampade på dem, sparkade dem, alltmedan blodet rann ur munnarna, öronen och såren. Varje gång de behövde vila, vände de sig i triumf mot sina skrattande och leende kamrater, skrattade tillbaka och gjorde en uppmjukande, lekfull sväng med knölpåken runt huvudet. Sedan kastade de sig över dem igen.”³⁷

Kritikern George Steiner, som liksom Friedlander medger hur viktiga de olika empiriska disciplinernas förklaringar av denna historiska erfarenhet är, antyder att dessa ändå inte har kunnat förstå det intensiva hat som släpptes lös, eller reda ut hur extremt långt nazisterna var beredda att gå för att genomföra sitt mordiska mål. I en teori som han medger är omöjlig att bevisa, hävdar Steiner att det kan ha varit som uppfinnare av monoteismen, av ”en evig... moraliskt befällande gud”, som judarna drog på sig allt det raseri som släpptes lös under det nazistleda angreppet på dem. I egenskap av företrädare för vad han kallar ”perfektionens utpressning” kanske de ådrog sig ett hat som blev desto intensivare, eftersom deras plågoandar på en viss nivå insåg det önskvärda i de moraliska krav som förkroppsligades i den judiska traditionen.³⁸ Teorin handlar om skuld som har vänts utåt, om förbittring mot ett folk som hade trott sig om att göra sig själv till bärare av hopp om en bättre värld. Det påminner om de antydningar som vi har stött på hos Mandel och Trotskij: den förres anspelning på dåligt samvete, den scen som den senare beskrev om en frihet som inte befriade, utan var grym, ondskefull, destruktiv. Oavsett hur omöjligt det må vara att bevisa Steiners teori, och trots att den står i klar motsättning till andra mer bekanta, avhumaniserande och demoniserande bildliga uttryck, så menar jag att det är svårt att förvägra den all betydelse, när man ur den enorma mängden skildringar som finns av denna katastrof, en gång har tillgodogjort sig den genomträngande känslan av hur beslutsamma, nästan glada, förövarna var att utnyttja sina utpekade offers oskyldiga, sårbara, ständiga hopp och benägenhet att tänka i termer av vad som var förnuftigt.

Oavsett vilka källorna till det judefientliga raseriet var, och de var troligen många, så kan ingen som läser någorlunda mycket ur de vittnesmål och historiska beskrivningar som finns om Förintelsen undgå att se det som både Friedlander och Steiner talar om på olika sätt, varken de grymma begären och känslan av ovanlig upprymdhet, eller den känslostorm som skapades – och kanske krävdes – av angreppen på de oskyldiga. Men i vissa delar av den teoretiska litteraturen fördunklas sådana drag av alternativa resonemang. Ett av dessa resonemang är argumentet om ”ondskans banalitet”, som ursprungligen kom från Hannah Arendt, men som har spridit sig efter det. Det andra, som ofta hänger samman med det, är ett bredare argument om modernitet som finns i många olika författares

35 Christopher R Browning, **Helt vanliga män : reservbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen**, Stockholm : Norstedt, 1998. [Här översatt ur engelska utgåvan, s 112.]

36 Ernst Klee, Willi Dressen och Volker Riess, red, **”Those were the Days”: The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders**, London 1991, s 76, 89, 118, 127, 129.

37 Odd Nansen, **From Day to Day**, New York 1949, s 438.

38 George Steiner, ”The Long Life of Metaphor: An Approach to the 'Shoah'.”, i Berei Lang, red, **Writing and the Holocaust**, New York 1988, s 161-166. Artikeln återges ur *Encounter* nr 68, februari 1987, s 55-61.

arbeten.

Båda dessa argument visar på saker som är viktiga för att förstå det nazistiska folkmordet. I ett nötskal pekar det första på förövarnas övergripande normalitet ur psykologisk synvinkel: på deras släktskap med resten av mänskligheten genom att, till största delen, vara vanliga människor, inte monster och i synnerhet inte djur. Det andra argumentet pekar på de typiskt moderna sociala, organisatoriska och tekniska strukturerna och resurserna, förutom vilka det skulle ha varit mycket svårare om inte omöjligt att genomföra ett företag av denna sort och omfattning – att samla ihop och transportera 6 miljoner människor från länder i hela Europa för att döda dem, och det inom loppet av mindre än fyra år och under ett försök till täckmantel. Men trots att dessa argument är relevanta, så kan de – om de betonas alltför ensidigt – ge bilden av ett maktstyrt, byråkratiskt mördande där en del av de andra aspekterna som vi har berört – symboliska, känslomässiga aspekter som har att göra med ett ohämmat ”spelrum” för människans destruktiva förmåga och fantasi – nästan helt hamnar i bakgrunden. Det finns något här som inte handlar om modernitet, något som heller inte handlar om kapitalism. Det handlar om mänsklighet.

Det är något som marxister har varit ovilliga att ta upp, men som – om vi nu ska återvända till honom – Ernest Mandel inte borde ha haft några problem med. I en uppsats från 1980 ”Människan är allenarådande för människan” [på svenska ”Därför är jag marxist” på marxistarkiv.se – öa] skrev han om att det fanns antropologiska konstanta faktorer. En av dessa uttrycktes i en längtan efter frihet och en ”osläcklig gnista av revolt” mot orättvisor och förtryck. Men Mandel medgav också att det, ”djupt inbyggd i människan”, fanns impulser till stamkänslor och destruktivitet.³⁹

Inför de illdåd som denna senare sorts impulser har givit upphov till, så verkar det som om den mänskliga naturens bättre sida, som representeras av den förra sortens impulser, kan stå villrådig – när det gäller hur man ska förstå. Det är vad Deutscher, Levi och Friedlander alla säger oss, var och en på sitt eget speciella sätt. Det är bra att människor upplever denna svårighet i så stor omfattning som de gör. Om vi någonsin helt skulle sluta att göra det så skulle vi vara helt vilse. Detta är för övrigt innebörden – den moraliska snarare än psykologiska innebörden – i talet om den grundläggande ondskans *ohygglighet*.

Slutligen vill jag framhålla att Mandel, i tillägget till den tyska upplagan av sin bok om Andra världskriget, i viss mån ansåg det vara nödvändigt att uttrycka sig mer fullödigt än han någonsin hade gjort. Det var i frågan om att den judiska katastrofen var unik. Jag ska avsluta med några anmärkningar om en viss ändrad betoning angående detta.

Dittills hade Mandel, åtminstone efter den första artikeln 1946, visserligen betecknat Förintelsen som något unikt (och inte på något ytligt individualiserande sätt, utan som vi har sett som något unikt brottsligt av värsta sort), men utan att redogöra för orsakerna till varför han ansåg det. De texter vi hittills har tittat på tvingar oss att lita till korta antydningar för att sluta oss till vilka orsakerna kan vara. Både i [Andra världskriget - Vad det egentligen handlade om](#) och i sin artikel ”De materiella, sociala...” hänvisar han till dödandets systematiska karaktär. Andra kommentarer som han har gjort antyder att ”systematisk” kan delas upp i två särdrag som ofta återropas i diskussioner om denna fråga, särdrag som vi kort kan kalla *modernitet* och *syftets omfattning*. Mandel skriver att de som gjorde sig skyldiga till tidigare massakrer inte var mer mänskliga än förövarna till denna, det var bara att ”deras resurser liksom deras samhällsekonomiska och politiska planer var mer begränsade”. Och han skriver att judarna ”helt enkelt” dödades på grund av sitt etniska ursprung.⁴⁰ Är det alltså på grund av de moderna metoder som användes för mördandet och på grund av att nazisternas syfte var fullständig utrotning, att döda alla, som förbrytelsen mot judarna i Europa ska betraktas som en nyhet moraliskt sett?

Det visar sig vara så. Det är hur Mandel nu framställer det på ett tydligare och mer genomtänkt sätt i

39 Ernest Mandel, [Därför är jag marxist](#), på marxistarkiv.se, s 16.

40 E Mandel, [Andra världskriget - Vad det egentligen handlade om](#), på marxistarkiv.se, s 67, och ”De materiella, sociala...”, avdelning 2. Avseende syftets omfattning, se även [Trotskij som alternativ](#), på marxistarkiv.se, not 324, s 105.

sitt tyska efterord. Han börjar med att beskriva brottet som ett ”systematiskt, noggrant planerat och snabbt industrialiserat” mord på 6 miljoner människor, ”bara på grund av deras påstådda härkomst”, och fortsätter med att lägga fram en version av tesen om modernisering, en version med stark marxistisk färgsättning. Den betonar å ena sidan folkmordets tekniska, administrativa och arbetsdelande sidor, och dess beroende av järnvägar och kemisk och byggnadsindustri. Och den framhåller den roll som å andra sidan spelades av ”den härskande klassens ’grundläggande moraliska värderingar’”: en genomgripande mentalitet av lydnad mot staten, patriotism, nationalism och likriktning. Det var dessa organisatoriska strukturer och attityder som, enligt Mandel, var avgörande, lika mycket som den fanatiska antisemitismen och mycket mer än någon ”moralisk nihilism”.⁴¹

Det finns dock några svåra och obehagliga frågor varför dessa särdrag, både enskilt och tillsammans, skulle utmärka Förintelsen som unikt ond – frågor om den normgivande jämförelse av ondska som jag måste lämna åt sidan. Jag tänker ta itu med dem vid ett annat tillfälle.⁴² Men det är intressant att fundera på varför det var just vid denna tidpunkt, i denna speciella text, som Mandel äntligen på ett mer fylligt sätt försökte föra fram åsikten att Förintelsen var unik, där hans tonvikt tidigare hade legat mycket mer på jämförelser med tidigare historiska erfarenheter. Det är naturligtvis svårt att vara säker på svaret, men jag skulle satsa på att det litterära sammanhanget är viktigt: ett efterord till en tysk publik i efterdyningarna till den nyligen genomgångna ”Historikerstreit” (kontroversen mellan historiker), och en genomgång av Ernst Noltes uppfattningar och deras uppenbara benägenhet att vara ursäktande.

Det följande bör sägas rent ut. I denna ursäktande hållning finns det en ståndpunkt som formellt liknar det jag har kritiserat hos Mandel. Jag menar Noltes ivriga försök att sätta in nazisternas brott i sitt sammanhang, till och med när han kort går med på deras unika och aldrig tidigare skådade karaktär: hans ständiga understrykande av att de tillhör samma moderna historia som amerikanernas krig i Vietnam, vietnamesernas invasion av Kambodja, båtflyktingarnas flykt från Vietnam – en ”förintelse till sjöss” – folkmordet i Kambodja, förtrycket efter den iranska revolutionen, den sovjetiska invasionen av Afghanistan, och framförallt likvideringen av kulakerna och Gulag. Mot denna bakgrund talade Nolte för att Tredje riket ”borde avlägsnas ur den isolering som det fortfarande befinner sig i.”⁴³ Under diskussionen om denna fråga kom detta att kallas en ”relativisering” av Förintelsen, och det är vad Mandel själv kallar det när han går i svaromål mot Noltes åsikter.⁴⁴ Även nu fortsätter han (Mandel) att hävda att Förintelsen var ett extremt resultat av tendenser som är historiskt mer allmänna.⁴⁵ Men han känner uppenbarligen ett behov att balansera detta påstående med en större tonvikt på att judarnas öde är ensamt i sitt slag.

Speciellt i denna fråga får det inte finnas några missförstånd. Jag talar om en formell likhet. Men man kan inte ge de två formellt liknande ståndpunkterna samma moraliska innebörd: en tysk konservativ historikers ståndpunkt och en judisk marxistisk revolutionärs ståndpunkt. Ty det var inte samma sak som motiverade deras respektive betoningar. I det första fallet handlade det uppenbarligen om en nationell partikularism som ville ”normalisera” Tysklands moderna historiska identitet. Och det var troligen raka motsatsen som låg bakom den andra, en socialistisk och på sitt sätt judisk

41 ”Zum Historikerstreit”, s 209, 222-223.

42 Det finns också den förklarande fråga som redan har förts på tal. Mandel kan inte ens redogöra för vilka unika drag han ser hos händelsen. Eftersom både strukturerna och den mentalitet som han riktar in sig på genomsyrar hela den moderna världen, så verkar de inte räcka för att förklara händelsens extrema karaktär. Han är medveten om problemet, och han försöker svara på det: att förklara vad det var som orsakade detta speciella resultat till dessa mer övergripande tendenser. (Se *ibid*, s 240-243.) Men hans svar – den tyska borgerliga revolutionens misslyckande, den tyska industrins snabba tillväxt och den tyska imperialismens strävan att få till stånd en ny uppdelning av de existerande inflytelsesfärena – anser jag inte alls motsvarar vad det ger sig ut för att ta itu med. Ingen av dessa orsaker talar direkt för målet att *utrota ett helt folk*.

43 Ernst Nolte, ”Between Historical Myth and Revisionism?” och ”A Past That Will Not Pass Away”, *Yad Vashem Studies* 19, 1988, s 49-63 och 65-73. Även i J Knowlton och T Cates (översättare), **Forever in the Shadow of Hitler?**, Atlantic Highlands 1993, s 1-15 och 18-23.

44 ”Zum Historikerstreit”, s 209.

45 *Ibid*, s 239, 242, 245.

allsidighet som inte ville riskera att förringa andra lidanden genom att alltför eftertryckligt dröja vid judarnas tragedi.

Det är en gammal historia inom socialismen, som går långt tillbaka i tiden. Den företräddes av en person som var betydelsefull för Mandel, viktig för honom i många avseenden, men en av de som allra tydligast har varnat för kapitalismens barbari. Under Första världskriget skrev Rosa Luxemburg från fängelset till sin vän Mathilde Wurm:

Vad menar du med judarnas speciella lidande? De stackars offren på gummiplantagerna i Putumayo, negrerna i Afrika vars kroppar européerna kastar boll med, är mig lika nära. Minns du vad som skrevs i verket om den Stora generalstaben om Trothas fälttåg i Kalahariöknen? ”Och dödsrosslingarna, de vansinniga skriken från de som dog av törst, tonade bort i evighetens storslagna tystnad.” Åh, i denna ”evighetens storslagna tystnad” har så många skrik tonat bort utan att ha hörts. De genljuder så högt inom mig att jag inte har något speciellt hörn reserverat i hjärtat för ghettot: jag är hemma varhelst i världen det finns moln, fåglar och människors tårar.⁴⁶

En gammal historia inom socialismen och en gammal historia bland judar inom vänstern, och Rosa Luxemburgs ord är utomordentliga, och får inte glömmas bort eller fördömas, speciellt inte idag. Men idag under 1900-talets andra hälft är de också helt otillräckliga. En judisk socialist bör kunna hitta något speciellt hörn i sitt hjärta för det judiska folkets tragedi. En sådan likgiltighet hos en internationalistisk moral utan någon speciell omtanke om sina egna lidande blir mindre övertygande. Oavsett vad man anser om det så krävs det hursomhelst en avvägning för att bedöma Shoahs plats – jämförbar *och* unik.

Jag ska själv vidta en försiktighetsåtgärd för att undvika risken för ojämvt. När Mandel och Trotskij skrev om den judiska frågan, hävdade båda två att den inte skulle kunna lösas på ett tillfredsställande sätt annat än genom att uppnå socialismen.⁴⁷ Jag hoppas att allt det föregående visar de brister jag ser hos denna formulering. Icke desto mindre innehåller den ett visst mått av sanning. Om vi generaliserar från den så kallade judiska frågan till andra fall av extrema förföljelser och förtryck, så kan man inte så lättvindigt vifta bort det samband som den politiska tradition som Mandel, Trotskij och Rosa Luxemburg tillhör ser mellan kapitalism och barbari. Kapitalismen är ett samhälleligt och ekonomiskt system som – trots nutidens alla självsäkra liberaler – systematiskt skapar förhållanden av yttersta nöd och förtryck för miljontals människor, och där det är så mycket mer sannolikt att hat uppstår, sprider sig och blossar upp. Den uppmuntrar dessutom moraliska åsikter som går att beskriva som att skriva under ett ”kontrakt om ömsesidig likgiltighet”: där människor i akut fara eller svårigheter helt enkelt lämnas i sticket, i den mån deras situation betraktas som någon annans ansvar. De kapitalistiska samhällsförhållandena och värderingarna är inte ansvariga för allt ont, men de har en massiv andel i det. Socialismen utgör ett hopp om en annan moralisk värld, en där, för att återigen beröra Mandels ”viktigaste lärdom av Förintelsen”, antalet människor som inte längre är villiga att uthärda moraliskt outhärdliga handlingar är tillräckligt stort för att det åtminstone kommer att ske en radikal minskning av antalet sådana fall. Det var för denna vision Mandel ägnade sitt liv, oavsett om han var balanserad eller ej i en speciell fråga.

46 Stephen Eric Bonner, red, **The Letters of Rosa Luxemburg**, Boulder 1978, s 179-180.

47 Se Trotskij, [Om den judiska frågan](#), på marxistarkiv.se, Germain [Mandel] ”La question juive au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale”, s XII, och Ernest Germain, ”Förord till första upplagan”, i Abraham Léon, [Marxismen och judefrågan](#), på marxistarkiv.se, s 30.

Del II
**En intervju med E Mandel och två tidigare ej
publicerade artiklar**

E Mandel - De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folkmord.

[Ett föredrag som Mandels höll under ett symposium om nazismens folkmord i Bryssel 1988.]

1. Det som möjliggjorde Förintelsen – en hittills unik händelse i historien – var för det första en biologisk variant på en ultrarassistisk ideologi, en extrem form av social darwinism. Enligt denna lära fanns det 'undermänniskor' (*Untermenschen*) som det var berättigat och t o m viktigt att utrota. För de som upprätthöll denna ideologi var judarna 'ohyra som skulle utrotas', svarta är 'apor', 'den ende gode indianen är en död indian' o s v.

Läran om extrem biologisk rasism föll inte från himlen. Den hade sin materiella grund i en samhällsekonomisk och politisk praktik som behandlade vissa människor så omänskligt att det nästan blev nödvändigt med ett ideologiskt berättigande – en ideologi av avhumanisering – och en 'neutralisera' av förövarnas dåliga samveten och individuella skuldkänslor (se Himmlers tal den 6 oktober 1943).

2. Nazisternas systematiska avhumanisering av judarna är ingen isolerad händelse i historien. Liknande fenomen sågs i förhållande till slavarna under antiken, barnmorskor ('häxor') under 1300- och 1600-talen, Amerikas indianer, svarta som såldes som slavar, o s v. Offren för dessa händelser kan räknas i miljoner, inklusive kvinnor och barn. Om ingen av dessa massakrer fick en lika systematisk, massiv omfattning som Förintelsen, så berodde det inte på att mördarna var 'mänskligare' eller mer barmhärtiga än nazisterna. Det beror på att deras resurser liksom deras samhällsekonomiska och politiska planer var mer begränsade.
3. Det är inte sant att nazisternas planer på utrotning bara riktade sig mot judarna. En lika stor andel av zigenarna utrotades också. På lång sikt ville nazisterna utrota etthundra miljoner människor i Central- och Östeuropa, framförallt slaver. Att utrotningen inleddes med judarna berodde delvis på Hitlers och vissa av hans närmaste mäns vansinniga tro på 'judarnas internationella sammansvärjning', men det fanns också delvis en mer praktisk orsak. Innan de skulle utrotas måste slaverna arbeta (därav 'justitie'-minister Thieracks ord: '*Tod durch Arbeit*' ['Död genom arbete']). Det må vara rätt eller fel, men nazisterna trodde att judarna skulle vara mindre fogliga, inte lika lätt skulle låta sig begränsas till fullständigt resignerade analfabeters slaveri som de andra 'underlägsna raserna'. I deras sinnen innebar det att judarna måste dödas (inklusive att låta dem arbeta sig till döds) i läger, inte i delvis 'öppna' byar och städer (som var det öde man förutsåg för ryssar, polacker, rutener, ukrainare och andra, som sedan stod i tur för utrotning).
4. Läran om den judiska rasens underlägsenhet ('undermänniskor') är i dagens mest fanatiska antisemiters hjärnor knutet till myten om den 'internationella judiska sammansvärjningen' för att gripa makten i världsskala och 'suga blodet ur' alla folk. De gemensamma verktygen i denna sammansvärjning antas vara det spekulerande (bank-) kapitalet, den marxistiska socialismen (senare bolsjevismen), frimurarna, och t o m – jesuiterna!

Denna myt hade inte tyskt utan snarare ryskt ursprung (de ökända *Protokollen från Sions äldsta*, som var ett påhitt från tsarens hemliga polis (ochranan)). I slutet av 1800-talet var den mycket mer utbredd i Frankrike, Storbritannien, Österrike, Ungern och Polen än i själva Tyskland. Den ukrainske ledaren Petliura, som låg bakom pogromer som på relativt kort tid dödade mer än 100.000 judar, var förtjust i denna myt. Det finns ingen anledning att betvivla att han hade varit förmögen att tänka ut och genomföra Förintelsen om han hade haft de nödvändiga materiella och tekniska förutsättningarna.

5. Läran om den biologiska rasismen kan ses i ett mycket större sammanhang: framväxten av läror som var människofientliga, antiprogressiva, och mot jämlikhet och frigörelse. Läror som öppet hyllade det mest extrema och systematiska våld mot hela grupper av människor ('fienden') och fick en omfattande spridning i slutet av 1800-talet. Det förefaller i detta avseende obestridligt att starten av (och i mindre omfattning förberedelserna av) Första världskriget var en avgörande vändpunkt. Utan Första världskriget går det inte att tänka sig Hitler och nazismen som massfenomen. Utan inledandet av Andra världskriget hade Auschwitz varit omöjligt.

Men den kris för mänskligheten och civilisationen som inleddes med Första världskriget kan i själva verket knappast skiljas från imperialismens kris. De första yttringarna av denna under kolonialismen är knuten till framväxten av biologiskt rasistiska läror bland vissa av kolonisationsämnena (minns skyltarna: 'Hundar och infödingar inte tillåtna').

6. Förintelsen hade inte bara ideologiska rötter. Den hade varit omöjlig utan vissa materiella och tekniska medel. Det rörde sig om ett industriellt utrotningsprojekt och inget gör-det-själv-projekt. Det är det enda som skiljer det från de traditionella pogromerna. Det krävde massproduktion av Zyklon-B-gas, gaskammare, rör, krematorier, kaserner och ett massivt behov av järnvägstransporter, i en omfattning som inte hade varit möjlig att uppnå på 1700-talet och större delen av 1800-talet, för att inte tala om tidigare epoker (om inte projektet hade utförts under decennier eller till och med flera sekler). I denna mening var Förintelsen också (inte bara men också) en produkt av den moderna industrin, som alltmer har undanflytt människors eller mänsklig kontroll. Alltså den moderna kapitalistiska industrin som drivs framåt av en mer och mer intensiv och okontrollerad konkurrens. Det är det hittills mest extrema exemplet på hur ett perfekt partiellt förnuft kombineras med ett globalt oförnuft som drivits till det yttersta: en kombination som är typisk för det borgerliga samhället.
7. Utöver Förintelsens ideologiska och materiella/tekniska förutsättningar måste vi också beakta dess samhällspolitiska förutsättningar. För att kunna genomföra Förintelsen krävdes miljontals människors mer eller mindre aktiva deltagande: i första hand naturligtvis bödlar, organisatörer och lägervakter, men också statsmän, bankirer, industrimän, höga statstjänstemän, arméofficerare, diplomater, advokater, professorer, läkare och 'fotsoldater': lägre tjänstemän, 'vanliga' fängelsevakter, järnvägsarbetare osv.

En noggrann genomgång av denna massa på flera miljoner medbrottslingar skulle dela upp dem i olika nationaliteter, där tyskarna tveklöst skulle utgöra högst 50 till 60 procent. Den skulle också dela upp dem efter grad av oförnuft, med psykopater och fanatiker i minoritet, om än en betydande minoritet. Men majoriteten handlade pga vanan att lyda, av rutin eller beräkning (kyrkans tystnad hamnar i denna sista kategori), om inte pga feighet (riskerna med individuell olydnad bedömdes större än risken att delta i omänskliga handlingar).

En av de faktorer som gjorde att Förintelsen kunde äga rum var etisk, eller hade om ni så önskar att göra med hur ett beteende motiveras. Den krävde ett speciellt tänkesätt: Förintelsen var inte bara resultatet av benägenheten att acceptera, lovsjunga eller till och med dyrka massivt våld, utan också av godtagandet av läran att staten har rätt att kräva att individer skall göra saker som de utifrån grundläggande etiska regler skulle rygga för, och i sina hjärtan verkligen rygga för.

Enligt denna lära är det bättre att alltid ge efter för statens makt än att 'undergräva den politiska auktoriteten'. De extrema konsekvenserna av denna lära har visat det absurda i de konservativas (inklusive Aristoteles och Goethes) klassiska tes: att den 'oordning' som orsakas av att göra uppror mot orättvisor alltid skulle leda till ännu mer orättvisor. Det kan knappast finnas någon värre orättvisa än Auschwitz. Ställd inför en oerhörd orättvisa är motstånd och uppror – inklusive individuellt motstånd men framförallt kollektivt motstånd och uppror – inte bara rätt utan också en plikt som går före alla statskäl. Detta är Förintelsens viktigaste lärdom.

8. Minoriteter med fanatiska, extremistiska och omänskliga uppfattningar, dvs sjuka minoriteter och individer, har funnits och existerar fortfarande i så gott som alla länder under 1800- och

1900-talen, för att inte tala om tidigare århundraden. Men de utgör ett marginellt fenomen med minimalt politiskt inflytande. De var definitivt marginella i Tyskland mellan 1848 och 1914.

För att dessa individer ska få gensvar från miljontals människor krävs en djup samhällelig kris (marxister skulle säga: en djup samhällsekonomisk kris, en djup kris för produktionssättet, och en djup kris för maktstrukturerna). För att dessa individer på kort sikt skall kunna få någon makt, och ännu mer för att de faktiskt skall kunna gripa makten, måste det uppstå ett styrkeförhållande mellan samhällskrafterna som gör det möjligt: en försvagning av den traditionella arbetarrörelsen (och i mindre grad av den traditionella borgerliga liberalismen); ett stärkande av de förmögna klassernas mest aggressiva skikt; förtvivlan inom medelklassen; en avsevärd ökning av antalet deklasserade människor, osv. Weimar-republikens kris och den ekonomiska krisen 1929-34 skapade otvivelaktigt dessa förhållanden i Tyskland 1932-33.

9. Den tyska historiens särdrag; den speciella naturen hos det 'maktblock' som uppstod efter Tysklands enande 1871; de preussiska junkrarnas speciella tyngd och den militaristiska traditionen inom detta block; den liberalt humanistiska traditionens relativa svaghet jämfört med andra länder (pga nederlaget för 1848 års revolution); den uppenbara ojämvikten mellan Tysklands blomstrande industri och finanskapital å ena sidan och dess begränsade inflytande i världsskala å den andra: allt detta gjorde att den tyska imperialismen var aggressivare än sina rivaler under perioden 1890 till 1945. En stor del av Tysklands 'elit' ansåg under denna period att kampen om världsherravälde skulle äga rum med hjälp av krig och militarism. Det imperium som Tyskland skulle erövra – motsvarigheten till Storbritanniens 'indiska imperium' – låg i Central- och Östeuropa (senare skulle det utsträckas till Mellanöstern, Afrika, Sydamerika osv). Detta förklarar varför så stor del av de tyska härskande klasserna var beredda att acceptera Hitler utan att helt och fullt inse vart detta skulle leda dem (trots att det så tidigt som den 30 juni 1934 var uppenbart för alla som inte var blinda att mannen var beredd att trampa på de mest grundläggande moraliska och rättsprinciperna, att han i själva verket var en hänsynslös mördare).

Från och med 1885-90 fanns både den liberal-humanistiska och konservativt militaristiska riktningen bland de borgerliga klasserna i Europa, USA och Japan. Skillnaden är att den senare tendensen var i minoritet i Frankrike och Storbritannien medan den blev majoritet i Tyskland och Japan (i USA befann sig de två strömningarna från och med 1940 i jämvikt). Denna skillnad förklaras inte av etniska faktorer utan av historiska särdrag.

10. Om vi betraktar Förintelsen som det hittills yttersta tecknet på de destruktiva tendenser som existerar i det borgerliga samhället, tendenser som har sina rötter djupt i kolonialismen och imperialismen, så kan vi uppmärksamma andra tendenser som går i samma riktning, i synnerhet kapprustningens utveckling (kärnvapenkrig, biologisk och kemisk krigföring, s k 'konventionella' vapen som är kraftfullare än bomberna som släpptes över Hiroshima och Nagasaki, osv). Ett kärnvapenkrig eller till och med ett 'konventionellt' krig om det fortfarande fanns kärnkraftverk vore värre än Förintelsen. Redan det språk som används för att beskriva detta sorts krig visar hur irrationellt det är att förbereda det. När de talar om att 'begränsa kostnaderna' för ett kärnvapenkrig så handlar det om att begå självmord, att förstöra hela den mänskliga rasen, 'till lägsta möjliga kostnad'. Vad har 'kostnader' med självmord att göra?
11. Denna tolkning av Förintelsen innebär inte på något sätt en nedtoning av nazisternas brott mot mänskligheten, som är de värsta i historien trots att den är rik på fasor. Tolkningen har ett speciellt vetenskapligt värde. De som förkastar den måste visa att den är felaktig på grundval av fakta, och hur de hänger ihop och betingar varandra. Detta är en diskussion bland historiker, sociologer, ekonomer, politiska vetenskapsmän och moralfilosofer. En vetenskaplig tes (hypotes) kan bara tillbakavisas med vetenskapliga och inte utomvetenskapliga argument.

Men långtifrån att vara en eftergift till nazisterna eller de tyska militaristerna eller ens den tyska 'eliten' har denna tolkning av Förintelsen också en subjektiv uppgift. Den är också användbar och nödvändig utifrån den mänskliga rasens intressen. Den gör det möjligt för oss att undvika de intellektuella och moraliska faror som finns inneboende i den motsatta tesen, enligt vilken

Förintelsen är bortom all rationell förklaring och är obegriplig. Denna mörkermännens ståndpunkt är i stora stycken en postum seger för nazisternas läror. Ty om en del av historien är irrationell och helt obegriplig så innebär det att mänskligheten själv också är irrationell och obegriplig. Då finns ondskans imperium 'i oss alla'. Det är ett indirekt om inte hycklande sätt att säga att det inte var Hitlers och inte heller nazisternas fel, eller de som tillät dem att erövra och utöva makten, utan allas dvs ingen särskilds fel.

Vi för vår del föredra att se den historiska sanningen sådan den är: långtifrån att 'alla är skyldiga', män och kvinnor överallt, så kan man välja ett av två läger. Brottslingarna och deras medlöpare handlade annorlunda än de som gjorde motstånd. Arbetarna i Amsterdam som strejkade mot de första antijudiska lagarna var inte samma sak som SS. Den danska motståndsrörelsen som räddade i stort sett alla av landets judar var inte samma sak som landsförrädarna. Majoriteten av det italienska folket (ett 'gäng oärliga lögnare' som Eichmann sade på ett cyniskt sätt, på gränsen till det groteska) som gjorde att huvuddelen av de italienska judarna kunde rädda sig, var inte samma sak som Ustasja-rörelsen i Kroatien. Röda arméns soldater som befriade Auschwitz var inte samma sak som de som skapade gaskamrarna. Mellan dessa två läger fanns förvisso situationer och beteenden som låg mitt emellan dem. Men det går empiriskt att visa att de två lägren existerade. Genom att på ett rationellt sätt förklara Förintelsen så förklarar vi samtidigt skillnaden mellan dessa två beteenden.

12. Vår tolkning av Förintelsen har också en praktisk och politisk funktion. Den gör det möjligt för oss att undvika vanmakt och känslan av maktlöshet inför risken att den skall ske igen. Vi säger medvetet att Förintelsen är det värsta av mänsklighetens brott *hittills*. Men det finns ingen garanti för att denna 'höjdpunkt' inte kommer att upprepas eller överträffas i framtiden. Att på förhand förneka detta förefaller oss irrationellt och politiskt oansvarigt. Som Bertold Brecht sade: 'Det sköte varifrån detta monster uppstod är fortfarande fruktbart.'

För att idag på ett bättre sätt bekämpa nyfascismen och den biologiska rasismen måste vi förstå fascismens karaktär igår. Vetenskaplig kunskap är också ett vapen som människan behöver för att kämpa och överleva, inte bara en rent akademisk övning. Om man vägrar använda detta vapen så blir det lättare för nya massmördare att uppstå; det skulle betyda att man tillät dem att begå nya brott. Om vi förklarar fascismens och Förintelsens orsaker så har vi större förmåga att förkasta, protestera mot, totalt och orubbligt vara emot, göra motstånd och uppror mot den ständigt möjliga risken att fascismen och andra antihumanistiska läror och praktiker återuppstår. Det är ett grundläggande oundgängligt politiskt och moraliskt renlighetsarbete.

E Mandel - Därför är jag marxist

I

Det intellektuellt mest lockande hos marxismen är dess (hittills unika) förmåga att på ett förnuftigt, allomfattande och sammanhängande sätt förena de sociala vetenskaperna till ett helt. Den bryter med den absurda hypotesen att människans anatomiska struktur inte har något samband med människan i egenskap av "politiskt djur" (*zoon politikon*) eller att människan i sin egenskap av producent av ting helt och hållet skiljer sig från människan i egenskap av konstnär, poet, tänkare eller grundare av religioner. Men detta är och förblir än idag den grundläggande, underförstådda hypotesen bakom de akademiska vetenskaper som behandlar människans problem.

För antropologer är det självklart att betona utvecklingen av människans anatomi, och de mänskliga psykologiska drag som är nära knuten till den (bland annat förmågan till kommunikation via tal och förmågan till begreppsutveckling). Förhistorien liksom etnologin indelar strikt de primitiva mänskliga kulturerna i perioder (ofta alltför strikt, och mekaniskt!) utifrån vilken karaktär deras verktyg och dominerande ekonomiska verksamhet har. Ändå vägrar de akademiska historieskrivarna att i de på varandra följande produktionssätten se nyckeln till civilisationens och den politiska historien utveckling, och ortodoxa ekonomer vidhåller myten om ett förment "habegär" som skulle vara rotat "i den mänskliga naturen". Utan hänsyn till produktivkrafternas utvecklingsnivå och ekonomins övergångsformer höjer man på detta sätt privategendomen, varuproduktionen och konkurrensen till påstått eviga inslag i det ekonomiska livet.

Med hjälp av marxismen kan vi övervinna dessa uppenbara motsägelser. Utifrån det antropologiskt bekräftade faktum att människor, i egenskap av behovsvarelser, bara kan överleva som sociala varelser,¹ så ser marxismen i denna vår arts anatomiska begränsning grunden till dess gränslösa anpassningsförmåga. Det vill säga att samhället har blivit vår "andra natur" och att anpassningen till olika samhälleliga organisationsformer kan leda till ett oräkneligt antal olika mänskliga beteenden.

Marxismen gör att vi kan förklara att dessa samhällssystem var av historiskt övergående natur – naturligtvis inte genom att peka på artens stabila fysiska och psykologiska egenskaper, som inte kan ha förändrats särskilt mycket under de senaste tiotusen åren, utan på de förändrade egenskaperna hos arbetet som en absolut förutsättning för människans överlevnad. Människan producerar sitt livsuppehälle med hjälp av produktionsmedel, och under arbetet ingår de bestämda förhållanden, som kallas produktionsförhållanden. Dessa produktionsförhållanden avgör i sista hand strukturen hos en given samhällsordning i form av ett speciellt produktionssätt. Till syvende och sist är det dialektiken hos produktivkrafternas (produktionsmedel och arbetskraft, inklusive producenternas tekniska, vetenskapliga och intellektuella förmåga) och produktionsförhållandenas utveckling (där deras relativa ställning, det vill säga deras strukturella natur spelar en viktig roll) som avgör mänsklighetens historiska förlopp, dess framsteg och bakslag, katastrofer och revolutioner.

Men för marxismen är de "icke-ekonomiska" samhällsaktiviteterna ingalunda "marginella" eller ens

1 Se Adolf Portmanns och Arnold Gehlens klassiska verk (**Zoologie und das neue Bild des Menschen. Biologische Fragmente zu einer Lehre von Menschen**, Reinbek: Rowohlt Verlag, 1956, respektive **Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt**, Frankfurt och Bonn: Athenäum Verlag, 1962) liksom Gerhard Heberer (**Der Ursprung des Menschen. Unser gegenwärtiger Wissenstand**, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1969), Trãn Duc Thao (**Investigations into the Origin of Language and Consciousness**, Boston: D Reidel Publishing Company, 1984) och V P Jakimov, red. (**U istokov celovecestva: Osnovnye problemy antropogenesa** [Mänsklighetens ursprung: antropogenesens grundläggande problem], Moskva: Isdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1964).

av ”sekundär” betydelse. Just därför att människan bara kan överleva med hjälp av *samhälleligt* arbete, är samhällelig kommunikation antropologiskt lika konstruktivt som samhälleligt arbete. De två är olösligt sammanbundna. Det ena är omöjligt utan det andra. Indirekt utför människor allting ”genom huvudet”, det vill säga vi skapar tankar om vår egen praktik.² Produktionen av ting åtföljs av produktion av begrepp (och råvaran till detta tillhandahålls av produktionen av tal – fonem). Marxismen försöker *förklara* hur det icke materiella arbetet (inklusive produktionen av begreppssystem, med andra ord ideologier, religioner, filosofi och vetenskap) uppstår ur produktionen av livsuppehållet, avskiljes från den, och reagerar på den, och vad som avgör denna historiska rörelse.

Denna förklaring innehåller ett antal andra viktiga upptäckter som, precis som de tidigare nämnda, utgör en del av marxismens innersta väsen. På den mest allmänna och abstrakta nivån kan det totala materiella arbetet i varje speciell samhällsformation (produktionssätt) delas upp i två huvudgrupper: det *nödvändiga arbetet*, som reproducerar producenternas arbetskraft och den givna mängden produktionsmedel, och därmed gör det möjligt för den materiella civilisationen och befolkningstillväxten att bibehålla en konstant nivå; och det *samhälleliga merarbetet* som återstår när det nödvändiga arbetet dras från det totala samhälleliga arbetet. Om detta samhälleliga merarbete är obetydligt, inte konstant eller bara tillfälligt, så kan det bara äga rum en mycket liten tillväxt. På grund av de dåliga möjligheterna till ackumulation kan det inte heller uppstå någon mer uttalad samhällelig arbetsdelning. Först när det samhälleliga merarbetet växer utöver en viss miniminivå vad gäller storlek och varaktighet kan en del av den aktuella produktionen användas för att ge uppehälle åt en ökad befolkning och skapa ytterligare produktionsmedel. Då kan en verkligt dynamisk ekonomisk tillväxt inledas. Samtidigt kan det utvecklas en ekonomisk arbetsdelning, och en del av samhället kan befrias från tvånget att producera för livsuppehållet. Hantverk, handel, de sköna konsterna, varuutbyte, skrivkonst, ideologiskt och vetenskapligt arbete, företagsskötsel och militär verksamhet kan utvecklas som speciella heltidssysselsättningar oberoende av produktionen av levebrödet. Det underlättar i sin tur möjligheterna att samla och överföra erfarenheter, kunskap och samlade ekonomiska resurser, vilket så småningom leder till en ytterligare ökning av människans arbetsproduktivitet och en ytterligare tillväxt av det samhälleliga merarbetet.

Vid ett visst skede i denna utveckling leder den ekonomiska arbetsdelningen också till en samhällelig arbetsdelning, det vill säga den förra flätas samman med den senare. En del av samhället utnyttjar den funktionella arbetsdelningen (bland annat funktionen att sköta reservförråd, militära fälttåg, befäl över krigsfångar, och så vidare) för att skaffa sig kontroll över det samhälleliga merarbetet och tvinga en del (eller alla) av de direkta producenterna att lämna merarbetet till dem. På så sätt splittras samhället i *antagonistiska samhällsklasser*, och mellan dem rasar en ibland dold eller fredlig, andra gånger öppen och våldsam, *ständig klasskamp* om fördelningen av den materiella produktionen och – åtminstone periodvis – om att bevara eller störta den existerande samhällsordningen.

På grundval av de förhärskande produktionsförhållandena reser sig en omfattande och invecklad *överbyggnad* av sätt att tänka och uppträda, av juridiska och tvångsinstitutioner, ideologiska system och så vidare, vars funktion är att bibehålla den existerande samhällsordningen. Den viktigaste av dessa institutioner är staten, det vill säga en speciell apparat som är avskild från resten av samhället och som betalas med hjälp av det samhälleliga merarbetet, och som har monopol på att utöva vissa samhälleliga funktioner. Eftersom den härskande klassen kontrollerar det samhälleliga merarbetet, så kontrollerar den staten. Av samma orsak är varje samhälls *dominerande* (förvisso inte enda!) ideologi också den härskande klassens ideologi.

Dessa i sig själv lättförståeliga redskap gör att marxismen kan förstå och förklara inte bara den

2 ”En spindel utför arbetsmoment som liknar vävarens, och ett bi bygger vaxceller med en skicklighet som gör mången mänsklig byggmästare skamsen. Men det som i grunden skiljer den sämste byggmästare från det duktigaste bi, är att han har byggt cellen i huvudet, innan han bygger den i vax. Vid arbetsprocessens slut framkommer ett resultat, som redan från början fanns i arbetarens medvetande, alltså redan existerade ideellt.” (Karl Marx, **Kapitalet**, bok 1, kapitel 5.)

ekonomiska och sociala utvecklingen, utan också historien om stater, civilisationer, vetenskap, religion, filosofi, litteratur, konst och etik i sin mångfald och omvandling, på ett djupgående sökande sätt som förenar alltmer empiriska data.³ Här ligger dess oerhörda överlägsenhet. Den är vetenskapen om det mänskliga samhällets utveckling, det vill säga helt enkelt vetenskapen om mänskligheten.

//

Marxismens syn på historien och samhället utgår från antagandet att varje produktionssätt har speciella rörelselagar som avgör deras ursprung, uppgång, höjdpunkt, förfall och försvinnande. Karl Marx' största teoretiska bedrift var att upptäcka det kapitalistiska produktionssättets speciella rörelselagar. Det är det verkliga innehållet i hans främsta arbete, **Kapitalet**.

Kapital fanns innan det kapitalistiska produktionssättet. Det har sitt ursprung i den enkla varuproduktionen, när handeln blev en självständig verksamhet som grundades i cirkulation av pengar. De första formerna var räntekapital och handelskapital. Det moderna kapitalistiska produktionssättet föds först när kapitalet tränger in på produktionens samtliga områden. Först när kapitalet börjar dominera produktionssfären kan man tala om ett definitivt upprättat kapitalistiskt produktionssätt.

Kapital är värde som skapar mervärde, pengar på jakt efter mer pengar, driften att berika sig som det främsta motivet för ekonomisk aktivitet. En av Karl Marx' största upptäckter var att "kapital" i sig själv inte är ett "ting". Varken boskap som återskapar sin art, eller en mängd ackumulerade produktionsmedel är kapital, eller faktiskt en skatt av silver och guld. Dessa "ting" blir kapital först under speciella samhälleliga villkor som tillåter deras ägare att *tillägna sig* det samhälleliga merarbetet, antingen helt eller delvis, beroende på kapitalets vikt i samhället. Marx upptäckte att det bakom det som såg ut som en relation mellan människor och ting i kapitalets relationer fanns samhälleliga produktionsförhållanden, förhållanden mellan samhällsklasser.

Det centrala i det kapitalistiska produktionssättet är förhållandet mellan lönarbete och kapital – å ena sidan att de direkta producenterna skiljs från produktionsmedlen och medel för uppehållet, och å den andra att, på grund av privategendomen, makten och kontrollen över produktionsmedlen delas upp inom kapitalistklassen.⁴ Ur denna dubbla uppdelning av samhället uppstår ekonomiska uppställningar av strukturell art. De direkta producenterna är ekonomiskt *tvingade* att sälja sin arbetskraft för att kunna överleva. De varor som producenterna skapar tillägnar sig de främmande ägarna till produktionsmedlen som privategendom. Således uppstår ett samhälle av allmän varuproduktion, eftersom inte bara de färdiga varorna utan också produktionsmedlen (inklusive jorden) och arbetskraften säljs på marknaden.

För marxister är det dessa grundläggande drag som avgör ekonomins och samhällets kapitalistiska karaktär, och inte exempelvis mycket låga löner, fattiga producenter, politiskt maktlösa lönarbetare eller avsaknad av statliga ingrepp i ekonomin, Långt från att bara "beskriva den ekonomiska utvecklingen på 1800-talet" och ha "gjorts omodern av den ekonomiska utvecklingen på 1900-talet", är i själva verket Marx' **Kapitalet** ett genialt föregripande av utvecklingstendenser som utvecklades fullt ut först långt efter författarens död. På Marx' tid bestod majoriteten av den arbetande befolkningen i alla kapitalistiska länder – utom Storbritannien – av självständiga

3 Övertygande exempel på en sådan tillämpning av den marxistiska metoden hittar vi till exempel i framstående arbeten om litteraturhistoria och litteraturkritik som Franz Mehrings **Die Lessing-Legende** (Berlin: Dietz-Verlag, 1963), Georg Lukács' **The Theory of the Novel** (London: Merlin Press, 1971) och **The Historical Novel** (Harmondsworth: Penguin, 1969), och Lucien Goldmanns **The Hidden God: A Study of Tragic Vision in the Pensées of Pascal and the Tragedies of Racine** (London: Routledge & Kegan Paul, 1964).

4 Här ska man inte förstå privategendom och ägande av kapital i rent juridisk mening, utan i termer av deras ekonomiska innebörd som privat (i motsats till kollektiv) makt och kontroll över produktionsmedlen. Denna ekonomiska institution kan i det långa loppet givetvis inte befästa, reproducera och generalisera sig utan ett nödvändigt juridiskt erkännande. Typiskt för kapitalismen är att det privata *ägandet* av stora mängder kapital tillåter en allt större privat kontroll över ännu större mängder kapital än de som man juridiskt "äger".

småproducenter och små handelsmän som fick hjälp av sina närmaste familjer. Först mycket senare förvandlades den arbetande befolkningen till en enorm massa av lönarbetare (som redan utgör 90% i Storbritannien och USA och mer än 80% i de flesta andra kapitalistiska industriländer), en ständigt mindre klass av stora, mellanstora och små kapitalister, och en försvinnande minoritet av självständiga småproducenter som inte anställer någon arbetskraft.

För att visa att vi inte längre lever i ett kapitalistiskt produktionssätt i marxistisk mening, för att rättfärdiga myten om en "blandekonomi", måste man bevisa att lönarbetarna inte längre är tvingade att ständigt sälja sin arbetskraft (kanske för att staten garanterar samtliga medborgare ett minimalt levebröd oavsett om de kan arbeta eller inte, eller därför att produktionsmedlen har blivit så billiga att arbetare kan spara så mycket av en medellön att de själva kan starta företag), och att den ekonomiska utvecklingen inte längre styrs av de individuella bolagens tvång att maximera vinsten eller tillväxten på grund av trycket från konkurrensen.

Det räcker att analysera den ekonomiska utvecklingen under de senaste hundra, femtio eller tjugofem åren för att slå fast att ingen av dessa strukturella förändringar har ägt rum. Kapitalismen, som Marx definierade den, är idag mer än någonsin kännetecknande för det ekonomiska livet i västvärlden.

Här handlar det inte bara om definitioner, det vill säga en begreppsdiskussion. Den vetenskapligt riktiga definitionen av det kapitalistiska produktionssättet gör det möjligt att upptäcka detta produktionssätts *långsiktiga rörelselagar och inre motsättningar*. Här har vi ett nytt exempel på den marxistiska ekonomiska analysens anmärkningsvärda överlägsenhet över de "nyklassiska" nationalekonomiska skolorna, som inte erbjuder något motsvarande på detta område.⁵

Eftersom kapitalismen grundas på ett privat ägande av produktionsmedlen – det vill säga att många oberoende bolag, olika kapitalister, har makt över produktionsmedel, arbetskraft och investeringsbeslut – så äger den kapitalistiska produktionen rum under förhållanden av obarmhärtig konkurrens och en därav följande anarki inom produktionen. Varje enskild kapitalist, varje enskilt bolag, försöker maximera sina vinster och sin tillväxt, utan hänsyn till vad dessa försök får för effekt på ekonomin i sin helhet.

Konkurrensen tvingar fram minskade produktionskostnader för att behålla marknadsandelar eller utvidga dem. Denna minskning kräver en betydande utvidgning av produktionen, det vill säga allt större produktionsserier, vilket i sin tur kräver alltmer perfekta maskiner. Följaktligen medför kapitalismen enorma teknologiska framsteg, ständiga tillämpningar av vetenskapliga upptäckter inom den materiella produktionen, och den tendens till en gränslös utvidgning av varuberget och halvautomatiska maskiner som Marx förutsade.

Men mer och mer maskiner kräver mer och mer kapital. För att överleva konkurrensen måste kapitalisterna (de kapitalistiska bolagen) ständigt försöka öka sitt (deras) kapital. Under kapitalismen är ackumulation av kapital det ekonomiska livets och den ekonomiska tillväxtens främsta mål och viktigaste motor. Om kapitalackumulationen minskar, så sjunker den ekonomiska verksamheten och fattigdomen och bristen ökar, trots att det finns tillgång till enorma reserver av varor och produktivkrafter. Tvånget att ackumulera kapital tenderar dessutom att tvinga kapitalistklassen att öka utsugningsgraden av arbetskraften. Ty kapital är bara kapitaliserat mervärde, och mervärde är bara obetalt arbete – det totala värde som arbetskraften producerat minus kostnaden att reproducera arbetskraften, det vill säga det samhällseliga merarbetet i form av pengar. Men en ökande arbetsproduktivitet innebär att en viss mängd konsumtionsvaror (eller till och med en ökande mängd konsumtionsvaror) kan produceras på en allt kortare arbetstid (på en

5 "Oavsett hur viktiga dessa tekniska bidrag till den nationalekonomiska teorins framsteg är för nutidens bedömning av marxismens landvinningar, så överskuggas de av hans briljanta analys av det kapitalistiska systemets långsiktiga utvecklingstendenser. Meritlistan är förvisso imponerande..." (Wassily Leontief, "Den marxistiska ekonomins betydelse för dagens ekonomiska teorier", i David Horowitz, red, **Marx and Modern Economics**, MacGibbon & Kee, London 1968, s 94. [Finns på svenska: **Marx och den moderna nationalekonomin**, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1970].)

mindre del av arbetsdagen). Det är därför alltid möjligt – speciellt om den långsiktiga industriella reservarmén (arbetslösheten) minskar – att arbetarnas medellön ökar, samtidigt som utsagningsgraden ökar och arbetarna får en allt mindre del av det värde de har producerat.

Eftersom det bara är levande arbetskraft som skapar nytt värde och mervärde, och andelen kapital som investeras i ”döda” produktionsmedel (byggnader, maskiner, råvaror, energi) tenderar att öka, så är tendensen på medellång och lång sikt att den genomsnittliga profitkvoten faller, det vill säga att förhållandet mellan totalt samhällsligt mervärde och samhällsligt kapital minskar.

Under kapitalismen bestäms den ekonomiska utvecklingen av svängningar i profitkvoten. En sjunkande profitkvot innebär att kapitalackumuleringen minskar, investeringarna minskar, arbetslösheten ökar, produktionen minskar, reallönerna sjunker och det blir en lågkonjunktur. En ökande profitkvot leder till en uppåtgående trend för kapitalackumuleringen, ökande produktiva investeringar, ökande produktion, och på lång sikt också ökande sysselsättning och ökande reallöner, det vill säga en boom, även om dessa utvecklingstendenser under både ”goda” och ”dåliga” tider ingalunda verkar samtidigt och på ett rätlinjigt sätt. I ett långsiktigt perspektiv uppvisar kapitalismen vågor av snabbare ekonomisk tillväxt (1848-1873, 1893-1913, 1948-1966) och vågor av långsammare tillväxt (1823-1847, 1874-1893, 1914-1939, 1967-...). Dessa vågor avgörs i sista hand av svängningarna i den genomsnittliga profitkvoten och den åtföljande möjligheten (eller svårigheten) att förverkliga grundläggande teknologiska revolutioner.

Profitkvotens vågrörelse ligger bakom den *kapitalistiska produktionens inneboende cykliska mönster*, de regelbundet återkommande perioderna av överproduktion (recession) och ekonomiska uppgångar (upp till perioder av boom). Den kapitalistiska produktionens cykliska rörelse kommer att fortsätta så länge det kapitalistiska produktionssättet existerar, och inga ”raffinerade regeringspaket av anticykliska åtgärder” kan i det långa loppet förhindra uppkomsten av periodiska överproduktionskriser.⁶ Överproduktionskriser orsakas av konkurrens, det vill säga å ena sidan av den kapitalistiska produktionens anarki, som med nödvändighet leder till en cyklisk rörelse av överinvesteringar och underinvesteringar, och å den andra av systemets inneboende tendens att utveckla produktionen (och produktionskapaciteten) över majoritetens efterfrågan, som begränsas av de kapitalistiska distributionsförhållandena.

Förvisso har var och en av de tjugo allmänna ekonomiska kriser⁷ som hittills har ägt rum under den kapitalistiska världsmarknadens historia haft sina speciella särdrag. De hänger samman med speciella aspekter hos världsmarknadens utveckling (som exempel kan nämnas den delvis ”utlösande” roll som råvaruboomen och oljekrisen hade för recessionen 1974-75). Men det vore inte samvetsgrant eller vetenskapligt att ”förklara” ett fenomen som har återkommit tjugo gånger under en tidsperiod av 150 år huvudsakligen eller helt och hållet med hänvisning till ”speciella” faktorer, som i bästa fall kan förklara den ena eller andra krisen vid ett speciellt tillfälle, och vägra att förklara de *allmänna orsaker till kapitalistiska ekonomiska kriser* som finns inneboende i systemet.

Det är lika felaktigt att se det faktum att det regelbundet har blivit en ekonomisk uppgång efter krisen som bevis på att Marx' analys är ”misslyckad”. Marx tänkte sig aldrig att systemet automatiskt skulle bryta samman i en ”definitiv” ekonomisk kris. Enligt hans analys var krisens objektiva funktion att öka valoriseringen och kapitalackumuleringen, genom att i massiv skala minska kapitalets värde och kraftigt öka utsagningsgraden av arbetskraften (med hjälp av arbetslöshet). Hans slutsats var bara, att ett system som bara kan uppnå ekonomisk tillväxt till priset av en periodisk våldsam ödeläggelse av produktivkrafter och massfattigdom är ett förnuftsvidrigt och omänskligt system som borde ersättas med ett bättre system.

Den strukturellt inneboende konkurrensen och ökande kapitalackumuleringen leder till en *ökande*

6 Genom att förstå detta kunde vi redan i slutet av 60- och början av 70-talet förutsäga den internationella kapitalistiska ekonomins allmänna recession 1974-75 med tillräcklig exakthet, inklusive vad gäller tidpunkten för när den skulle bryta ut.

7 I grova drag bröt de ekonomiska kriserna i världsekonomin ledande nationer ut 1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882, 1891, 1900, 1907, 1913, 1921, 1929, 1937, 1949, 1953, 1957, 1960, 1970, 1974.

koncentration och centralisering av kapital. Den stora fisken äter upp den lilla. I fler och fler industrigrenar är två tredjedelar eller mer av produktionen samlad i en handfull stora företag. En koncentration och centralisering av kapitalet bereder på många områden vägen för marknadsmonopol. Den liberala kapitalismens fria konkurrens ersätts av monopolkapitalism. I det långa loppet kan varken monopolen eller ökande statliga ingripanden avskaffa värdelagens verkan, eller kontrollera och garantera priser, marknader, arbete och ekonomisk tillväxt. Om konkurrens och anarki upphävs på en nivå så uppkommer de lika kraftfullt på en högre nivå.

Ur dessa det kapitalistiska produktionssättets allmänna rörelselagar uppstår en rad *grundläggande och växande motsättningar hos systemet.*

Den kapitalistiska ekonomiska tillväxten är alltid ojämn och orsakas av jakten efter extra vinster. Utveckling och underutveckling betingar varandra ömsesidigt och leder både nationellt och internationellt till en extrem polarisering av den ekonomiska makten. I de ledande kapitalistiska industriländerna äger de rikaste 1 till 2 procenten av befolkningen mer än 50% av det privata välståndet, och i många fall mer än 75% av aktierna i alla aktiebolag.⁸ I världsskala kontrollerar redan färre än 800 multinationella företag mellan en fjärdedel och en tredjedel av den kapitalistiska industriproduktionen. Ettusen grossistföretag inom vete-, majs- och sojabranschen kontrollerar tillsammans med några få hundra jordbruksföretag större delen av livsmedelshandeln. Sjuonio procent av världens befolkning (med vilket vi menar de underutvecklade länderna plus Kina) lever på knappt 15% av världens inkomster och står för mindre än 10% av världens energikonsumtion.

Det kapitalistiska produktionssättet är förenat med en växande alienering av arbetet och själv-alienering av alla människor. När arbete bara är ett sätt att tjäna pengar, förlorar det till stor del sin skapande och personlighetsfrämjande dimension. Fysisk ansträngning, monotoni och en ständig stress på grund av kraven att prestera och rädslan för att misslyckas blir en börda och en plåga. Människan är inte längre ett mål utan bara ett medel i det ekonomiska systemet – så att säga degraderad till att vara en kugge i maskineriet.

Ett extremt rationellt funktionssätt och raffinerade kostnadsplaner och beräkningar av investeringar inom företaget, en minutiös organisering av forskning och produktion inom bolaget, kombineras med en allt större övergripande förnuftsvidrighet hos systemet. Den visar sig inte bara i de regelbundet återkommande överproduktionskriserna, utan också i ett ökande slöseri på grund av att produktionskapaciteten ständigt underutnyttjas och produktivkrafter förslösas på meningslös produktion som är skadlig för hälsan, naturen och livet.

Alla dessa motsättningar kan spåras till en enda central motsättning: motsättningen mellan produktionens objektivt ökande socialisering och privategendomen. Arbetet som privat aktivitet vars syfte var att tillfredsställa de enskilda producenterna eller små samhällenas direkta konsumtion blev för länge sedan obetydliga. Hundratals miljoner producenter knyts idag samman i ett allt närmare ömsesidigt beroende och ett objektivt kooperativt arbete. Ändå avgör inte dessa miljoner själva hur denna växande sociala organism ska organiseras, kontrolleras och vilket syfte den har. Dessa beslut ligger i händerna på storkapitalet. De privata vinsterna (de enskilda företagens profiter) är den ekonomiska organisationens a och o. Den obegränsade strävan efter att berika sig privat gör att de växande produktivkrafterna inte kan användas för att tillfredsställa människans behov och befria producenterna. Tvärtom förvandlar bytesvärdet, som har blivit en lag i sig själv, alltmer dessa produktivkrafter till destruktiva krafter som förebådar fruktansvärda katastrofer. Systemets ökande inre motsättningar yttrar sig i en rad periodiskt återkommande ekonomiska, sociala och politiska (militära) kriser med explosivt destruktiv innebörd. Ödeläggelsen av den materiella kulturen och den grundläggande mänskliga civilisationen, en återgång till barbari, har blivit en verklig och påtaglig möjlighet.

8 Och det utan att ta hänsyn till småspararnas tillgångar eller pensionsfonderna, eftersom det uppenbarligen inte handlar om rikedom, utan bara speciella inkomster som helt och hållet konsumeras senare. Om vi dessutom drar bort egna bostäder från den nationella inkomsten (på grund av att de inte heller representerar tillgångar utan bara varaktiga konsumtionsvaror) blir denna procentsats ännu högre.

Var och en som objektivt betraktar vårt århundrades historia kan bara förundras över hur väl Marx' geni insåg och förutsade den ekonomiska och sociala utvecklingens tendenser.

III

Marxismens *aktiva och medvetna* dimension är en väsentlig beståndsdel i dess uppfattning av historien. Det medför en daglig utmaning för var och en som betraktar sig som marxist.

Medan det borgerliga samhället på ytan ser ut som en allmän kamp mellan individer, anser marxismen att dessa sammandrabbningar är bestämda av klasskampen. Klasskampen mellan lönarbete och kapital bestämmer den samhällseliga utvecklingen i det kapitalistiska produktionssätt. Produktionssättets ekonomiska rörelselagar och inre motsättningar uttrycks i sista hand endast i denna samhällseliga konflikt.

Objektivt sett är varje lönarbetare och varje egendomsägare tvingad att delta i klasskampen, vare sig de tycker om det eller ej. Konkurrensen tvingar de kapitalistiska arbetsgivarna att maximera sina vinster, det vill säga maximera utsugningen av sina anställda. Lönarbetarna å sin sida har inget annat alternativ än att kämpa för högre löner och kortare arbetstid om de ska behålla eller förbättra sin ställning i det borgerliga samhället.

Erfarenheterna visar att den främsta orsaken till att lönarbetare är finansiellt och ekonomiskt maktlösa är individuella förhandlingar med de kapitalistiska arbetsgivarna. Lönarbetarna måste ständigt sälja sin arbetskraft, medan kapitalisterna har tillräckliga reserver för att skjuta upp försäljningen tills priset passar dem. På detta sätt tvingas lönarbetarna av materiella orsaker att förena sig, organisera sig kollektivt, bygga upp strejkfonder, fackföreningar, kooperativ och, när det behövs, politiska partier.

Men alla lönarbetare upplever inte automatiskt detta objektiva tvång på samma sätt. Inte heller reagerar de alla omedelbart, på samma sätt och ständigt på detta tvång. En del blir bättre och snabbare medvetna om behovet av att förena sig och under vilka villkor detta är mest effektivt. En del kommer att dra de praktiska slutsatserna av denna medvetenhet och agera utifrån den hela tiden, andra mycket mer sällan eller inte alls. Individer från andra klasser kan också förena sig med proletariats klasskamp, antingen av vetenskaplig övertygelse eller därför att de moraliskt identifierar sig med de utsugna, eller av båda dessa orsaker på samma gång (i vissa fall kan detta fenomen till och med förklaras av strävanden efter en individuell karriär i massorganisationerna).

Det faktum att den proletära klasskampen bara kan förstås som resultatet av *en dialektik mellan objektiva och subjektiva faktorer* innebär på intet sätt att marxismen så att säga för in rena sammanträffanden och obestämbarhet i den historiska analysen "bakvägen", efter att ha kastat ut den i namn av den lagbundenhet hos de historiska processerna som den historiska materialismen upptäckte.⁹ Det innebär bara att den historiska processen inte rör sig på ett linjärt och ensidigt sätt, att varje historisk kris inte har en benägenhet att bara gå mot en enda möjlig utväg, utan att den antingen kan utmytna i ett historiskt steg framåt (en framgångsrik social revolution) eller i en historisk tillbakagång (ett sönderfall av den materiella civilisation och kultur som har uppnåtts).

Men gränserna för dessa möjliga varianter är materiellt och socialt förutbestämda. Vid ett visst

9 "I samhällets historia... är [de handlande] begåvade med medvetande, handlar med eftertanke eller under inflytande av sina lidelser och strävar mot bestämda mål. Ingenting sker här utan medveten avsikt, utan avsett mål. Men hur viktig denna skillnad än är för den historiska forskningen - särskilt beträffande enskilda epoker och händelser - kan den inte ändra något i det faktum, att historiens gång är underkastad inre allmänna lagar. Ty också på detta område härskar på företeelsernas yta - trots alla enskildas medvetna avsedda syften - i det stora hela skenbart tillfälligheten. Blott i sällsynta fall sker det avsedda, i de flesta fall kommer det till kollisioner och motsättningar mellan människornas olika syften, eller också visar sig dessa vara omöjliga att realisera dels på grund av deras egen natur, dels på grund av bristen på medel att realisera dem... Sålunda förefaller det, som om de historiska händelserna i det stora hela likaledes skulle behärskas av tillfälligheten. Men där, varest tillfälligheten driver sitt spel på ytan, behärskas den alltid av inre, dolda lagar, och det gäller bara att upptäcka dessa lagar." (Friedrich Engels, **Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut**, del IV. På svenska på www.marxists.org)

skede i utvecklingen av den givna samhällsordningens allt skarpare inre motsättningar är dess undergång oundviklig. Efter 300 f.Kr fanns det i det långa loppet inget som kunde rädda det förfallande slavsamhället, eller den förfallande feodalismen från och med 1600-talet. Bara den konkreta formen på det system som skulle efterträda dem var i viss mån obestämd, det vill säga berodde på hur styrkeförhållandena mellan de stridande samhällsklasserna utvecklades (styrkeförhållanden som införlivar element av ideologisk krigföring och politiska initiativ).

På samma sätt är de möjliga utvägarna ur den samhälleliga krisen materiellt förutbestämda. Produktivkrafternas utvecklingsnivå innebar att det antika samhällets kris inte kunde leda till ett kommunistiskt samhälle, och inte heller kunde det feodala samhällets kris leda till det, trots Esséernas och de tidiga kristnas, Husiternas och Anabaptisternas övertygelser och ansträngningar. Och utvecklingen av dagens produktivkrafter gör att en återgång till småskalig varuproduktion och privat arbete i liten skala helt enkelt är en utopi.

Eftersom klasskampen enligt den marxistiska historieuppfattningen har en avgörande betydelse för den konkreta händelseutvecklingen, tenderar marxismen att återuppliva den *enhet mellan teori och praktik* som under så lång tid ödelagts av den samhälleliga arbetsdelningen och samhällets uppdelning i klasser. Den försöker uppnå detta på tre nivåer: för det första på ett övergripande kunskapsteoretiskt plan, eftersom den anser att praktiska bekräftelser är den yttersta formen av bevis för en teoretisk hypotes – inklusive sina egna.¹⁰ För det andra genom att visa att en socialistisk omvandling av samhället är möjlig, det vill säga lösa dilemmat hur människor, vars individuella motiv i grunden bestäms av ett alienierande klassamhälle, ska kunna bygga ett klasslöst samhälle. På denna vulgärt materialistiska invändning svarar marxismen, att även om människan är en produkt av sina betingelser, är dessa betingelser i sig själva produkten av människans verksamhet.¹¹ En revolutionär omvandling av samhällsförhållandena, och en revolutionär skolning av människan i syfte att medvetet förändra sin samhälleliga existens, är därför två oskiljaktigt sammanbundna processer. Den materiella basen till detta utgörs av det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar, av produktivkrafternas höga utvecklingsnivå och den alltmer omfattande proletära klasskampens inbyggda logik. Hos ett proletariat som skolats i marxismen förenas också den vetenskapliga teorin och den praktiska omvandlingen av samhället alltmer i praktiken.

För personer som övertygats av marxismen tenderar den också att återupprätta enheten mellan vetenskaplig teori och revolutionär politisk praktik. En rent begründande ”skolsmarxism” är kastrad, självalienierande och förtingligad, inte bara i praktiken utan också i teorin, eftersom den lutar åt en fatalistisk ekonomisk determinism.

Innebär de ofrånkomliga banden mellan den marxistiska teorin och en revolutionärt socialistisk praktik att marxistiska forskare har en benägenhet att förlora sin vetenskapliga opartiskhet och objektivitet, eller har de en begränsad förmåga att förklara de samhälleliga fenomenens helhet (som ju är marxismens intellektuella löfte och dragningskraft)? Inte alls! Motsatsen till vetenskaplig objektivitet är subjektivism (fördomar och godtycklig behandling av empiriska data) och inte partianda. Subjektivitet leder antingen till att man blir blind för problemen eller att man förnekar fakta som inte passar en viss dogmatisk kategori. Inget kan vara mer främmande för marxismen än att analysera samhällsfenomen på ett så ovetenskapligt sätt – dess grundares favoritmotto var *de omnibus dubitandum est* [Man bör tvivla på allt]. Att ytterst noggrant behärska källor och fakta, vara beredd att på nytt prova varje arbetshypotes om nya trender uppstår som verkar motsäga eller faktiskt motsäger hypotesen, en obunden utveckling av den största frihet att kritisera, och direkt härrörande ur detta behovet av en vetenskaplig och ideologisk mångfald: dessa egenskaper är inte bara en oundgänglig del av den marxistiska metoden, de är så att säga en nödvändig förutsättning för marxismens blomstrande. Utan dem förfaller den till en blodfattig talmudism [Talmud är samlingen av gamla judiska lagar och traditioner som utgör grunden för den ortodoxa judendomen – öa] eller – ännu värre – en steril statsreligion.

10 Se V I Lenin, *Philosophical Notebooks*, i **Collected Works**, band 38, s 191.

11 Se tes III i ”Tesar om Feuerbach” av Karl Marx. Dessa ”teser” är i viss mening marxismens födelsecertifikat.

Just på grund av att marxismen inte är en "vetenskap för vetenskapens egen skull", just på grund av att den är en "frihetskämpe" i ordets yttersta bemärkelse, det vill säga eftersom den har som mål att inte bara tolka utan också förändra världen i arbetarklassens frigörelses intressen, *just av dessa skäl* kan den inte på något sätt tolerera avsteg från en strängt vetenskaplig objektivitet i sin sociala analys. Bara en vetenskapligt grundad teori som förklarar verkligheten kan vara ett effektivt vapen i kampen för en socialistisk omvandling av samhället. Att bryta mot den vetenskapliga objektiviteten för "partiandans" skull innebär att blöta ner krutet innan striden börjar. Och med vått krut kan man inte vinna några slag.

En "opartisk", "värdefri" samhällsvetenskap, det vill säga en samhällsvetenskap som är "neutral" i förhållande till klasskampen, är en omöjlighet i ett samhälle som är uppdelat i klasser, oavsett forskarnas subjektiva strävanden, som ofta är benägna att luta åt det hållet. Ett slående exempel är de senaste fem årens akademiska och "officiella" nationalekonomer. När institutioner som Internationella Valutafonden i *samtliga* fall kräver av länder som ber om lån, men vars kreditvärdighet är ifrågasatt, att de minskar statens utgifter på det *sociala området*, när de utan skrupler kräver av fattiga länder som Egypten att de ska minska eller rentav helt avskaffa statliga stöd till de viktigaste livsmedlen, vilket bokstavligen dömer en del av befolkningen till svält, då står vi uppenbarligen inför ett världsomfattande försök att höja profitkvoten genom att minska priset på arbetskraften. Att detta försök också kan rättfärdigas i rent "tekniska" termer (med hänvisning till inflation, betalningsbalans, budgetunderskott och så vidare) visar bara en sak: eftersom den "officiella" nationalekonomin underförstått agerar helt och hållet inom den existerande samhällsordningens ramar, så är den lika underförstått tvingad att underordna sig själv under kapitalackumulationens lagar, det vill säga under behoven hos kapitalets klasskamp.

IV

I sin mest elementära form är den proletära klasskampen ännu inte en socialistisk klasskamp. När den blir mer omfattande kommer den förvisso att växa från en rent ekonomisk kamp till en objektivt politisk kamp, i så måtto som den inte bara ställer enskilda arbetare mot enskilda kapitalister, utan också den breda massan av lönarbetare mot hela den egendomsägande klassen.¹² Men genom att denna objektivt och politiskt elementära klasskamp subjektivt påverkar proletariatets klassmedvetande, kan den medföra att sammandrabbningarna mellan kapital och arbete periodiskt ger möjligheter att gripa den politiska makten, i syfte att radikalt omvandla det borgerliga samhället – det vill säga ge kampen en medvetet antikapitalistisk dimension.

Dessa sammandrabbningar är lika oundvikliga och inneboende i det kapitalistiska systemet som systemet nedgång och förfall. Men varken socialismens seger eller uppkomsten av det proletära klassmedvetandets högsta nivå är oundvikliga. Här visar det sig återigen att historiens subjektiva faktor, det vill säga ett medvetet, målmedvetet ingripande i den historiska processen, är en avgörande del av marxismen. Av detta går det att dra en rad viktiga slutsatser.

Proletariatets samhällsekonomiska skiktning, deras ojämna anammande av vetenskapliga kunskaper (eller, vad som bara är baksidan av samma fenomen, den varierande mottagligheten för borgerliga och småborgerliga ideologier), och den varierande beredskapen att lägga ner kontinuerliga personliga ansträngningar i fackliga och politiska organisationer, leder oundvikligen till en skiktning av det proletära klassmedvetandet. Bara genom att organisera klassens medvetna förtrupp i ett *revolutionärt förtruppssparti* är det möjligt att garantera medvetandets kontinuitet, och ständigt utveckla det med hjälp av de erfarenheter som erhålls i varje skede av klasskampen.

Men ett sådant parti blir *klassens* förtrupp i verkligt objektiv mening först när det lyckas tillföra lönarbetarnas majoritet ett klassmedvetande som är tillräckligt högt för kampen för en socialistisk revolution. Detta tillförande kan bara komma till stånd genom att partiet effektivt ingriper i den verkliga klasskampen. Den nödvändiga dialektiska enheten mellan förtruppen och klassen, mellan

12 Karl Marx och Friedrich Engels, **Kommunistiska Manifestet**, Stockholm: Arbetarkultur 1973, s 38-39.

organisation och spontanitet, härrör ur proletarietets natur liksom den proletära revolutionens och den socialistiska rådsordningen natur.¹³

Dialektiken mellan mål och medel får således en objektivt bestämd ram. Just på grund av att det socialistiska målet *inte kan* uppnås utan att arbetarnas självförtroende, känsla av gemenskap och klassolidaritet ökar, så är bara de medel, den taktik och de kompromisser användbara och tillåtna – under förutsättning att de leder till det *socialistiska* målet – som höjer det proletära klassmedvetandet i sin helhet och inte sänker eller splittrar det.¹⁴ En taktik som har en motsatt effekt på arbetarnas klassmedvetande kommer – oavsett vilka skenbart omedelbara resultat den uppnår ur ”rent praktisk” synpunkt – i det långa loppet att leda bort från det socialistiska målet, istället för att föra det ett steg närmare.

Det ger en speciellt tyngd åt marxismens kritiska och självkritiska delar. Marxismen är till sitt innersta väsen inte bara ”öppen” och odogmatisk, genom att åberopa en historisk process som ständigt förändras och ständigt lägger till och förändrar de samhällseliga vetenskapernas råmaterial (inte bara vad gäller det nuvarande utan också det förflutna). Inte heller är den ”öppen” bara genom att dess praktik ständigt leder den in i framtiden, som *aldrig kan* vara fullständigt känd på förhand, eftersom ett medvetet och målmedvetet ingripande i den historiska processen kan förändra ett visst resultat. Den är dessutom ”öppen” eftersom den viktigaste faktorn för övergången från kapitalism till socialism är att höja proletarietets klassmedvetande, liksom nivån på lönarbetarnas egenaktivitet, självorganisering och kampinitiativ. Under klasskampen måste varje organiserat ingripande, vare sig det rör sig om en strejk, ett val eller uppbygget av socialismen, varje tal som görs vid ett arbetarmöte och varje flygblad som läses av arbetarna, alltid betraktas ur följande synvinkel: vilken effekt kommer det att ha på klassmedvetandet? Men under kampens förlopp är dessa bedömningar med nödvändighet hypotetiska. Först senare, praktiska erfarenheter kan visa om de var rätt eller fel. Häri ligger den proletära klasskampens stora betydelse för marxismen. Den är det enda laboratorium som kan användas för att göra giltiga uttalanden om taktik och kampmetoder på grundval av tidigare erfarenheter.

Det går därför inte att tänka sig en medveten socialistisk klasskamp, ett verkligt revolutionärt parti och en verklig marxism utan ett objektivt kritiskt tänkande, inklusive om sig själv. En pseudomarxism som offerar en skoningslös självkritik, att öppet uttrycka sanningen – oavsett hur bitter den må vara – det gör detsamma för vilka ”praktiska behov”, är inte bara ovetenskaplig, utan också ovärdig marxismens befriande dimension. I det långa loppet är den dessutom helt ineffektiv.

Men en *politisk* klasskamp måste ta itu med alla möjliga sociala fenomen, som rör mer än enstaka individer. Den är därför mer omfattande än den elementära klasskampen om hur den nationella inkomsten ska delas mellan löner och profit (mervärde). Utifrån denna elementära klasskamp går det inte att ställa frågan om att avskaffa det privata ägandet av produktionsmedlen, frågan om att ”expropriera expropriatorerna”.

Här spelar frågan om staten, frågan om arbetarnas politiska frihet och egenaktivitet, övergången från en representativ till en direkt demokrati, en mycket avgörande roll. För att klart förstå alla dessa frågor krävs en successiv skolning (självskolning) av proletariet, genom att det engagerar sig i *alla* politiska och sociala problem som rör det borgerliga samhällets *samtliga* samhällsklasser.¹⁵

Det är ingen slump, eller resultatet av ”rent taktiska” överväganden, att detta oavvisliga krav finns inskrivet i den marxistiska historieuppfattningen och hur den betraktar aktioner. Det härrör ur den proletära klasskampens innersta väsen, som bara betraktar sig själv som ett medel för att uppnå målet det klasslösa samhället, ett samhälle där alla former av förtryck och våld som människor utövar mot andra människor *måste* upphöra tillsammans med människans utsugning av människor. Att inte bry sig om, tolerera eller till och med förnya ett sådant förtryck *kan inte* leda till det

13 Angående denna fråga se mina artiklar **Om leninismen** och **Om byråkratin**. (Båda finns på www.marxistarkiv.se – öa.)

14 Se V I Lenin ”Vänsterismen” – *kommunismens barnsjukdom*, i **Valda verk i 10 band**, band 9, s 432.

15 V I Lenin, *Vad bör göras?*, i **Valda verk i 10 band**, band 2, s 76.

socialistiska målet.

Följaktligen har marxismen också en etisk komponent, med en objektivt materialistisk grund. När konsekventa marxister säger att de närmar sig allting utifrån den proletära klasskampens ståndpunkt, menar de att denna ståndpunkt har sin grund i teorin att bara det som höjer det proletära klassmedvetandet och bland arbetarna gynnar en djupare förståelse av de grundläggande skillnaderna mellan det borgerliga och det klasslösa samhället, i det långa loppet kan föra klasskampen framåt. Det medför i sin tur att man måste inse att en praktisk kamp mot varje form av utsugning och förtryck, av kvinnor såväl som vissa raser, nationaliteter, folkslag, åldersgrupper och så vidare, är en nödvändig del av den världsomfattande kampen för en socialistisk samhällsordning. Marxismen börjar med ”läran, att *människan är människornas högsta väsen*, alltså med det *kategoriska imperativet att omstörta alla förhållanden*, där människan är ett förnedrat, förslavat, övergivet, föraktligt väsen.”¹⁶

Denna insikt har utan tvekan sitt ursprung i ett individuellt psykologiskt behov att protestera och revoltera mot alla former av orättvisa och ojämlikhet. Men den härrör också ur en objektiv historisk nödvändighet.

Bara om mänskligheten medvetet kontrollerar de materiella produktivkrafterna i hela världen kan den hindra dem från att mer och mer omvandlas till krafter som ödelägger naturen och kulturen. Men en medveten kontroll innebär att både den individuella och kollektiva förmågan till bedömningar är av yppersta vikt. Proletariatets skolning i effektiv frigörelse och verklig internationalism är när det kommer till kritan en skolning av enskilda proletärer i ett kollektivt sammanhang, i deras förmåga till bedömning och beslutsfattande. Utan dessa är den socialistiska självförvaltningen och den socialistiska planerade ekonomin en tom, om inte rentav cynisk fras.

Nationaliseringen av ekonomin övergår från att vara en rent objektiv process till en subjektivt kontrollerad process först när kollektiviseringen av egendomsförhållanden och skötseln av produktivkrafterna på ett dialektiskt sätt åtföljs och sammansmälts med en successiv individualisering av *förmågan* till beslutsfattande.¹⁷ Att utsträcka den mänskliga personlighetens självförverkligande till *alla* producenter och *alla* människor är inte bara det främsta socialistiska målet, utan alltmer också ett oundgängligt medel för att förverkliga detta mål.

V

Den marxistiska teorin skiljer mellan de förhållanden som är mest gynnsamma för att störta kapitalismen från de som är avgörande för att kunna bygga en fullt utvecklad socialistisk samhällsordning. De förra beror framförallt på de samhällspolitiska styrkeförhållandena. Dessa styrkeförhållanden är inte bara resultatet av proletariatets och dess revolutionära förtruppsspartis relativa styrka, utan också av borgarklassens relativa svaghet och, exempelvis, möjligheten att erövra majoriteten av en fortfarande talrik icke-proletär arbetande befolkning – bönderna – som allierade till den proletära revolutionen. Denna allians kan komma till stånd just på grund av att under imperialismen kan inte borgarklassen i de underutvecklade kapitalistiska länderna radikalt förändra landsbygdsbyarnas förkapitalistiska förhållanden. Förhållandena för att bygga socialismen är en funktion av en hög utvecklingsnivå av produktivkrafterna och proletariatets politiska och kulturella mognad. Det möjliggör en maximalt utvecklad direkt rådsdemokrati, självförvaltning, harmonisk ekonomisk tillväxt, systematiskt avskaffande av varor och pengar genom att snabbt

16 Karl Marx, ”Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin. Inledning.”, i Marx/Engels **Filosofiska skrifter: skrifter i urval**. Lund : Cavefors i samarbete med tidskriften Zenit, 1978. Även på www.marxists.org.

17 ”Utöver dessa tre sidor – individuell subjektivitet, inter-subjektivitet och objektiv relation – är det marxistiska tänkandet om praktiken främst och i grunden intressant på grund av att dess syntes i första hand är praktisk, genom att bestämmas av inriktningen mot objektivt *överflöd*, mångdimensionell och självständig personlig *egenaktivitet* och universell samhällelig ömsesidighet, jämlikhetssträvande *samarbete*...” (Helmut Dahmer och Helmut Fleischer, ”Karl Marx”, i Dirk Käsler, red, **Klassiker des soziologischen Denkens**, band 1, München: Verlag C H Beck, 1976, s 151.)

tillfredsställa konsumtionen av grundläggande materiella varor och tjänster (det vill säga en gradvis övergång till fördelning efter behov).

Det är uppenbart att kapitalismens relativa underutveckling i vissa länder under imperialismen underlättar proletarietets politiska erövring av makten samtidigt som den gör uppbygget av ett klasslöst samhälle utomordentligt svårt, eller – så länge revolutionen i dessa länder förblir isolerad – till och med omöjligt. Trotskijs teori om den permanenta revolutionen – som tillsammans med Lenins organisationsteori är den viktigaste progressiva utvecklingen av marxismen sedan Marx' och Engels' tid – gjorde det möjligt för honom att så tidigt som 1905-06 förutsäga *båda de* motsägelsefulla aspekterna hos nittonhundratalets revolutioner.¹⁸

Den slutsats han drog av den socialistiska revolutionens dialektiska karaktär i de relativt underutvecklade länderna var inte att fördöma dessa revolutioner som ”alltför tidiga”, eftersom de dömde det revolutionära partiet och klassen till nederlag.¹⁹ Hans slutsats var tvärtom att sådana ”alltför tidiga” revolutioner var oundvikliga under den imperialistiska epoken – det enda alternativet var att stanna i en barbarisk underutveckling! - och att de måste betraktas som språngbrädor till den socialistiska *världsrevolutionen*, som gradvis och i stadier *kan* sprida sig till världens främsta industriländer. Tragedin för socialismen sedan 1917 är inte att marxisterna försökte hjälpa den att segra i underutvecklade länder. Det bör snarast betraktas som en världshistorisk bedrift. Tragedin är det faktum att revolutionen förblev isolerad till dessa länder, det vill säga att den fortfarande inte har segrat i den industrialiserade västvärlden trots ett stort antal gynnsamma historiska tillfällen (Tyskland 1918-19, 1920, 1923; Frankrike 1936, 1944-47, 1968; Italien 1919-20, 1945-48, 1969-70; Storbritannien 1926, 1945-48; Spanien 1936-37, och så vidare).²⁰

Som ett resultat av detta uppstod ett nytt historiskt fenomen, först i Sovjetunionen, sedan i Östeuropa, Kina, Kuba och Vietnam. Där existerar samhällen som inte längre är kapitalistiska, där ingen av de kapitalistiska rörelselagar som nämnts tidigare verkar, men som samtidigt befinner sig långt från uppbygget av ett socialistiskt samhälle i den mening Marx och Engels lade i det klasslösa samhällets första stadium.²¹ De är samhällen som, på grund av fördröjningen av den proletära

18 Leo Trotskijs **Resultat och framtidsutsikter** gavs ut för första gången 1906 (på svenska Stockholm: Bokförlaget Röda Rummet, 1983.) Finns på www.marxistarkiv.se.

19 ”Det värsta som kan hända ledaren för ett extremt parti är att nödgas överta makten vid en tidpunkt, då rörelsen ännu inte är mogen för den klass' herravälde han representerar och för de åtgärder, som detta herravälde fordrar.” (Friedrich Engels, **Tyska bondekriget**. Återfinns på svenska på www.marxists.org.)

20 En förklaring av denna tragedi måste omfatta en konkret analys av arbetarrörelsens strategi och taktik under 1900-talet. Några av de viktigaste bidragen på det område är Rosa Luxemburgs **Sociala reformer eller revolution** (på svenska på www.marxistarkiv.se), hennes skrifter om debatten kring masstrejken, Lenins ”**Vänsterismen**” – **kommunismens barnsjukdom**, och Trotskijs skrifter om Tyskland (**Kampen mot nazismen i Tyskland**, på marxistarkiv.se), Frankrike och Spanien (**The Spanish Revolution**).

21 ”Inom det kooperativa samhället, grundat på gemensam rätt till produktionsmedlen, utbyter producenterna inte sina varor. Lika lite uppträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters *värde*, som en av dem ägd saklig egenskap, då de individuella arbetena nu - i motsats till det kapitalistiska samhället - inte längre existerar på en omväg utan omedelbart, som beståndsdelar av totalproduktionen. Ordet 'arbetsavkastning', även i dag förkastligt på grund av sin tvetydighet, förlorar så all mening.

Det som vi här har att göra med, är inte ett kommunistiskt samhälle som *utvecklats* på sin egen grundval utan tvärtom, ett sådant som *uppstår* just ur det kapitalistiska samhället och som alltså i varje avseende, ekonomiskt, moraliskt, andligt, ännu bär märkena efter det gamla samhället, ur vars sköte det födes fram.” (Karl Marx, **Kritik av Gothaprogrammet**, del I. På www.marxists.org.)

Även:

”Den direkta samhälleliga produktionen liksom den direkta fördelningen utesluter allt varuutbyte, alltså även produkternas förvandling till varor (åtminstone inom kommunen) och därmed samtidigt deras förvandling till *värden*.

Så snart samhället tar produktionsmedlen i besittning och använder dem för produktion i socialistisk form, blir vars och ens arbete, hur olikartat det än må vara med hänsyn till specifik nytta, redan på förhand och direkt samhälleligt arbete... Det kan alltså inte falla samhället in att i fortsättningen uttrycka de i produkten nedlagda arbetskvantiteterna, som det nu känner direkt och absolut, med hjälp av en relativ, föränderlig, otillräcklig och tidigare som nödfallsutväg anlitad måttstock, en tredje produkt i stället för den naturliga, adekvata, absoluta

världsrevolutionen, har stannat upp och stelnat i övergångsperioden mellan kapitalism och socialism.

De konkreta, historiskt specifika förhållanden under vilka detta stelrande ägde rum ledde till en byråkratisk degenerering av övergångssamhällena. Ett socialt skikt – den statliga, ekonomiska, parti- och militära byråkratin – skaffade sig betydande privilegier på konsumtionens område. Eftersom privilegierna är begränsade till detta område, och eftersom den inte har någon livsavgörande roll i produktionsprocessen, handlar det inte om en ny härskande *klass*. Utan detta parasiterande skulle den samhälleligt nödvändiga ackumulationen inte minska utan öka. Istället för en nedgång skulle den ekonomiska tillväxten öka. Men just på grund av att den är ett parasiterande skikt kan byråkratin bara basera sina privilegier på en obegränsad kontroll av det samhälleliga merarbetet, det vill säga ett absolut monopol över statens skötsel, ekonomin och försvaret, och på att de breda arbetarmassorna saknar politiska rättigheter, och är uppsplittrade och passiviserade.²² Som händelserna i Ungern och Polen 1956, Tjeckoslovakien 1968 (och delvis i Kina 1966-67) har visat, ger varje nytt uppsving i massornas politiska aktivitet i dessa samhällen en nästan automatisk stimulans till ett verkligt rådssystem, ett nästan automatiskt störtande av byråkratins diktatur.

Genom att kalla denna diktatur en ”reell” eller ”faktiskt existerande” socialism, gjorde dess försvarare i öst och i väst den internationella borgarklassen den största ideologiska och politiska tjänst. Utan denna tjänst skulle kapitalismen – åtminstone i Västeuropa – troligen ha försvunnit vid det här laget. Idag är likställandet av socialism med de förhållanden av politiskt förtryck och bristande personlig frihet som existerar i öst den främsta orsaken till att arbetarna i flera nyckelländer i väst relativt passivt godtar det borgerliga samhället, trots dess allt större krisbenägenhet.

Detta likställande kommer att brytas för gott först när den proletära revolutionen segrar i ett eller flera högt utvecklade länder i väst, och ger världsproletariatet en praktiskt genomförd ”socialistisk modell” (rättare sagt: en modell för en inkomplett socialism som fortfarande är under utveckling) som skiljer sig radikalt från Sovjetunionen. Vi kan inte exakt beskriva hur en sådan modell kommer att se ut. Men det går att härleda en ungefärlig skiss både från de element av det nya samhället som redan har uppstått i det gamla samhällets sköte, och från att kritiskt anamma de (positiva såväl som negativa) erfarenheterna av tidigare proletära revolutioner på 1900-talet.

Det viktigaste kännetecknet hos denna socialistiska modell kommer på den politiska nivån att vara rådsdemokratin, det vill säga arbetarklassens och dess *fritt valda representanters* direkta utövning av den politiska makten. Det revolutionära partiet kommer att fylla sin ledande roll inom ramen för rådsregimen, genom att politiskt och ideologiskt övertala majoriteten, och inte med hjälp av tvång och förtryck av sina politiska motståndare. Detta förutsätter ett *flerpartisystem*, fullständig organisations-, förenings-, demonstrations- och pressfrihet, självständiga fackföreningar, strejkrätt och fullkomlig respekt för en ideologisk, vetenskaplig, konstnärlig och filosofisk pluralism. I motsättning till den borgerligt parlamentariska demokratin kommer dessa grundläggande demokratiska rättigheter att *utvidgas* ännu mer, nu när de inte längre kommer att vara rent formella utan uppnås till innehållet, det vill säga när befolkningsmassorna kommer att garanteras tid och materiella förutsättningar för att utöva dem effektivt. Det innebär också en allt större övergång till direktdemokrati, till att arbetarna själva alltmer direkt utövar statsmakten, till att folk och samhällen på ett stort antal sociala områden uppnår självförvaltning, det vill säga inleder en dynamik framåt mot statens gradvisa bortvittrande.

På den ekonomiska nivån kommer denna ”modell” att kännetecknas av en planerad, demokratiskt

måttstocken, tiden... tillskriver samhället alltså heller inte produkten något värde.” (Friedrich Engels, **Anti-Düring**, del IV. På www.marxists.org.)

22 Ingående analyser av de byråkratiserade övergångssamhällena mellan kapitalism och socialism finns i Leo Trotskij, **Den förrådade revolutionen** (Stockholm: Bokförlaget Röda Rummet, 1983. Även på www.marxistarkiv.se.), Isaac Deutscher, **Den ofullbordade revolutionen 1917-1967** (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1967), Jürgen Arz och Otmar Sauer, **Zur Entwicklung der sowjetischen Übergangsgesellschaft 1917-1929** (Frankfurt: ISP Verlag, 1976), Jakob Moneta, **Aufstieg und Niedergang des Stalinismus** (Frankfurt: ISP Verlag, 1976).

centraliserad självförvaltning av ekonomin, där de förenade producenterna själva bestämmer de prioriteringar som avgör ekonomins utveckling. Och besluten kommer att tas på den nivå där besluten i praktiken *kan* bli mest effektiva: viktiga investeringsbeslut tas vid nationella kongresser för alla råd och kongresser för industribranscher; beslut om arbetets organisering tas på industriell branschnivå och i de enskilda företagen (eller i företag samlade i kooperativ); sociala investeringar beslutas på lokal och regional nivå; beslut om hur mycket varor som ska produceras tas vid konferenser med producenter och konsumenter, med hjälp av television, folkomröstningar, skriftliga opinionsmätningar; ett allt större antal stora investeringar och handlingslinjer för att bekämpa miljöförstöring beslutas vid internationella rådkongresser, och så vidare.

Om arbetarnas självförvaltning ska kunna genomföras i praktiken (och inte bara förkunnas i ord) måste arbetstiden minskas radikalt, de direkta producenternas tekniska och kulturella kunskaper höjas permanent, löneskillnaderna minskas drastiskt och de borgerliga fördelningsnormerna (varu-pengarelationerna) ersätts. En maximal offentlig kontroll och bredast möjliga politisk rådsdemokrati är den enda garantin mot parasitism, korruption och slöseri, det vill säga de effekter som varu-pengarelationernas överlevnad när det gäller fördelningen av konsumtionsvaror får på produktionsförhållandena.

Denna ”modells” politiska och ekonomiska aspekter är nära knuten till varaktiga förändringar av arbetsmotivation och arbetsetik. Och det är inte tänkbart utan att teknologin, arbetsorganisationen och innehållet i arbetsprocessen successivt förändras (ta bort mekaniska och montona arbetsuppgifter som bara ses som en passiv ”service till samhället”), att uppdelningen mellan manuellt och intellektuellt arbete, mellan produktion och förvaltning avskaffas, och att moral och vanor förändras. Alla dessa förändringar kommer att samverka och betinga varandra i de förenade producenternas fostran och den ”socialistiska människans” utveckling. De medför en plötslig, kvalitativ ökning av den internationella solidariteten, det vill säga en avsevärd omfördelning av bruksvärden i världsskala. En ”socialistisk värld” där överflöd och omfattande fritid i norr går hand i hand med svält och underutveckling i söder vore en ohygglighet, och har ingenting gemensamt med en verklig socialism.

Borgerliga ideologer håller marxismen ansvarig för Stalin och allt som gick fel och fortfarande är fel i Sovjetunionen, Östeuropa och Kina. Det är som att fördöma den moderna medicinen och kräva en återgång till institutionaliserat kvacksalveri – på grund av att många patienter inte kunde botas under de senaste sextio åren på grund av otillräcklig medicinsk behandling. Vi kan till och med vända på situationen till dessa kritikers nackdel. Marxismens överlägsenhet som samhällsvetenskap visar sig på nytt i dess avslöjande av de orsaker, hemligheter och rörelselagar som ligger bakom det oförutsedda ”byråkratiska övergångssamhället mellan kapitalism och socialism”, och dess djupgående och fullständiga avslöjande av bedrägeriet med den ”tillämpade pseudomarxismen” i detta samhälle. Jämfört med dessa bedrifter är de akademiska ”sovjetkännarnas” försök till teoretisk analys ett rent fuskverk, och de ”lagar” som de påstår sig ha upptäckt inskränker sig antingen till plattityder eller blir snabbt överkörda av den objektiva utvecklingen.

VI

Visserligen upphöjer marxismen kampen mot all form av utsugning och förtryck till ett absolut krav och utsätter dess påstådda ”förverkligande” i Sovjetunionen och på andra ställen för en omfattande kritik,²³ men den förfaller på intet vis till en historisk idealism, som ställer en utopisk idealmodell mot det ”verkliga övervinnandet av de existerande förhållandena”. Den höjer bara den materialistiska förståelsen av historien till ett högre plan, där enheten mellan teori och praktik får en ny dimension.

Genom människans hela historia kan man faktiskt återfinna två parallella men samtidigt motsägelsefulla konstanta fenomen. Å ena sidan visar krig, olika former av klassamhällen och

23 Denna tendens till en skoningslös av självkritik av proletära revolutioner förutsades av Karl Marx redan 1852, i förordet till **Louis Bonapartes 18:e Brumaire**. (På www.marxists.org.)

klasskamp på att människan hittills inte har kunnat utsträcka principen om frivilligt samarbete, solidarisk samverkan och förening till mänskligheten i sin helhet. En praktisk, varaktig tillämpning av dessa principer har hittills begränsats till större eller mindre *fragment* av den mänskliga rasen: till stam- eller byasamhällen, speciella former av utvidgade familjer, till samhällsklasser vars medlemmar kämpar för ett gemensamt mål. Vi känner till de materiella orsaker som ger upphov till denna benägenhet till självdestruktivt beteende – och hur det, med tanke på vetenskapens och teknologins nuvarande nivå, alltmer hotar civilisationens fortsatta existens, ja i själva verket mänsklighetens fysiska överlevnad. Å andra sidan är längtan efter ett samhälle av fria, jämlika och förenade producenter lika djupt rotad i människans historia som uppdelningen i klasser och de därav följande ojämlikheterna, orättvisorna och människors våld mot människor. Trots att de härskande klasserna har ett starkt ideologiskt inflytande, och om och om igen försöker övertyga oss om att ”det alltid har funnits rika och fattiga, mäktiga och maktlösa, vissa som härskat och andra som behärskats, och att det alltid kommer göra det”, och att det därför inte är någon idé att kämpa för ett samhälle av jämlikar, så bevitnar vi under historien ändå en oavbruten ström av uppror, revolter, resningar och revolutioner mot utsugningen av fattiga och förtrycket av maktlösa. Gång på gång misslyckas dessa försök till mänsklighetens egen frigörelse. Men ständigt nya försök görs – och ju mer materiellt utvecklade samhället är, görs de historiskt sett med en allt klarare vision av framtiden, med allt djärvare mål och allt större chans att kunna förverkliga dem.

Under epoken av klasskamp mellan kapital och arbete är vi marxister bara den senaste representanten för denna sekelgamla strömning, som inleddes med den första strejken i Egypten på faraonernas tid,²⁴ och vars röda tråd går via ett oräkneligt antal slavuppror under antiken och det gamla Kinas och Japans bondekrig, till det moderna samhällets och nutidens mäktiga revolutionära tradition.

Denna röda tråd skapas av en osläcklig gnista av revolt mot ojämlikhet, utsugning, orättvisor och förtryck, som gång på gång tänds i mänskligheten. Den är grunden till vår övertygelse om att vi kommer att segra. I det långa loppet har ingen Caesar eller Pontius Pilatus, ingen kejsare av guds nåde eller inkvisitor, ingen Hitler eller Stalin, ingen terror och inget konsumtionsamhälle lyckats släcka denna gnista. I så hög grad motsvarar den vår antropologiska natur – det faktum att människan inte kan överleva utan en successiv socialisering och att gå upprätt – att den om och om igen visar sig²⁵ – om inte i ett land eller på en kontinent, så någon annanstans, ena gången i en klass, nästa gång en annan, ibland bland poeter, filosofer och vetenskapsmän, andra gånger bland stora folkmassor, i enlighet med historiens flodvågor och de materiella intressen och politiska och ideologiska klasskamp som styr dem.

Neurofysiologer, psykologer och beteendevetare har försökt begränsa denna mänsklighetens dubbla historia till det centrala nervsystemets två olika sidor, som sägs återspegla en kombination av individens instinktiva och medvetna aktiviteter. En sådan teori kan i bästa fall bevisa att det finns en möjlighet till mänsklig aggressivitet och destruktivitet, att *potentialen* till denna destruktivitet – som har sitt ursprung i vårt förmänskliga eller urmänskliga förgångna – finns djupt inbyggd i människan. Men det förklarar ingalunda varför denna potential förverkligas mer eller mindre starkt under en viss epok, varför det har funnits fredliga och aggressiva epoker, kulturer och samhällen, eller varför det inte skulle kunna finnas ett samhällssystem som drastiskt minskar denna potentiella

24 I slutet av den tjugonde dynastin under faraon Ramses III, det vill säga för 3.500 år sedan, organiserade arbetarna på kungens begravningsplats den första kända strejken eller arbetarupproret i historien. Händelsen nedtecknades vid den tiden i detalj på papyrus, som har bevarats och för närvarande förvaras i Turin (se François Daumas, **La civilisation de l'Égypte pharaonique**, Paris: Arthaud 1965.)

25 ”Och ändå kan inte etiken som experiment förbli varken gränslös eller bara ett formellt krav för individens uppträdande. Den måste få sitt ljus från klasskampen bland de som lider och är nedtryckta, bland de förödmjukade och förolämpade. Bara på detta sätt kommer de varaktiga etiska grundprinciperna att bli oförstörbara och oförgängliga, trots att de förråds i verkligheten. Det betyder att mänsklighetens rätta ansikte, trots sina vaga konturer, och trots den livströtta och rent pratsamma karaktären hos dess alltför allmänna föresatser... åtminstone finns närvarande i dess självmedvetenhet.” (Ernst Bloch, **Experimentum Mundi : Frage, Kategorien des Herausbringens, Praxis**, Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1975.)

destruktivitet på en permanent (eller åtminstone mycket långvarig) basis, eller länkar in den på harmlösa områden. Detta är marxismens främsta tema och främsta mål som vetenskap om mänskligheten i sin helhet.

Men vi tror att det är mer relevant att behålla följande i minnet: den svaga mänskliga rasen, som under hundratusentals år har behärskats av en *rädsla* för naturens överväldigande krafter, och i kampen mot dem utvecklade elementära former av samhälleligt samarbete, kunde bara successivt erövra herraväldet över dessa naturkrafter till priset av att hela tiden urholka den samhälleliga solidariteten. Detta herravälde krävde att en allt större del av den samhälleliga arbetet ackumulerades istället för att omedelbart konsumeras, att en del av samhället alltmer specialiserade sig på förvaltning och intellektuellt arbete istället för att alla samhällsmedlemmar roterade på dessa förvaltande funktioner. Så länge det samhälleliga arbetet var alltför litet ledde det till en ständig konflikt. Ackumulationen kunde bara öka genom att de direkta producenterna tvingades arbeta, och den stora massan av producenter måste vara åtskilda från det intellektuella arbetet.

Ju mer människan började behärska naturen, ju mer förlorade de den samhälleliga solidariteten och kontrollen över sin samhälleliga tillvaro. Från och med nu bestämdes de av objektiva, blinda lagar som verkade bakom folks rygg. Denna motsättning har fått sitt högsta och skarpaste uttryck under kapitalismen.

Men det kapitalistiska produktionssättets enorma utveckling av produktivkrafterna har medfört att priset för vårt herravälde över naturen inte bara blivit alltför högt och ett omedelbart hot mot mänsklighetens överlevnad, utan också blivit alltmer meningslöst. För första gången i historien finns det en realistisk materiell grund för ett världsomfattande klasslöst samhälle av förenade producenter. När kapitalismen skapade lönarbetet, en klass som är mer förmögen till kollektiv organisering och massaktioner än någon annan klass tidigare i historien, så gav den på samma gång upphov till en samhällskraft som – åtminstone periodvis – uppvisar en instinktiv drift att i praktiken kämpa för ett sådant samhälle. Från Pariskommunen till den ryska revolutionen, från Katalonien 1936-37 till maj -68 i Frankrike, är historien om proletarietets revolutionära klasskamp en kombination av allt djärvare och mer omfattande försök i denna riktning, trots alla dramatiska nederlag och tragiska delsegrar.

Vi tvivlar inte för ett ögonblick att denna historia ännu är i sin linda och att dess höjdpunkter fortfarande ligger framför och inte bakom oss. Det är ingen mystisk tro utan en visshet som grundas i en vetenskaplig analys av det borgerliga samhällets och klasskampens utveckling på 1900-talet. Marxismens stora historiska prestation är just dess förmåga att ge en rationell och vetenskaplig grund och inriktning för mänsklighetens gamla dröm, genom att möjliggöra en överlägsen sammansmältning av kritiskt tänkande, moraliska och mänskliga strävanden och kämpande befriande aktioner.

När det kommer till kritan är jag marxist därför att bara marxismen gör det möjligt att utan självbedrägeri fortsätta att tro på mänskligheten och dess framtid – trots 1900-talets alla fruktansvärda erfarenheter, trots Auschwitz och Hiroshima, trots svälten i ”tredje världen” och hotet om förintelse i ett kärnvapenkrig. Marxismen lär oss att ha en positiv inställning till livet och människor och att älska dem, utan att släta över, utan illusioner, fullt medvetna om de oändliga svårigheter som finns och de oundvikliga bakslag som ägt rum under de miljontals år som det har tagit för vår art att utvecklas från apliknande varelser till globala utforskare och erövrare av rymden. Att medvetet erövra kontrollen över sin samhälleliga tillvaro har idag blivit en fråga om liv och död för denna art. Till slut kommer den att lyckas uppnå det ädlaste av alla strävanden: uppbygget av en mänsklig, klasslös, socialistisk värld som är befriad från våld.